

Militärhistorisk tidskrift 2015:1

MILITÄRHISTORISK TIDSKRIFT

2015:1

– Artiklar och uppsatser

Redaktör:
Fredrik Eriksson

Militärhistorisk Tidskrift 2015
Del 1 av 2

Copyright © Militärhistoriska avdelningen, Förvarshögskolan och respektive författare 2016
Mångfaldigandet av innehållet i denna bok är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan medgivande av Militärhistoriska avdelningen, Förvarshögskolan.

Omslagsbild: Tre svenska stridsflygplan J 29 från Skånska flygflottiljen (F 10).
Foto: Krigsarkivet

Serieredaktör: Piotr Wawrzenuk (piotr.wawrzenuk@fhs.se)
Formgivning (inlaga): Ola Norén, Luleå Grafiska
Formgivning (omslag): Stig Ahlstrand

Tryck: Luleå Grafiska 2016
ISSN: 0283-8400

Producerad av Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek 2016

För mer information om Förvarshögskolans publikationer, kontakta oss på telefonnummer 08-553 42 500 eller besök vår hemsida www.fhs.se/publikationer.

Innehållsförteckning

Del 1	
Redaktörens förord <i>Fredrik Eriksson</i>	11
Från Militärhistoriska avdelningen <i>Per Iko</i>	13
Artiklar	17
”Bakom allians(frihet)en: Om Sverige, Nederländerna och 1948 års säkerhetspolitiska val” <i>Susanna Erlandsson</i>	19
”Epoque i Svenska Krigsväsendet”: Etableringen av det sengustavianska lätta enhetsinfanteriet <i>Martin Skoog</i>	45
”Att fostras för landets försvar - Värntjänstutbildning för pojkar och flickor under andra världskriget” <i>Esbjörn Larsson</i>	89
Uppsatser	137
”Slaget og freden: Betydningen av Waterloo og Wienerkongressen to hundre år etter” <i>Morten Nordhagen Ottosen</i>	139
”Mellan två krig och två herrar – Den tjeckoslovakiske militärattachén i Stockholm 1945–1946” <i>Matej Medvecký och Fredrik Eriksson</i>	161
Del 2	
Längre recensioner – forskningsöversikter	11
”Kring Napoleonkrigens slut” – Recension av Huw J Davies, <i>Wellington’s Wars: The Making of a Military Genius</i> och Andrew Roberts, <i>Waterloo 1815</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	13

”Medvetet folkmord, militär kultur, eller både och?” – Recension av Casper W Erichsen och David Olusoga, David, <i>Kejsarens förintelse: Tysklands bortglömda folkmord</i> samt Isabel V Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i> Fredrik Eriksson	18	”Gemena eller geniala generaler” – Recension av Daniel Bolger, <i>Why We Lost: A General's Inside Account of the Iraq and Afghanistan Wars</i> och Peter R Mansoor, <i>Surge: My Journey with General David Petraeus and the Remaking of the Iraq War</i> Dennis Gyllensporre	65
”Första världskriget ur olika perspektiv” – Recension av Nils Fabiansson, <i>Historien om västfronten: I spåren av första världskriget</i> , Harald Høiback och Palle Ystedbø, <i>Første verdenskrig: Operasjoner, myter og inflydelse</i> , samt Peter Olausson, <i>1914: Vägen till första världskriget</i> Håkan Gunneriusson	24	Kortare recensioner	
Recension av Anthony Beevor, <i>Ardennerna 1944: Hitlers sista offensiv</i> och Peter Caddick-Adams, <i>Snow and Steel: The Battle of the Bulge, 1944–45</i> Thomas Roth	28	”Förenklat om bronsimperiernas fall” – Recension av Eric H Cline, <i>1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed</i> (Turning Points in Ancient History) Fredrik Thisner	73
”Andra världskrigets vardag i fält” – Recension av Alan Allport, <i>Browned Off and Bloody-Minded: The British Soldier Goes to War 1939–1945</i> och John Ellis, <i>Soldaten i ledet: livet i fält för de allierade soldaterna 1939–1945</i> Lars Ericson Wolke	34	”Västeuropas längsta krig” – Recension av David Green, <i>The Hundred Years War: A People's History</i> Lars Ericson Wolke	78
”Frivillige i Hitlers armé” – Recension av Rolf-Dieter Müller, <i>Hitlers okända soldater: utländska förband på östfronten 1941–45</i> och Bosse Schön, <i>Hitlers svenska SS-soldater: brev och dagböcker</i> Niels Bo Poulsen	39	”Olika utgåvor om slagfält – en fråga om urval” – Recension av Devries, Dougherty, Dickie, Jestice och Jörgensen, <i>Slagfält under medeltiden: Från Hastings 1066 till Brunkeberg 1471</i> Börje Ekenvall	82
”En av de stora, återigen” – Recension av Bengt Liljegren, <i>Churchill Del 1: 1874–1939</i> och <i>Churchill Del 2: 1939–1965</i> Fredrik Eriksson	46	”Banbrytande forskning om den brittiska flottans rekryteringsmönster” – Recension av J Ross Dancy, <i>The Myth of the Press Gang: Volunteers, Impressment and the Naval Manpower Problem in the Late Eighteenth Century</i> (Boydell Press, Woodbridge 2015) AnnaSara Hammar	86
Aleksejevitj, Svetlana, <i>Zinkpojkar</i> (Ersatz, Stockholm 2014), Berner, Örjan, <i>Härskarna i Kreml: från Gorbatsjov till Putin</i> (Bonniers Stockholm 2014), Kragh, Martin, <i>Rysslands historia: från Alexander II till Vladimir Putin</i> (Dialogos förlag, Stockholm 2014) och Plokhly, Serhii, <i>The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union</i> (Oneworld Publications, London 2014) Kristian Gerner	52	”Att disciplinera svenska flottan” – Recension av AnnaSara Hammar, <i>Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670–1716</i> Germund Larsson	89
		”Habsburgs militärhistoria som populärhistoriskt experiment” – Recension av Richard Bassett, <i>For God and Kaiser: The Imperial Austrian Army, 1619–1918</i> Fredrik Eriksson	92
		”Heder eller en kombination av orsaker?” – Recension av Andreas Danielsen, <i>Hederskriget: hur Österrike-Ungerns startade det första världskriget</i> Fredrik Eriksson	95

”Monokrom bild av skyttegravskriget” – Recension av Jacques Tardi, <i>Skyttegravskriget 1914–1918</i> <i>Lina Sturfelt</i>	99	”Ett försök att ge en annan bild av Sverige under andra världskriget” – Recension av Lars Gyllenhaal, <i>Jan och Nordens frihet: En svensk frivillig i Finland och Norge</i> <i>Börje Ekenvall</i>	148
”Ytliga anspelningar om blixtkrigets utveckling” – Recension av Michael B Barrett, <i>Prelude to Blitzkrieg: The 1916 Austro-German Campaign in Romania</i> <i>Fredrik Eriksson</i>	104	”Beredskap i bild – Recension av Peter Modie, <i>Beredskapsåren: Sverige i bilder 1939–1945</i> <i>Torbjörn Nilsson</i>	151
Recension av Kristian Coates Ulrichsen, <i>The First World War in the Middle East</i> <i>Pontus Rudberg</i>	108	”Andra världskrigets vardag med ransoneringar, tysktåg och kaffesurrogat” – Recension av Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström och Ninna Trossholmen (red.), <i>Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget</i> <i>Johnny Wijk</i>	154
”Mangefacetteret om første verdenskrig i arkiverne” – Recension av <i>Första världskriget i svenska arkiv</i> , Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 2014 <i>Michael H Clemmesen</i>	111	”Gammal och nytt om andra världskriget” – Recension av Jeremy Harwood, <i>Andra världskrigets olösta mysterier</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	159
”Sammanhängande om sjökriget under första världskriget” – Recension av Lawrence Sondhaus, <i>The Great War at Sea: A Naval History of the First World War</i> <i>Bengt Larsson</i>	116	”Ett svenskt trauma utklarat” – Recension av Christer Lokind, <i>DC-3:an: kalla krigets hemligheter</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	162
”Etableringen av den finska värnplikten” – Recension av Anders Ahlbäck, <i>Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service, and Masculinity in Finland 1917–1939</i> <i>Esbjörn Larsson</i>	120	”Underrättelsetjänstens tragiska baksida” – Recension av Wilhelm Agrell, <i>Fru Petrovas sko: En rysk spiontragedi i 50-talets Australien</i> <i>Michael Scholz</i>	167
”Det episka luftslaget om Storbritannien med nya perspektiv” – Recension av Christer Bergström, <i>Slaget om England</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	124	”Den svenska jagarepoken beskriven” – Recension av Lars Carlbom, <i>Svenska jagare: fyrtio legendariska fartyg med detaljerade ritningar</i> <i>Kent Zetterberg</i>	171
”Grundligt om omdebatterad kris” – Recension av Erik Carlsson, <i>Midsommarkrisen 1941</i> <i>Torbjörn Nilsson</i>	134	”Den Kolde Krigs chefer biograferede” – Recension av Bertil Wennerholm och Kent Zetterberg (red.), <i>Militära ledare under kalla kriget</i> <i>Michael H Clemmesen</i>	174
”Gripande om fortsättningskriget” – Recension av Claes Dahlberg, <i>Saknad soldat: ett finlandssvenskt öde 1944</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	139	”Kalla krigets planer och användningen av kärnvapen” – Recension av Michael Kerrigan, <i>Kalla kriget: Planerna som aldrig blev av</i> <i>Kent Zetterberg</i>	179
”Galland – en oppositionell jaktflygare” – Recension av Göran Nilzén, <i>Adolf Galland – legendarisk jaktpilot</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	141	”Bristfälligt om svenskt civilförsvar” – Recension av Vilhelm Sjölin, <i>I skuggan av kriget: svenskt civilförsvar 1937–1996</i> <i>Niklas Stenlås</i>	182

”Civilförsvaret dokumenterat” – Recension av Lennart Rosander och Per Olgarsson, <i>Om kriget kommer</i> <i>Thomas Roth</i>	186
”I gränslandet mellan genus, krig och fred” – Recension av Jouko Nurmiainen, Anders Ahlbäck och Fia Sundevall (red.) <i>Gender, War and Peace – Breaking up the Borderlines</i> <i>Lina Sturfelt</i>	189
”Jämställdhet på slagfältet – myt eller verklighet?” – Recension av Robert Egnell, Petter Hojem, och Hannes Berts, <i>Gender, Military Effectiveness, and Organizational Change</i> <i>Emma Rosengren</i>	193
”Älskarinnor och hustrur till diktatorer” – Recension av Diane Ducret, <i>Diktatorernas kvinnor: Hemma hos Lenin, Mussolini, Stalin, Hitler, Salazar, Mao och Ceaucescu</i> <i>Börje Ekenvall</i>	198
”Kvinnliga krigsförbrytare” – Recension av Wendy Lower, <i>Hitlers furier: tyska kvinnor i förintelsens tjänst</i> <i>Elin Malmer</i>	201
”Vietnamkrigets mörka historia av brott mot civila, kvinnor och barn – ett brott mot mänskligheten” – Recension av Nick Turse, <i>Döda allt som rör sig: Det verkliga Vietnamkrige</i> <i>Johnny Wijk</i>	205
”Konungen är död! – Leve Konungen” Kontinuitet och brott i svensk kunglig begravningsceremoniell” – Recension av Lena Rangström, <i>Dödens teater: kungliga svenska begravningar under 500 år</i> <i>Piotr Wawrzeńniuk</i>	212
”En enögd bild av moderat utrikespolitik” – Recension av Ann-Sofie Dahl, <i>Du gamla, Du fria: Moderat utrikespolitik från Högerparti till Alliansregering</i> <i>Fredrik Eriksson</i>	218
”Den brittiska militärledningen av idag analyserad på djupet” – Recension av Christopher L Elliot, <i>High Command: British Military Leadership in the Iraq and Afghanistan Wars</i> <i>Charlie Sulocki</i>	222

Redaktörens förord

Det har blivit ännu ett långt nummer av *Militärhistorisk tidskrift* och även i år har arbetet fördröjts av många administrativa göromål. Förra året arbetade vi med att försöka hitta vägar för utgivningen och prenumerationsfrågan. Detta har nu börjat etableras och fungera genom att Svenskt militärhistoriskt bibliotek tagit över utgivningen och även har möjliggjort att teckna sig för prenumeration av tidskriften. En viktig punkt således för att bygga vidare inför framtiden. Återigen var det också ett jubileumsår – inte minst eftersom 2015 var tvåhundraårsminnet av Wienkongressen 1815.

Grunden för tidskriften kommer alltså att vara relationen till Svenska militärhistoriska kommissionen vars inflytande är avgörande för tillsättandet av det vetenskapliga rådet (professor Gunnar Åselius från MHA, professor Lars Ericson Wolke från MHA, professor Maria Sjöberg från Göteborgs universitet, professor Nils Erik Villstrand från Åbo akademi, och fil.dr. Niels Bo Poulsen från danska MHA). Undertecknad kommer från och med nästa år att ha en mer nedtonad roll, då ny redaktör är Piotr Wawrzeńniuk som tillsammans med Fredrik Thisner och jag kommer ha ansvar för utgivningen. Målsättningen för det närmaste året är att komma med på norska listan, med en ny hemsida och *open access*. Här är kommissionen avgörande eftersom den medger en oberoende process. De striktare granskningsrutinerna hänger också samman med dessa målsättningar, och har gett frukt under 2015.

Bland årets peer-review granskade artiklar (så kallad *double blind peer-review*) finns Susanna Erlandsson som jämfört Sveriges och Nederländernas säkerhetspolitiska val i samband med Natos grundande efter andra världskriget. Det är en problematik som i högsta grad är aktuell med Natodebatten i Sverige. Om Erlandsson rör sig på den säkerhetspolitiska makronivån så

analyserar Martin Skoog hur det lätta infanteriet infördes i den gustavianska armén. Här rör vi oss mer på taktisk nivå med diskussioner om hur spridd ordning skulle tillämpas och infanteriets strid utvecklas. Esbjörn Larsson har tittat på värntjänsten för pojkar och flickor under andra världskriget genom att tillämpa genusanalytiska resonemang. Artikeln ger en intressant inblick i hur civilt och militärt möttes i ett krisläge. Wienkongressen och Waterloo diskuteras av Morten Nordhagen Ottosen utifrån en nordisk problematik. *Militärhistorisk tidskrift* syftar nämligen till att vara det samlande nordiska forumet för militärhistoria, och därför är det centralt att lyfta fram den nordiska dimensionen. Slutligen har jag samverkat med en kollega från Slovakien – Matej Medvecký då jag översatt och kompletterat hans uppsats om den tjeckiske militärattachén i Stockholm alldeles efter andra världskriget. Detta källmaterial har aldrig tidigare funnits analyserat på svenska.

Även i år har recensionerna fått ta stor plats. Det är min uppfattning som redaktör att recensioner spelar en viktig roll för det vetenskapliga samtalet. Vi har valt att ha två typer av recensioner – längre forskningsöversikter samt recensioner av enskilda verk. I 2015 års tidskrift märks bland annat Kristian Gerner som skrivit om modern forskning om Ryssland samt Dennis Gylensporre som skrivit om forskningen om Irak- och Afghanistankrigen. Bland recensionerna märks maskulinitet, genus, Habsburg, civilförsvaret, DC-3:an, bronsåldersimperier, första världskriget, begravningsriter, Vietnamkriget och mycket annat. Ett stort tack till alla recensenter.

Fredrik Eriksson

MHA 2015

Det är med tillfredsställelse som jag har möjlighet att presentera ännu en årgång av *Militärhistorisk Tidskrift*. Det är inte alla gånger som Försvarshögskolans äldsta – och enda – periodiskt utkommande vetenskapliga publikation har kunnat framställas så smidigt som denna gång.

Den största delen av åran vill jag ge redaktören, docent Fredrik Eriksson. Genom idog och enträgen möda har han fått artikelförfattare och recensenter att leverera texter till ännu ett fylligt nummer. Den andra stora delen av åran tillfaller givetvis dessa. Men självfallet är *Militärhistorisk Tidskrift* beroende av läsare – så ett tack också till Dig!

En stor nyhet för 2015 är att de första elva studenterna på Försvarshögskolans treåriga kandidatprogram med militärhistorisk inriktning påbörjade sina studier under höstterminen. Under utbildningen, som omfattar tre med statsvetenskap gemensamma terminer och tre ämnesinriktade terminer, läggs stort fokus på källkritik och förmågan att värdera och bearbeta stora mängder information. Det kritiska tänkandet genomsyrar utbildningen och ökar förmågan att självständigt ta ställning till olika problem och förklaringar. Målbilden efter examen är att arbeta som utredare och analytiker, gärna inom försvars- och säkerhetssektorn.

En ökad medverkan av Militärhistoriska avdelningen i skolans olika fältövningar har förtydligat kopplingen mellan militärhistoria och officersutbildning. Som exempel kan nämnas genomföranden på Sicilien, Nordkalotten och vid Caporetto.

För Veteranenheten fullbordades forskningsprojektet *Försvarsmaktens utlandsveteraner: Historiska aspekter på dagens svenska veteranpolitik, ca 1956–2010* under året. Syftet var att undersöka samhällets uppslutning kring och

debatten om militär personal som deltagit i utlandstjänstgöring. Rent konkret besvaras i vilken grad dessa svenskar utsatts för stridsliknande handlingar, vilket stöd de erbjudits och hur nyhetsrapporteringen sett ut under insatsen. Lektor Fredrik Thisner med stöd av fil dr Lars Garpenhag, Uppsala universitet, har studerat de större internationella missionerna under tidsperioden och gjort en jämförelse mellan insatsen i Kongo på 1960-talet och den alldeles nyligen avslutande i Afghanistan.

Under året övertog Militärhistoriska avdelningen samordningsansvaret för ett erfarenhetshanteringsprojekt, beställt av Högkvarteret. Den första delen, en pilotstudie, genomförs praktiskt genom intervjuer av svenska militära chefer efter avslutad utlandstjänst. Syftet är att skapa en användbar metod för att rutinmässigt ”tappa av” hemkommande personal i främst chefsbefattningar. På kort sikt skall dragna erfarenheter kunna implementeras och på längre sikt skapas forskningsmaterial för framtiden. Projektet kommer att löpa under flera år framöver. Fredrik Eriksson lämnar under 2016 över projektledningen till professor Lars Ericson Wolke.

Vid Försvarshögskolans högtidsdag den 10 december 2015 tilldelades Fredrik Thisner skolans Hugo Raab-pris som delas ut med syfte att främja den vetenskapliga kvaliteten vid FHS genom att årligen belöna ett arbete med särskilt hög kvalitet. Fredrik Thisner prisas för monografin *Indelta inkomster: En studie av det militära löneindelningsverket 1721–1833* där han påvisar den militära sektorns centrala roll i den svenska samhällsutvecklingen. Av motiveringen framgår hur Thisners undersökning ger prov på stor uppfinningsrikedom när det gäller att kombinera olika källtyper. Genom forskning kring ett till synes smalt ämne som officerares löneförhållanden under 1700-talet lyckas Thisner ge väsentlig ny kunskap och ny bild av en viktig brytningstid i Sveriges historia.

Den militärhistoriska delen inom konsortiet Partnership for Peace, *Conflict Studies Working Group*, avhöll årets konferens i Aten på temat *The Warrior's Ethos, the National Psyche and Soldierly*. Från avdelningen deltog Fredrik Eriksson med föredraget *“A Warrior Should Fear God and Always be Unswervingly Loyal to the King” – The Use of History in Swedish Military Manuals 1919–1939*.

Professor Gunnar Åselius och Fredrik Thisner presenterade var sitt föredrag vid Johnsonstiftelsens konferens i Engelsberg på temat *Från krig till fred till krig*. Konferensen tog ett brett grepp på svensk försvarspolitik från stormaktstiden fram till dagens oroliga omvärldsläge. Föredragen med efterföljande diskussioner dokumenterades av Axess TV och finns tillgängliga på nätet (<http://www.axess.se/tv/program.aspx?id=4703>).

Militärhistoriska avdelningen tycker det är väsentligt att vidga gränser. Genom att bjuda in forskare som kanske inte i första hand definierar sig själva som militärhistoriker, och låta dessa genomföra öppna seminarier, ernås en dubbel effekt: det akademiska nätverket byggs på och vi uppfyller högskolornas uppgift att dela med sig av kunskap.

Vårterminens presentationer omfattade ”Indelta inkomster – Kontantlös avlöning av officerare?” (Fredrik Thisner, Försvarshögskolan), ”Signalspaning före FRA – Forceringen av de kejsrerliga ryska koderna” (Jan-Olof Grahm, Försvarets radioanstalt), ”Änkors nådår – Kronans ansvar för soldatfamiljerna under indelningsverket” (Cristina Prytz, Uppsala universitet) och ”Den svenska armén under det kalla kriget – Respektingivande eller för stor?” (Bo Hugemark, Kent Zetterberg och Olof Santesson, Projektet Försvaret och kalla kriget).

På hösten gavs seminarierna ”Utvecklingen av sjöartilleriet under Vasas tid” (Fred Hocker, Vasamuseet) och ”Främlingslegionen inifrån – ett organisationssociologiskt perspektiv” (Mikaela Sundberg, Stockholms universitet).

Efter många års ökenvandring ser det ut som om Militärhistoriska avdelningen har funnit en passande samarbetspartner för *Militärhistorisk Tidskrift* i form av Stiftelsen Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek (SMB). Från och med denna utgåva kommer *Militärhistorisk Tidskrift* att distribueras genom SMB och det kommer också vara möjligt att teckna sig för subskription.

Slutligen, detta är sista gången jag som chef för Militärhistoriska avdelningen skriver dessa rader. Efter åtta år på posten är det dags att lämna över stafettpippen. Jag vill därför passa på att tacka alla gamla och nya bidragsgivare, medarbetare och läsare.

Per Iko

Chef för Militärhistoriska avdelningen 2008–2016

Artiklar

Bakom allians(frihet)en: Om Sverige, Nederländerna och 1948 års säkerhetspolitiska val¹

Susanna Erlandsson

Inledning

Frågan om svenskt Nato-medlemskap debatteras den senaste tiden livligt. Förespråkare hörs hävda att medlemskap är enda sättet att uppnå säkerhet, eller att Nato ger ”mycket pang för pengarna”, som Folkpartiets Allan Widman sa i en radiointervju 2013.² På motståndarsidan hörs argumentet att Nato just ökar riskerna för krig och spär på motsättningar, eller att ett medlemskap skulle äventyra Sveriges självständighet. Varken frågan eller argumenten är nya. Ändå talas det sällan i dagens debatt om vad som ursprungligen låg bakom dem. Hur hamnade Sverige utanför Nato, och varför? Den här artikeln utreder vad som låg bakom de säkerhetspolitiska valen på 1940-talet. Vilka avvägningar var det egentligen som stod centrala för Sveriges regering när möjligheten av en västallians, och därmed frågan om Sverige borde delta i en sådan, 1948 dök upp ur efterkrigstidens kaos? Vilken funktion skulle ett eventuellt medlemskap fylla? Och vilket syfte skulle å andra sidan alliansfrihet tjäna?

-
1. Denna artikel bygger i väsentliga delar på forskning som jag gjort inom ramen för mitt avhandlingsarbete, se Erlandsson, Susanna, *Window of Opportunity: Dutch and Swedish Security Ideas and Strategies 1942–1948* (Uppsala 2015). Tack till de två anonyma granskare och den redaktör som kommit med värdefulla synpunkter på en tidigare version av artikeln.
 2. Sveriges Radio 18 februari 2013, inslaget tillgängligt via SR:s hemsida: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=5442320> (besökt 11 april 2015).

För att bättre förstå vad som var kärnan i vägvalet 1948 kommer den svenska regeringens motiv för alliansfrihet i Sverige att jämföras med den nederländska regeringens motiv för att samma år ge upp alliansfriheten i Nederländerna. Sveriges säkerhetspolitik har tidigare ofta diskuterats i sitt skandinaviska sammanhang och har förtjänstfullt jämförts med till exempel Norges.³ Men Nederländerna hade en ställning som i vissa avseenden var mer lik Sveriges än våra närmaste grannar. Mest iögonfallande är kanske att Nederländerna hade – och har – en likartad ställning i Benelux som Sverige i Skandinavien. Båda har varit förhållandevis mäktiga i sin region och tenderat att framhållas som sina grannars storebror. Sveriges styre inkluderade tidigare Finland och i den senare unionen med Norge hade Stockholm en stark ställning i unionsländernas gemensamma utrikespolitik. Nederländerna har också en historia av skiftande gränser och förbund i regionen och inkluderade fram till 1830-talet Belgien. Båda länderna hade vid andra världskrigets utbrott dock sedan länge lämnat alla territoriella anspråk på grannländer bakom sig och betraktade sig själva (och betraktades av omvärlden) som ”nöjda” nationer; länder som ville behålla territoriellt status quo. Sedan 1800-talet hade båda länderna fört en utrikespolitik riktad på att behålla fred och främja handel. 1939 hade de hunnit etablera en tradition av att förklara sig neutrala i konflikter, och gjorde så även då. Båda saknade dock en förankring av neutraliteten i grundlagen, eller i garantier från andra länder. I båda länderna kunde alliansfriheten snarast ses som ett uttryck för en självständighetspolitik – man förbehöll sig rätten att i varje enskilt fall själv bedöma vad som tjänade landet bäst. Både Sverige och Nederländerna var i vissa avseenden mellanstora länder snarare än små – åtminstone tronade de båda på minnen från fornstora dagar, inte minst Nederländerna som fram till 1949 hade ett stort, om än vacklande, kolonialvälde.⁴

3. Se till exempel Noreen, Erik, *Brobygge eller blockbildning? De norska och svenska utrikesledningarnas säkerhetspolitiska föreställningar 1945–1948* (Stockholm 1994); Pharo, Helge Ø, ”Scandinavia”, i Reynolds, David (red.), *The Origins of the Cold War in Europe: International perspectives* (New Haven och London 1994); Petersson, Magnus, *”Brödraskapets väl.” Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969* (Stockholm 2003).

4. Nederländernas utrikesledning sökte under 1940-talet aktivt främja bilden av sitt land som en mellanstor stat, se Wiebes, Cees och Zeeman, Bert, *Belgium, the Netherlands and Alliances, 1940–1949*, (Diss.Leiden 1993), s. 63, 68, 74–75 och 80. Sveriges utrikesledning gjorde det måhända inte lika medvetet, men i sin indelning av världen i stormakter, sekundära, mellanstora och små stater nämner Robert Keohane även Sverige som ett exempel på en mellanstor stat, se Keohane, Robert O, ”Lilliputians’ Dilemma’s: Small States in International Politics”, *International Organization* 1969, 23 (2), s. 295–297. För en mer utförlig diskussion av likheterna mellan Sverige och Nederländerna och skälen till att jämföra just dem, se Erlandsson (2015), s. 28–31.

Genom att jämföra dessa två länder som alltså hade en likartad alliansfri självständighetspolitik före andra världskriget men gjorde olika val angående Nato-medlemskap, belyser artikeln inte bara detta vägskal utan även skillnaderna mellan allians och alliansfrihet som säkerhetspolitiska val. Artikeln lyfter fram motiven till den säkerhetspolitik som blev kalla krigets och berör kort dess följder. Den ifrågasätter en kalla krigs-historiografi som fokuserat på alliansfrihet respektive Nato-medlemskap som säkerhetspolitikens viktigaste nämnare. Indelningen av små stater i kategorierna allierade och neutrala (eller egentligen alliansfria, när vi talar om den fredstida politiken) dominerar mycket av historieskrivningen om 1900-talets säkerhetspolitik överhuvudtaget. Antagligen har det att göra med vad vi i efterhand vet följde på andra världskriget: ett nästan halvsekel långt kallt krig, vars indelning i öst och väst som motsatta poler kastade en skugga över världen och historieskrivningen. Kalla kriget har färgat skildringar av både svensk och nederländsk säkerhetspolitik efter 1945. Tidigare forskning har i huvudsak beskrivit den i termer av positionen mellan öst och väst med alliansfrihet respektive Nato-medlemskap som viktigaste särdrag. Till och med när den etablerade bilden ifrågasattes efter kalla krigets slut förblev dessa begrepp centrala. Bilden av Sverige som neutralt balanserande mellan supermakterna och Nederländerna som övertygad och lojal Nato-medlem utmanades, men måttstocken som användes för att mäta säkerhetspolitiken förblev densamma. De kritiska frågor som ställdes handlade om hur neutralt Sverige egentligen hade varit, respektive om Nederländerna verkligen varit en så idealtypisk allierad.⁵

Med den här artikeln vill jag bidra till att förflytta fokus till andra frågor genom att jämföra och granska vad som låg bakom valen för neutralitet⁶ och allians innan kalla krigets tolkningsram definitivt hade etablerats. Varken allians eller alliansfrihet var ju självändamål utan medel för att uppnå säkerhet, med målet att skydda både territoriell integritet och politisk självständighet. Artikeln diskuterar varför dessa länder valde olika medel och hur valet förhöll

5. För en forskningsöversikt om debatten om svenskt västsamarbete se Hugemark-Malmström, Louise: *Garderad neutralitet: Förberedelser för svenskt västsamarbete i krig – en kommenterad forskningsöversikt* (Stockholm 2014). För Nederländernas konflikter med västmakterna/Nato se Wiebes och Zeeman (1993), s. 389–401; Megens, C M, *American Aid to NATO Allies in the 1950s: the Dutch Case* (Amsterdam 1994), s. 101–114.

6. Trots att den korrekta benämningen för den fredstida politiken är alliansfrihet i fred syftande till neutralitet i krig (eftersom neutralitet endast kan förklaras i en krigssituation), använder jag här både alliansfrihet och neutralitet när jag talar om Sveriges säkerhetspolitik. Det huvudsakliga skälet är att neutralitet har kommit att användas så allmänt i Sverige även när det talas om landets fredstida politik att det känns konstlat att undvika ordet.

sig till den politiska praktiken. Vilka var egentligen skälen till att Nederländernas regering kom att förorda medlemskap i en allians och Sveriges regering alliansfrihet? Det är den här artikelns huvudfråga. Handlade allians(frihet) överhuvudtaget om att (inte) välja sida i konflikten mellan öst och väst? I vilken mån motsvarade regeringarnas olika val i alliansfrågan olika säkerhetspolitiska strategier, olika målsättningar och/eller olika bedömningar av hotbilden? Artikeln tar sin utgångspunkt i de idéer om säkerhet som kom fram i ländernas regeringskretsar och utrikesdepartement runt andra världskrigets slut och följer deras utveckling under de första efterkrigsåren fram till 1948, då Sveriges neutralitet återupplivades medan Nederländerna anslöt sig till Bryssel пакten och därmed övergav sin traditionella alliansfrihet. På slutet återknyter jag till min inledning genom att kort ta upp några aspekter av hur valen påverkade ländernas försvarssituation. Fick Nederländerna ”mycket pang för pengarna”? Höll sig Sverige mer självständigt? Har den historiska kunskapen egentligen någon betydelse för dagens debatt?

Andra världskriget och synen på framtida säkerhet

Det kan te sig som en enkel uppgift att besvara frågan varför Nederländerna gick med i Nato och Sverige inte: i motsats till Sverige hade Nederländerna upplevt ockupation under andra världskriget. Ockuperade länder – Nederländerna, men även Norge, Danmark och Belgien – gick med i Nato, medan neutrala länder som Sverige och Schweiz höll sig utanför. Ofta har kalla krigets vägval presenterats som logiska följder av andra världskrigets erfarenheter, en fråga om huruvida neutraliteten varit framgångsrik eller ej.⁷ Motsättningen allierad–neutral har framstått som central för säkerhetspolitikens karaktär. Men tittar man närmare på den svenska och nederländska politiska diskussionen om framtida säkerhet som fördes på regeringsnivå både under och direkt efter andra världskriget så visar det sig att skiljelinjen mellan krigförande och neutrala länder är tämligen otydlig.

Det finns inga tecken på att under andra världskriget neutraliteten sågs som ett reellt långsiktigt skydd i Sverige, eller att den nederländska regeringen ansåg att det var neutraliteten i sig som bar ansvaret för att landet blivit ockuperat. I båda länderna talades om svårigheten för små stater att behålla sin självständighet. Om det fanns en lärdom man dragit av kriget, så var det att stora länder ostraffat kunde bestämma en isolerad småstats öde. Östen

7. Se till exempel Pharo (1994), s. 217 och 222.

Undén, som paradoxalt nog så småningom blev den person som mest av alla kom att förknippas med den svenska neutralitetspolitiken, var en av de största förespråkarna för en säkerhetspolitik baserad på solidaritet istället för neutralitet. Han uttryckte 1944 sin övertygelse att isolerad neutralitet var en ohållbar politik för framtiden och att Sverige borde söka ett försvarssamarbete med de andra nordiska länderna.⁸ Nederländernas utrikesminister Eelco van Kleffens, som ofta ses som den person som hårdast drev att Nederländerna efter kriget borde ingå i en allians och som 1943 offentligt förklarade att nederländsk neutralitet var ”stendöd”, kritiserade samtidigt lika offentligt de stormakter som var hans krigstida allierade och skyllde dem för misstag som de mindre staterna hade fått sota för. Han försvarade landets neutralitetspolitik som det enda under omständigheterna möjliga: att göra gemensam sak med ett dåligt rustat Storbritannien och ett kaotiskt Frankrike skulle inte ha gjort saken bättre.⁹

Den senare Nato-medlemmen såg alltså inte neutralitetspolitiken som det huvudsakliga problemet, lika lite som kalla krigets alliansfria utrikesminister såg den som en långsiktig lösning. För båda länderna hade neutralitetsförklaringen varit en nödlösning under ogynnsamma omständigheter. De orsaker till den pågående katastrofen som nämndes var istället att det internationella samarbetet under Nationernas Förbund hade misslyckats, nedrustningen, bristen på effektiv kontroll av internationella avtal och det ojämlika förhållandet mellan stormakter och småstater. Faran av isolering betonades, men allians som sådan var inte heller en lösning på problemet. Vad man behövde var ett nytt system av kollektiv säkerhet, ett som verkligen fungerade, utan att hota de små staternas självständighet.¹⁰

Kriget hade visat hur sårbara små stater var om en stormakt beslöt sig för att angripa. Det hade också visat att en internationell säkerhetsorganisation som Nationernas Förbund var värdelös om den inte hade makten eller viljan att ingripa. Detta innebar ett dilemma: hur kunde de mindre staterna uppnå ett mer effektivt internationellt samarbete utan att ge all makt till de redan mäktiga? Protokoll och andra dokument från båda ländernas regeringar och utrikesdepartement vittnar om att lösningen i båda länderna uppfattades som ett decentraliserat system för kollektiv säkerhet som byggde på samarbete mellan grupper av likasinnade stater. För Sveriges del låg fokus på samarbete med

8. Kungliga Biblioteket (KB), Östen Undéns samling, L 108 11b, Maskinskrivet PM ”Det nordiska samarbetet”, odaterat men enligt en kommentar i texten skrivet på hösten 1944.

9. van Kleffens, E N, ”Great and Small Nations: Shares in Shaping of Policy” och ”Small Nations”, *The London Times* 25 resp. 27 mars 1943.

10. Erlandsson (2015), s. 82–93.

de nordiska grannländerna, inom ramen för en övergripande organisation för kollektiv säkerhet. Den nederländska utrikesministern såg framför sig ett samarbete mellan länderna runt Atlanten, även det som del i ett världsomspännande samarbete. Tidigare forskning har fokuserat mycket på det specifika i varje lands planer, och placerat initiativen i den senare neutralitetens eller alliansens kontext.¹¹ Men jämför man dokumenten så hittar man en röd tråd som är densamma i båda länderna: man utgick från att små stater i framtiden inte skulle kunna klara sig själva utan måste samarbeta för att försvara sin självständighet. Genom att organisera det internationella samarbetet via regionala grupper skulle den egna försvarsförmågan kunna ökas utan att självständigheten – den egna identiteten om man så vill – hotades. Att Sveriges regering fokuserade på Norden medan Nederländernas var mer intresserade av samarbete med Belgien, Luxemburg, England, USA och Norge hade att göra med vilka länder som fanns närmast till hands och sågs som likasinnade. Det förändrar inte den gemensamma principen: samarbete med likasinnade länder som ett led i skapandet av universell kollektiv säkerhet.

Att neutraliteten ändå nämndes och försvarades mer i Sverige än i Nederländerna var en logisk följd av den position man praktiskt sett befann sig i – neutralitet för Sveriges del och en krigstida allians för Nederländerna. När man läser offentliga uttalanden bör man ha i åtanke att det hade varit svårt att alltför öppet inta en position som stod i strid med den roll man för närvarande hade och ville att andra länder skulle lita på. Men ser man närmare på svenska uttalanden som förespråkade neutralitet märker man att de ofta samtidigt gav uttryck för andra övertygelser. I ett tal av försvarsminister Sköld 1943 till exempel, där han sa sig tro att Sveriges utrikespolitik måste förbli välvillig men väpnad neutralitet för den närmaste framtiden, så förordade han samtidigt nordiskt militärt samarbete som ett sätt att bevara svenskt politiskt oberoende och självbestämmanderätt. Han argumenterade för den avskräckande effekten som skulle ligga i vetskapen att ett anfall på en nordisk stat betydde ett anfall

på dem alla. Liksom Östen Undén avfärdade han alltså isolerad neutralitet. Han ansåg det osannolikt att Sverige än en gång skulle lyckas hålla sig utanför ett framtida krig om ett annat nordiskt land blev anfallet, men vad mera var, han argumenterade för att det inte var önskvärt. Även om Sverige ännu en gång skulle undvika att dras in i direkta krigshandlingar så skulle landet förlora sin självständighet om ett annat nordiskt land blev ockuperat, resonerade han.¹² Till och med utrikesminister Christian Günthers tal den 4 maj 1945, ett försvar för neutralitetspolitiken, innehåller en hänvisning till att ett nordiskt (neutralt) försvarsförbund skulle kunna vara av stor praktisk nytta.¹³ Det är naturligtvis möjligt att sådana uttalanden delvis var försök att blidka en opinion som var kritisk till Sveriges agerande under kriget, både i Sverige och i de nordiska grannländerna. Ändå är det anmärkningsvärt att alla tre – Undén, Sköld och Günther – talade om neutralitet som förenlig med en politik som skulle medföra en plikt för Sverige att gå med i ett krig utan att själv ha blivit anfallet, vilket med alla befintliga definitioner betyder deltagande i en allians. Skillnaden stod med andra ord inte mellan neutralitet och allians i någon objektiv bemärkelse utan mellan defensivt samarbete med ”brödrafolken” och deltagande i en stormaktspakt.

På liknande vis var de nederländska krigstida idéerna om framtida samarbete tydligt skilda från vad man uppfattade som de traditionella maktbalanskonstellationer som hade lett fram till första (och i förlängningen andra) världskriget. Utrikesminister van Kleffens’ idé om en sammanslutning av länder runt Atlanten har ofta presenterats som en föregångare till Nato,¹⁴ men när van Kleffens presenterade sin vision om regionalt samarbete – en idé han delvis övertagit från sin norska kollega Trygve Lie – så föreställde han sig i själva verket att Nederländerna med sina koloniala intressen skulle ansluta sig till flera regionala grupper, varav en centrerad runt Atlanten. De regionala pakterna skulle bygga på gemensamma intressen. Sammanslutningar av likasinnade

11. För till exempel presentationen av det svenska initiativet till ett skandinaviskt försvarsförbund som ett sätt att rädda neutraliteten se Aalders, Gerard, ”The Failure of the Scandinavian Defence Union, 1948–1949”, *Scandinavian Journal of History* 15:1-2, 1990, s. 131–133; Möller, Yngve, ”Östen Undéns utrikespolitik”, i Huldt, Bo och Misgeld, Klaus (red.), *Socialdemokratien och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm 1990), s. 67. För Nederländernas del hör Herman Schaper till dem som har tolkat de nederländska planerna som en önskan att delta i en militärallians snarare än en strävan efter kollektiv säkerhet, Schaper, Herman A, ”Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945–1950” i van Sas, NCF (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlandse beleid* (Haarlem 1991), s. 151–152.

12. Tal av försvarsminister Per Edvin Sköld på en socialdemokratisk partikonferens 28 mars 1943, återgivet i *Svensk utrikespolitik under andra världskriget* (Stockholm 1946), s. 506–509.

13. Tal av utrikesminister Christian Günther 4 maj 1945, återgivet i *Svensk utrikespolitik under andra världskriget* (Stockholm 1946), s. 637–639.

14. Den nederländska Wikipediasidan om Eelco van Kleffens hävdar att van Kleffens 1943 ”argumenterade för att upprätta en Atlantpaksorganisation, det senare Nato.” (Min översättning av ”pleitte voor het oprichten van een Atlantisch bondgenootschap, de latere NAVO.”) http://nl.wikipedia.org/wiki/Eelco_van_Kleffens (sidan besökt 5 juni 2015). Wiebes och Zeeman behandlar van Kleffens planer under rubriken ”Atlanticism avant-la-lettre”, Wiebes och Zeeman (1993), s. 60.

stater skulle underlätta samarbete och göra det möjligt att garantera säkerheten i ett visst område. Regeringen slöt för övrigt inte enhälligt upp bakom van Kleffens idé, just på grund av misstänksamheten mot traditionella allianser. Flera regeringsmedlemmar påpekade faran att världen skulle delas upp i fientliga stormaktsblock, men van Kleffens hade svar på tal: Atlantpakten skulle bara vara en av flera regionala pakter av icke-aggressiva stater som tillsammans skulle forma ett världsomspännande kollektivt säkerhetssystem. Länder skulle delta i alla grupper där de hade intressen, vilket betydde att Storbritannien och USA skulle delta i alla grupper – en garanti för att grupperna inte skulle vända sig mot varandra. Nederländerna skulle delta i tre grupper, med tanke på kolonierna i Sydostasien och Västindien. van Kleffens framhöll också vikten för Nederländerna av att behålla goda relationer med Sovjetunionen, som skulle ha en viktig roll i systemet: bevakandet av Tysklands östra gräns.¹⁵ Han argumenterade för att det var viktigt att Nederländerna tog initiativ i frågan och påverkade stormakterna att ta itu med en bättre världsordning.¹⁶

Önskan om att skapa en regional pakt, som fanns i båda länderna, ska alltså varken förväxlas med en önskan att delta i en militärallians i traditionell bemärkelse, eller som ett försök att rädda neutraliteten. Den bör istället förstås som ett försök att förverkliga ett fungerande internationellt samarbete utan att ge upp all suveränitet, ett steg mot att skapa ett nytt system för kollektiv säkerhet som, i motsats till Nationernas Förbund, skulle vara praktiskt genomförbart och effektivt utan att styras enbart av de största länderna. Genom att dela in hela världen i grupper med gemensamma intresseområden som i sin tur skulle samarbeta skulle det nya internationella säkerhetssystemet kunna främja världsfreden utan att den egna identiteten och regionala intressen blev lidande.

Idéer om att Nationernas Förbund skulle fungera bättre om organisationen decentraliserades fanns redan på 1920-talet, men var då kontroversiella.¹⁷

15. Nationaal Archief, Ministerraad (Statsråd), 2.02.05.02, inv. nr 246: Nederländska statsrådsprotokoll 31 mars och 8 april 1942; "The foreign policy of the Netherlands. Text of a broadcast by Eelco N van Kleffens, Netherlands Foreign Minister, pronounced via Radio Orange, London, on December 28, 1943, and directed to occupied Holland", s. 5–7. Texten tillgänglig via Open Source, internetarkivet, <https://archive.org/details/TheForeignPolicyOfTheNetherlands>

16. Nationaal Archief, Ministerraad (Statsråd), 2.02.05.02, inv. nr 246: Nederländskt statsrådsprotokoll 8 april 1942.

17. Richard, Anne-Isabelle, "Competition and Complementarity: Civil Society Networks and the Question of Decentralizing the League of Nations", *Journal of Global History* 7, 2012, s. 233–256.

Under andra världskriget fick liknande tankegångar mer allmän spridning. I nederländska arkiv från krigsåren återfinns ett PM från 1943 som verkar ha spridits till många länder. I det skrev USA:s sändebud till Heliga Stolen, Myron Taylor, att den enda plan som han ansåg hade chans att vända trenden mot civilisationens undergång – "the current drift toward suicidal doom of civilization" – var idén om en organisering av världen i intressesfärer grundade på ekonomiska istället för nationalistiska avvägningar. Alla länder skulle inkluderas i den här indelningen i större sfärer.¹⁸ Även på utrikesdepartementet i Sverige samlades utländska dokument som uttryckte liknande idéer. Bland annat återfinns där en amerikansk sammanställning av "Post-war Programs of Europe's Underground" från 1943 där en av de idéer som presenterades var att små stater måste slå sig ihop i block för att kunna existera i frihet vid sidan av de "stora fyra" (USA, Sovjetunionen, Storbritannien och Kina). Det var en tanke som Winston Churchill och *The London Times* hade framfört och som även *Vrij Nederland* (Fria Nederländerna), en nederländsk Londonbaserad motståndstidning, publicerat.¹⁹ Mycket tyder på att man i Sverige utgick från att denna utveckling skulle göra isolering omöjlig. "Ett rikt, högindustriellt och på internationell arbetsfördelning inställt land som Sverige kommer att ha mindre möjligheter än någonsin att stå utanför den världsordning, som just nu i det andra världskrigets slutfas förberedes", skrev Alva Myrdal 1944. Neutraliteten hade varit ett tillfälligt nödtvång och det fanns inga förutsättningar för svensk efterkrigsisolationism, fortsatte hon. Oavsett hur världen exakt skulle komma att organiseras var internationaliseringen oundviklig. Sverige skulle bli inlemmat i den nya ordningen med eller utan egen medverkan.²⁰

Även i FN-debatten i riksdagen ett par år senare återfinns formuleringar som tyder på samma förväntan. I det uttalande av överbefälhavaren Helge Jung som medföljde regeringens proposition anmärkte han att nackdelarna med FN ur en militärpolitisk synpunkt skulle vara mindre för en medlem än för den som ställde sig utanför organisationen. Riskerna som FN medförde för Sverige, ansåg Jung, uppstod inte i och med Sveriges medlemskap utan i och med att organisationen överhuvudtaget hade skapats och att principer för upprätthållandet av fred och säkerhet etablerats. De olägenheter han såg att ett medlemskap skulle innebära borde därför inte hindra Sverige från att gå med: Sverige skulle åtminstone som medlem kunna påverka formen av de

18. Nationaal Archief, E N van Kleffens arkiv, 2.05.86, inv nr 212: PM om Tyskland av Myron Taylor 13 januari 1943.

19. Riksarkivet, UD 1920 års dossiersystem, HP 22 vol. 1166.

20. Myrdal, Alva, *Efterkrigsplanering* (Stockholm 1944), s. 3–6.

förpliktelser landet skulle bli ålagt.²¹ Antagandet att Sverige i vilket fall som helst skulle bli underordnat FN:s mandat härstammade troligen från en formulering i artikel 2 i FN-stadgans första kapitel:

Organisationen skall sörja för, att stater, som ej äro medlemmar av Förenta Nationerna, handla i överensstämmelse med dessa grundsatser, i den mån detta kräves för upprätthållande av internationell fred och säkerhet.²²

Flera riksdagsledamoter upprepade liknande resonemang.²³ Sverige skulle tvingas följa den nya världsordningen med eller utan egen medverkan och kunde därför hellre delta och ha något inflytande över utvecklingen.

Vid andra världskrigets slut var den grundläggande synen på säkerhet och förväntningarna på efterkrigsordningen likartade i Sverige och Nederländerna, trots de olika krigserfarenheterna. Båda utgick från att det egna landet hur som helst måste delta i ett nytt världssystem och båda såg regionalt samarbete som lösningen för att behålla så stort handlingsutrymme som möjligt.

Den kollektiva säkerheten efter kriget

Som vi vet skapades aldrig något kollektivt säkerhetssystem baserat på regionala pakter. Istället upprättade de segrande stormakterna en centraliserad säkerhetsorganisation som kom att bära samma namn som de allierade gick under: förenade nationerna, eller, som det kom att översättas i Sverige, Förenta nationerna.²⁴ Medan frågan om deltagande i Nationernas förbund efter första världskriget hade väckt stor diskussion i både Sverige och Nederländerna, fanns det få som ifrågasatte att länderna skulle gå med i FN. Samtidigt var entusiasmen för den nya säkerhetsorganisationen påtagligt sval i båda länderna. I Nederländerna tenderar tidigare forskning att tolka detta som att den nederländska utrikesledningen såg mer säkerhetspolitisk nytta i en allians än i en organisation för kollektiv säkerhet.²⁵ Motsättningen mellan regionala

21. Kungl. Maj:ts proposition nr 196, 1946, s. 10.

22. Förenta Nationernas stadga, kapitel 1, artikel 2, punkt 6.

23. Till exempel Erik Fast (socialdemokrat) och Martin Skoglund (Högern) i Andra Kammaren och Rickard Sandler (socialdemokrat) och Georg Andréén (Högern) i debatten i Första Kammaren 27 juni 1946. AK, nr 29, 1946, s. 14 och 20; FK, nr 28, 1946, s. 23 och 28.

24. De allierade kallades under kriget "the united nations"/"the United Nations". Den nederländska benämningen var för både de allierade och FN "de vereenigde naties"/"de Vereenigde Naties". För en diskussion om betydelsen av den svenska skillnaden i översättning mellan "de förenade nationerna" för de allierade och "Förenta Nationerna" för FN, se Erlandsson (2015), s. 116–117.

25. Se till exempel Schaper (1991), s 151–152.

pakter och kollektiv säkerhet är dock en efterkonstruktion som missar att de ursprungliga förslagen för regionala pakter var tänkta som just ett system för kollektiv säkerhet. Den nederländska regeringen var inte ute efter en traditionell allians. Då möjligheten att komplementera säkerheten med regionala pakter föreslogs i riksdagsdebatten om FN, gjorde regeringen klart att man inte hade något emot regionala sammanslutningar för att främja freden och säkerheten men att man endast var beredd att överväga sådana pakter om de ingick i en övergripande organisation som kunde förhindra konflikter mellan de olika grupperna.²⁶

I ljuset av kalla krigets blockbildning är det lätt att se FN som en fundamentalt annorlunda organisation än den västallians som skapades 1949, Nato. Men i de planer som diskuterades 1945 var den här skillnaden inte lika tydlig. Den nederländska regeringen talade positivt om att delta i en regional pakt som inkluderade USA och andra atlantländer, samtidigt som den klart och tydligt varnade för faran med blockbildning. Faktum är att det inte är särskilt lätt att skilja på vad som sågs som en allians respektive en organisation för kollektiv säkerhet under den här tiden. Ser man på den svenska riksdagsdebatten om FN är det även för Sveriges del klart att det inte fanns någon tydlig skiljelinje mellan att delta i en organisation för kollektiv säkerhet och att delta i en militärallians.²⁷ Medan Sveriges utrikesminister Östen Undén i sin inledning till riksdagsdebatten om FN den 27 juni 1946 framhöll den nya organisationens strävan efter världsfred och det faktum att den var öppen för alla fredälskande länder, påpekade han även att FN uppstått som "en direkt fortsättning av alliansen mot axelmakterna". Han prisade segrarmakterna för att de tidigt planerat en bred säkerhetsorganisation som hölls separat från fredsfördragen, men konstaterade också att "Förenta Nationernas ursprungliga karaktär av en allians mellan de under kriget förbundna staterna framträder [...] i flera hänseenden."²⁸

Även tolkningen av det nya förbundets betydelse för den egna säkerhetspolitiken var ambivalent. Att medlemskap innebar förpliktelser som var oförenliga med neutralitet konstaterades lika tydligt i Sverige som i Nederländerna.

26. Handelingen van de Eerste en de Tweede Kamer 1945, Kamerstukken II, 8, nr 8, s. 50.

27. Om något betonades de militära aspekterna av ett deltagande i FN mer i Sverige än i Nederländerna, se Erlandsson (2015), s. 134 och hela kapitel 4 för en mer utförlig redogörelse av FN-debatten.

28. Andra Kammaren nr 29, 27 juni 1946, s. 3–4. Undén höll samma tal i Första Kammaren, med enstaka mindre skillnader i exakt formulering, se Första Kammaren nr 28, 27 juni 1946, s. 11–12.

I båda länderna tonades vikten av detta dock ner med anmärkningen att valet att ersätta neutralitetspolitik med solidaritetspolitik redan hade gjorts efter första världskriget, med inträdet i Nationernas Förbund. I båda länderna saknades också tilltro till att medlemskapet i FN skulle räcka för att trygga den egna säkerheten. I Sverige framhövdes att man på grund av vetorätten skulle kunna falla tillbaka på neutraliteten om organisationen skulle misslyckas och ett stormaktskrig skulle bryta ut. I Nederländerna konstaterade utrikesministern lite mer vagt att tiden för neutralitet ”i den gamla bemärkelsen” i alla fall var över.²⁹ I båda länderna nämndes som en fördel att det var tillåtet att komplettera säkerheten med regionala pakter under FN:s paraply, i Sverige med fokus på möjligheten att koordinera ett självförsvar med grannländerna.³⁰

Att FN-medlemskap sågs som otillräckligt för landets säkerhet betydde inte att organisationen inte sågs som nödvändig; tvärtom. Även om Förenta Nationerna hade brister så var allt bättre än inget. Samarbete framställdes som ett absolut villkor för fred, särskilt samarbete mellan stormakterna. Man måste göra allt man kunde för att stödja och försöka förbättra den nya säkerhetsorganisationen så att den blev arbetsduglig. ”Därpå beror”, skrev den svenska regeringen i sin FN-proposition, ”icke minst mot bakgrund av de nyaste krigstekniska uppfinningarna, vår civilisations framtid.” Den nederländska regeringen använde ett liknande ödesmättat språk i sin FN-proposition. Inte minst med tanke på atombomben, skrev den, var det dags för mänskligheten att välja: samarbete eller undergång.³¹

Efter andra världskrigets slut var alltså målet för både den svenska och den nederländska regeringen att främja detta livsnödvändiga samarbete. Problemet var förstås att även om uppfattningen att samarbete var nödvändigt var mycket utbredd, så fanns det olika idéer om hur detta samarbete skulle se ut. Som redan framkommit konkurrerade idéer om universellt samarbete med tanken att samarbete i första hand borde ske mellan likasinnade stater, även om detta samarbete också sågs som ett led i ett världsomspännande nätverk. För de mindre staterna var det dessutom livsviktigt att samarbetet var reglerat av internationella bestämmelser som erkände de svagares existensberättigande. I artikel 1 i första kapitlet i FN:s stadga, som handlar om att upprätthålla

29. Kamerverslagen II 1945, 30 oktober 1945, s. 141.

30. Erlandsson, Susanna, ”Samarbete eller undergång: Synen på säkerhet i Sverige och Nederländerna efter andra världskriget”, i Ericsson, Peter, Thisner, Fredrik, Winton, Patrik och Åkerlund, Andreas (red.), *Allt på ett bräde: Stat, ekonomi och bondeoffer: En vänbok till Jan Lindegren* (Uppsala 2013), s. 411–413.

31. Kungl. Maj:ts proposition nr 196, 1946, s. 14; Kamerstukken II 1945, 3, nr 3, s. 27.

internationell fred och säkerhet, fanns först skrivningen att man skulle lösa internationella tvister eller situationer som kunde leda till fredsbrott ”genom fredliga medel”. Under San Francisco-konferensen kompletterades meningen, bland annat på den nederländska delegationens insisterande, med ”och i överensstämmelse med rättvisans och den internationella rättens principer”. Att stormakterna bara några år tidigare hade offrat Tjeckoslovakien på fredens altare gav särskilt små stater anledning att vara på sin vakt mot formuleringar som talade om att bevara freden till varje pris.³²

I strävan efter ett gott samarbete för säkerhet fanns för de mindre staterna ständigt också en strävan efter en starkare ställning gentemot stormakterna. Att uppnå säkerhet handlade inte bara om att säkra försvaret av landets territorium; det handlade också om att bevara självbestämmanderätten. Det gällde alltså att hitta en samarbetsform som i största möjliga mån säkrade det förra utan att alltför mycket hota den senare. Som nämnts fick idén om regional kollektiv säkerhet ge vika för en universell organisation, men båda utrikesledningarna fortsatte att sträva efter ökat regionalt samarbete, samtidigt som de förde en politik inriktad på att främja samarbete mellan stormakterna – en så kallad brobyggarpolitik – och betonade vikten av universell solidaritet. Benelux-samarbetet hade etablerats redan under kriget och de skandinaviska länderna samordnade också sina krav och förslag i olika internationella sammanhang för att öka sitt inflytande. Intressant nog uppvisade också strategierna som regeringarna använde för att hävda sig gentemot mäktigare länders regeringar vissa likheter oavsett om de var riktade mot stormakter som uppfattades som i grunden vänligt eller fientligt sinnade. Det finns till exempel likheter mellan hur den svenska regeringen hanterade krav från Tyskland under kriget och hur den nederländska regeringen reagerade på påtryckningar från USA. I båda fallen föregrep man förväntade krav och kunde på så sätt presentera anpassningar som självständiga beslut och behålla tolkningsföreträde. En annan taktik var att hänvisa till de fördelar ett vänskapligt förhållande hade för den mäktigare och visa välvilja samtidigt som man var tydlig med var gränsen för kompromisser gick och antydde en orubblighet som skulle kunna bli besvärlig för motparten vid ett ogynnsamt bemötande. Det var i det här

32. Det nederländska argumentet för att inte bara tala om att bevara freden utan om att bevara freden i enlighet med folkrättens principer återfinns i en pamflett som trycktes och spreds till deltagarna i San Francisco-konferensen: ”Suggestions presented by the Netherlands Government concerning the Proposals for the Maintenance of Peace and Security agreed on at the Four Powers Conference of Dumbarton Oaks as published on October 9, 1944”, januari 1945, s. 7. Nationaal Archief, E N van Kleffens arkiv, 2.05.86, inv nr 249.

sammanhanget av stor vikt att motparten inte misstrodde sådana försäkringar och förtäckta hot, vilket betydde att det var viktigt att uppvisa en stabil och pålitlig utrikespolitik med enighet över partigränserna – oavsett om enigheten gällde positionen som neutral eller som allierad. Förmågan att presentera en tydlig och trovärdig bild av vad andra länder kunde vänta sig var en viktig tillgång både för det under krigstiden neutrala Sverige och för Nederländerna som en av de allierade.³³

Positionen som neutral eller allierad bestämde med andra ord inte alla aspekter av säkerhetspolitiken, vare sig under andra världskriget eller därefter. När det gäller oron för ett nytt krig gick skiljelinjen inte heller, som man kanske hade kunnat vänta sig, mellan länder som blivit ockuperade och de som inte hade en sådan direkt erfarenhet av krigets fasor. Faktum är att båda ländernas regeringar efter kriget verkar ha varit mer oroade över ekonomisk instabilitet än över ett potentiellt krigsutbrott mellan stormakterna. Regeringsmedlemmar och diplomater från Sverige och Nederländerna reagerade på samma sätt inför de ökade spänningarna mellan öst och väst och den tilltagande rädslan för krig. Flera dokument från båda ländernas utrikesdepartement vittnar om att kanadensarnas eller normännens panik sågs som överdrivna, att amerikanska spekulationer om ett snart krigsutbrott betraktades som realistiska och att rysskräcken sågs som kontraproduktiv.³⁴ I november 1947 rapporterade Sveriges ambassadör i Nederländerna, Joen Lagerberg, till Undén att nederländska tjänstemän inte trodde att Sovjetunionen ville ha krig. Ett par månader senare skrev han till utrikesrådet Sven Grafström att pessimism angående krigsfaran inte var något nederländskt drag och att Tony Lovink, Nederländernas förra ambassadör till Sovjetunionen, kritiserade Västeuropas ”mottaglighet för ryskt panik-såningsarbete”, vilket Lovink ansåg bara befordrade ”den ryska bluffpolitiken”. Enligt Lagerberg gjorde nederländerna samma bedömning angående krigsrisken som svenskarna.³⁵

33. Erlandsson (2015), s. 47–67, 76–79 och 142–149.

34. Erlandsson (2015), s. 147–149 och 187–188.

35. Riksarkivet, UD 1920 års dossiersystem, HP01 Cn: Lagerberg till Undén 10 november 1947; Lagerberg till Grafström 15 januari 1948.

1948 års säkerhetspolitiska val

Det verkar med andra ord varken ha varit erfarenheten av ockupation eller en större krigsskräck än i Sverige som låg bakom att Nederländerna gick med i Nato. Det ser inte heller ut som om Sveriges beslut att åter förklara sig alliansfritt hade att göra med någon överdriven tilltro till neutraliteten eller ett mindre stort behov av att samarbeta med likasinnade än i Nederländerna. Så om Sverige och Nederländerna nu hade så likartad syn på både samarbetets önskvärda karaktär och risken för krig, varför gjorde de då 1948 olika vägval angående alliansfriheten?

I nederländsk forskning råder en närmast total enighet om att det var deltagandet i Marshallplanen som, efter en period av tvekan, tydligt placerade Nederländerna i västblocket och oundvikligen ledde till Nato-medlemskap.³⁶ Men Sverige deltog också i Marshallhjälpen, utan att gå med i Nato. Den svenska tendensen att betona att deltagandet var ett ekonomiskt och inte ett politiskt beslut var inte heller unikt: även den nederländska regeringen betonade Marshallplanens ekonomiska karaktär och hävdade att deltagandet inte innebar ett politiskt ställningstagande i öst–väst konflikten.³⁷ Samtidigt hade det ekonomiska samarbetet naturligtvis politiska implikationer för båda länderna. Att Sverige i själva verket liksom Nederländerna anpassade sig till en *Pax Americana* har till exempel Birgit Karlsson visat i sin bok om Sveriges handel med öststaterna. Även om inga formella avtal undertecknades gjorde den svenska regeringen (självständiga) avsiktsförklaringar angående säkerhet och embargopolitik på ett sätt som tillfredsställde amerikanska önskemål.³⁸ Det finns goda skäl att hävda att båda länderna i och med deltagandet i Marshallplanen åtminstone *de facto* förankrades i det USA-ledda västblockets inflytel-

36. van der Eng, Pierre, *De Marshall-hulp: Een perspectief voor Nederland 1947–1953* (Houten 1987), s. 58; Kersten, A E, “Nederland en de buitenlandse politiek na 1945”, i Boogman, J et al. (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland: Politieke, economische en sociale ontwikkeling* (Houten 1988), s. 613; Witte, Toby, *Een verre vijand komt naderbij: De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942–1953* (Kampen 1990), s. 66; Schaper (1991), s. 162; Wiebes, Cees och Zeeman, Bert: “Small States among Big Powers: Benelux”, i David Reynolds (red.), *The Origins of the Cold War in Europe: International perspectives* (New Haven and London 1994), s. 178; Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009), s. 223; van Alstein, Maarten, “Nederland en België en de nieuwe wereldorde, 1945–1949”, i Hellema, Duco, Coolsaet, Rik och Stol, Bart (red.), *Nederland-België: De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanaf 1940* (Amsterdam 2011), s. 41.

37. Erlandsson (2015), s. 196–201.

38. Karlsson, Birgit, *Handelspolitik eller politisk handling: Sveriges handel med öststaterna 1946–1952* (Göteborg 1992).

sesfär. Men trots det så valde Östen Undén efter den brittiska utrikesministern Ernest Bevin så kallade *Western Union*-tal den 22 januari 1948 att göra ett officiellt uttalande som betonade att Sverige förbehöll sig rätten att förklara sig neutralt om FN skulle misslyckas med att upprätthålla freden. Han beklagade att stater som inte var likasinnade hade misslyckats med att samarbeta i FN.³⁹

I det här sammanhanget vill jag påminna om att samarbete mellan likasinnade stater även stod på Sveriges agenda. Undéns tal visar en intressant ambivalens: medan han å ena sidan talade sig varm för att alla länder måste vara beredda att samarbeta oavsett om de var likasinnade, så framhöll han också hur intimt det nordiska samarbetet var och framhöll Norden som något av ett gott exempel för en *Western Union*. Undén presenterade å ena sidan ett Sverige som redan på många sätt med sina nordiska grannländer hade uppnått den ”spiritual union” Bevin förespråkade – och framhöll en sådan andlig gemenskap alltså som något positivt. Å andra sidan predikade han vikten av universellt samarbete och lyfte fram Sverige som ett föredömligt objektivt land som samarbetade även med de länder som inte var likasinnade.⁴⁰

Ambivalensen går att förklara med att solidariteten med likasinnade ursprungligen inte sågs som något som stod i motsats till universell solidaritet, utan var ett led för att uppnå den. För Undén var nära nordiskt samarbete fortfarande ett led i den universella solidariteten, medan han tydligt såg en *Western Union* som ett hot mot den. Att det skulle vara någon fundamental skillnad mellan det nordiska samarbetet och det samarbete Bevin talade om var dock långtifrån självklart. Baserat på brittiska politiska dokument om de nordiska länderna från den här tiden vittnar den engelska tidigare diplomaten Alyson Bailes till exempel om att London länge höll fast vid idén om ett system av separata men länkade försvarspakter som inkluderade de nordiska länderna, Brysselpaksgruppen och USA.⁴¹ Det är, återigen, inte lätt att dra gränsen mellan organisationer för kollektivt självförsvar som ett (sub)system av kollektiv säkerhet å ena sidan och allianser å den andra. Det är talande att inledningen till Nato-fördraget, som undertecknades 4 april 1949, betonar lojaliteten mot FN och talar om fördragets syfte som kollektivt försvar för att främja fred och säkerhet. Ordet allians nämns inte:

The Parties to this Treaty reaffirm their faith in the purposes and principles of the Charter of the United Nations and their desire to live

39. Undén, Östen, *Sveriges utrikespolitik: Tal i Riksdagen den 4 februari 1948* (Stockholm 1948).

40. Undén (1948).

41. Bailes, Alyson J K, “The Nordic Countries from War to Cold War – and Today”, *Scandinavian Journal of History* 37:2, 2012, s. 160.

in peace with all peoples and all governments. They are determined to safeguard the freedom, common heritage and civilisation of their peoples, founded on the principles of democracy, individual liberty and the rule of law. They seek to promote stability and well-being in the North Atlantic area. They are resolved to unite their efforts for collective defence and for the preservation of peace and security.⁴²

Samtidigt syns solidariteten med likasinnade länder tydligt i texten: deltagarna vill leva i fred med alla, men är fast beslutna att försvara sitt gemensamma arv och sina folks civilisation med värden som demokrati, rättsstatsprincipen och individens frihet.

En av de viktigaste nycklarna till att förstå Sveriges och Nederländernas olika säkerhetspolitiska val 1948 ligger som jag ser det just här. Samarbete mellan likasinnade stod till en början inte i motsats till universell solidaritet. När motsättningarna mellan öst och väst trappades upp kom dock den särskilda solidariteten med vissa länder att få olika implikationer i Sverige och Nederländerna. Sveriges region, de länder som sågs som närmast besläktade och mest likasinnade, Norge, Finland och Danmark, gränsade direkt till lands eller sjöss till Sovjetunionen. Särskilt Finland hade en position som gjorde ett nordiskt samarbete knutet till en västallians otänkbart. Samtidigt hade framför allt Norges regering, som varit i exil i London under kriget, byggt band västerut. Den svenska önskan om regionalt samarbete kom därmed fortsatt att ligga i linje med en politik som betonade den universella solidariteten och neutralitet i konflikten mellan öst och väst. Det motivet fanns redan när Undén höll sitt tal den 4 februari 1948. Det blev än starkare när Finland två månader senare ingick en vänskapspakt med Sovjetunionen.

Att den svenska regeringen kort därefter tog initiativet till ett skandinaviskt försvarsförbund ligger helt i linje med bilden att regeringen med sin politik ville främja nordiskt samarbete. Norge lutade västerut samtidigt som Finland bands österut. Ett skandinaviskt försvarsförbund var ett försök att hindra Nordens splittring. Här skiljer sig min syn från dem som menar att initiativet till ett skandinaviskt försvarsförbund var ett desperat försök att rädda neutraliteten, som vid den här tiden kritiserades både inrikes och av USA.⁴³

42. Ingressen till *The North Atlantic Treaty*, Washington D.C. 4 april 1949. Texten återfinns på Natos hemsida, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm (besökt 14 juni 2015).

43. Se Aalders (1990), s. 131–133; Möller (1990), s. 67; Bjereld, Ulf, Johansson, Alf W och Molin, Karl, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm 2008), s. 93–94.

Medan jag håller med om att initiativet hade drag av desperation, så menar jag att dess mål faktiskt var att rädda det nordiska samarbetet. För att inte utesluta ett framtida samarbete med Finland var det dock helt avgörande för Sverige att förbundet med Norge och Danmark var neutralt. Norge ville däremot ha band till en västallians. När förhandlingarna bröt ihop återstod inget annat alternativ för den svenska regeringen än isolerad alliansfrihet. Neutraliteten var inte förstahandsvalet eller målet. Den var ett sätt att försöka rädda samarbetet med likasinnade länder, framför allt i den omedelbara regionen.⁴⁴

För Nederländerna var det regionala läget ett helt annat. Nederländernas region gränsade till Tyskland. Förutom de fortsatta striderna i Indonesien var förhållandet till Tyskland utan tvivel Nederländernas mest akuta utrikespolitiska problem direkt efter andra världskriget. Det fanns ett behov av att oskadliggöra landet men ett ännu större behov av att Tysklands kol- och stålproduktion kom igång och att landet åter blev en ekonomisk samarbetspartner och exportmarknad för Nederländerna. Västsamarbetet gav Nederländerna möjlighet att på ett säkert sätt integrera Tyskland – Västtyskland – i det regionala samarbetet. Medan en västallians alltså hotade Sveriges regionala samarbete, säkrade den just det regionala samarbetet för Nederländerna. Det är påfallande att diskussionerna om Brysselpakten – som innebar Nederländernas definitiva avsteg från alliansfriheten – även betonade ekonomiska aspekter. Brysselpakten var en helhetslösning som inkluderade både säkerhetspolitiskt och ekonomiskt samarbete, vilket betydde att Nederländerna skulle ha äventyrat även sitt ekonomiska regionala samarbete om de inte deltagit. En motsvarande koppling saknades helt för Sveriges del (för att inte tala om att Sverige inte ens var inbjudet att delta i Brysselpakten).⁴⁵ Att det nederländska deltagandet inte ska ses som ett uttryck för en önskan att ta parti för väst mot öst blir tydligt när man går igenom de PM och regeringsdebatter där ett möjligt fördrag med de europeiska grannländerna diskuterades. De betonade att en västeuropeisk union måste vara underordnad FN och endast skulle vara defensiv. En del dokument uttryckte till och med förhoppningen att en västeuropeisk union skulle kunna ha ett lugnande inflytande på amerikansk ”hysteri” och tjäna som brobyggare mellan USA och Sovjetunionen.⁴⁶

För båda länderna var beslutet 1948 alltså motiverat av en likartad öns-

44. För ett mer uttömmande resonemang om kontinuiteten i den svenska strävan efter nordiskt samarbete och fler argument för synen att neutraliteten var ett sätt att rädda nordiskt samarbete och inte tvärtom, se Erlandsson (2015), s. 176–179 och 205–210.

45. Erlandsson (2015), s. 211–216.

46. Nationaal Archief, Buitenlandse Zaken, Code-Archief 1945–1954, 2.05.117: inv nr 20366.

kan om att främja samarbetet med de länder man identifierade sig själv, sin historia och sina grundläggande värden med, samt att trygga avspänningen och det ekonomiska samarbetet i den närmaste regionen. Valen speglar denna strävan snarare än olika positioner i konflikten mellan öst och väst, eller olika bedömningar av det säkerhetspolitiska läget och småstaters möjligheter att hålla sig avsides baserat på de olika krigserfarenheterna. Ändå är det inte helt fel att säga att ländernas olika krigsöden styrde de säkerhetspolitiska val som kom att göras när en ny krissituation – kalla kriget – pressade fram nödlösningar. Krigets effekter skapade inte fundamentalt olika idéer men väl olika förutsättningar för att förverkliga de idéer som fanns. Kriget påverkade ländernas internationella relationer och nya geopolitiska verklighet på olika sätt, som nämnts ovan. Och medan den nederländska regeringen hade byggt upp ett samarbete med sina grannländer under krigsåren, hade kriget isolerat den svenska regeringen och skapat splittring mellan de nordiska grannländerna. I ekonomiskt och militärt hänseende var Nederländerna vid krigsslutet också svagare och mer beroende av andra än Sverige. Den konsensusnorm som fanns i utrikespolitiken begränsade å andra sidan handlingsutrymmet i Sverige mer än i Nederländerna, där det tyska anfallet redan 1940 hade öppnat för diskussioner om säkerhetspolitiska förändringar.⁴⁷

De olika valens betydelse

På sätt och vis gjorde Nederländernas och Sveriges regeringar likartade val 1948. Även om det kan se ut som om Sverige behöll sin säkerhetspolitiska kurs medan Nederländerna ändrade sin så var den svenska neutraliteten under kalla kriget på många sätt också en ny säkerhetspolitik: medan alliansfriheten tidigare främst hade haft karaktären av en självständighetspolitik riktad på handlingsfrihet (som nämnts i början av denna artikel), var det kalla krigets alliansfrihet en politik som band Sveriges säkerhetspolitik genom att explicit lägga fast att Sverige avsåg att förklara sig neutralt i ett framtida krig. Det var alltså inte längre en politik som möjliggjorde en bedömning från fall till fall. Nederländerna band sin säkerhetspolitik genom ett Nato-medlemskap, Sverige genom sin neutralitetspolitik. Handlingsfriheten begränsades i båda fallen. Vidare var varken det nederländska Nato-medlemskapet eller den svenska alliansfriheten något mål i sig, de var i själva verket olika medel för att nå samma mål. Likartade avvägningar och hänsyn – behovet av konsensus i ut-

47. Erlandsson (2015), s. 174–180.

rikespolitiken, tron på vikten av regionalt samarbete och stabilitet – kunde få olika följder beroende på omständigheter.

Betraktar man följderna av de olika valen så är inte ens de så olika som man kanske kunnat tro. Den nederländska bilden av Nederländerna som USA:s ”most loyal ally” har monterats ned sedan 1990-talet av forskare som lyft fram konflikter med västmakterna och visat att det i själva verket funnits allvarliga reservationer mot ett Nato-medlemskap.⁴⁸ Militärt sett så gav Nato-medlemskapet inte Nederländerna ”mycket pang för pengarna”, åtminstone inte till att börja med. Den nederländska militärhistorikern Jan Hoffenaar har visat att de allierade inte var beredda att försvara Nederländernas territorium vid ett eventuellt sovjetiskt anfall på Västeuropa. Fransmännen såg Rhen som den naturliga försvarslinjen, och skulle Sovjetunionen ha anfallit under tidigt 1950-tal hade Nederländerna lämnats i stort sett försvarslöst. Hoffenaar beskriver hur det egna nederländska försvaret nästan i panik byggdes upp efter Koreakrigets utbrott för att stärka försvaret längs floden Ijssel och vinna Natos stöd för denna försvarslinje. Samtidigt doldes oenigheten inom Nato i regeringens rapporter till riksdagen. ”In NATO’s decision-making platforms they fought each other tooth and nail to broker the best possible deal for their country, while at the same time reassuring their own people, even though they did not always have reason to do so”, skriver Hoffenaar. Han kallar detta ett dubbelspel, eller en ”two-track policy”.⁴⁹

Sverige var alltså varken ensamt om att behöva ett starkt eget försvar eller om ett ”säkerhetspolitiskt dubbelspel” som Wilhelm Agrell har kallat det. Agrell var en av de första av flera svenska forskare som sedan 1990-talet visat att neutraliteten inte var så oomstridd som man tidigare antagit. Karl Molin visade 1991 att stödet för alliansfriheten redan till att börja med inte var så orubbligt och enhetligt som regeringen gärna lät påskina. Andra har fokuserat på att Sverige hade ett omfattande samarbete med västmakterna under kalla kriget. Neutralitetspolitikkommissionen konkluderade 1994 att förberedelserna för att ta emot militär hjälp hade varit förenliga med folkrätten och inte hade begränsat Sveriges möjligheter att förklara sig neutralt om ett krig hade brutit ut, men uppgifterna om det hemliga samarbetet skakade ändå bilden av Sverige som ett land som inte valde sida i det kalla kriget.⁵⁰ Det hemliga

48. Wiebes och Zeeman (1993), s. 389–401; Megens (1994), s. 101–114.

49. Hoffenaar, Jan: ”’To Defend or Not to Defend’: Drawing the Line in the Netherlands”, i Mastny, Vojtech, Holtsmark, Sven G och Wenger, Andreas (red.), *War Plans and Alliances in the Cold War* (London 2006), s. 269 och 279–280.

50. Agrell, Wilhelm, *Den stora lögnen: Ett säkerhetspolitiskt dubbelspel i alltför många akter*

samarbetet tyder också på att ett neutralt Sverige kanske inte behöll så mycket mer självständighet än det allierade Nederländerna.

Det finns ytterligare en iögonfallande likhet mellan Sverige och Nederländerna under kalla kriget som väcker frågor om hur avgörande neutralitet eller allians egentligen varit för ländernas utrikespolitiska utveckling: tendensen att framställa sig själva som laglydiga och goda förebilder och särskilt lämpade medlare i konflikter. Den moraliska retoriken om Nederländerna som ett land som gjorde ädla offer för freden var stark redan på 1940-talet och syns till exempel tydligt i FN-debatten. På 1970-talet cementerades bilden av Nederländerna som ett gott föredöme och myntades uttrycket *gidsland* – föregångsland (*gids* = guide). En utrikespolitisk rapport från 2011 beskriver ett nederländskt behov även efter kalla krigets slut att bidra till internationellt samarbete mer än vad som rimligen kan förväntas av landet (till exempel genom en biståndsbudget som överträffat OECD:s rekommendationer) och knyter idén om Nederländerna som ett föregångsland till denna förmåga att ”punch above its weight”.⁵¹ Tanken att Sverige var särskilt lämpat att agera som ett världssamvete formulerades tydligt av Gunnar Myrdal i boken *Varning för fredsoptimism* 1945 och bilden av Sverige som en moralisk stormakt växte sig stark på 1970-talet. Fortfarande 2015 talar Sveriges utrikesminister om Sverige som en humanitär stormakt. Utvecklingen löper anmärkningsvärt parallellt och kan med andra ord varken knytas till en position som (ansvarstagande) allierad eller (över konflikter stående) neutral, även om länken mellan internationalism och neutralitet ofta läggs i Sverige.⁵²

Vad, om något, säger detta om dagens svenska Nato-debatt? Det finns flera aspekter av det jag tagit upp som har bäring på vad som sker idag. En är den om behovet av enighet i utrikespolitiken. Motståndet mot att ens utreda

(Stockholm 1991); Molin, Karl, *Oomstridd neutralitet: Experternas kritik av svensk utrikespolitik 1948–1950* (Stockholm 1991), s. 30–37; SOU 1994:11, *Om kriget kommit... Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949–1969: Betänkande av Neutralitetspolitikkommissionen* (Stockholm 1994). Se för fler referenser Hugemark-Malmström (2014).

51. de Gaay Fortman, Bas, ”Nederland gidsland in Noord-Zuidbetrekking? Het gidsland van de jaren ’70”, *Internationale Spectator* nr 7/8 2001, s. 375; Knapen, Ben, Arts, Gera, Kleistra, Yvonne, Klem Martijn och Rem, Marijke, *Attached to the World. On the Anchoring and Strategy of Dutch Foreign Policy* (Amsterdam 2011), s. 35–37; Erlandsson (2013), s. 415–416.

52. Myrdal, Gunnar, *Varning för fredsoptimism* (Stockholm 1944), s. 291–352; Nilsson, Ann-Sofie, *Den moraliska stormakten: En studie av socialdemokratins internationella aktivism* (Stockholm 1991), s. 46; Intervju med Margot Wallström av Michael Winiarski och Karin Eriksson, *Dagens Nyheter* den 16 januari 2015, <http://www.dn.se/nyheter/sverige/tonen-ar-valdigt-hard-och-oforsonlig/> (besökt 16 januari 2015).

Nato-frågan hänger ihop med övertygelsen att alliansfrihet bara kan fungera som säkerhetspolitik om den upplevs som trovärdig och pålitlig av andra länder. Så snart politisk oenighet uppvisas har andra länders regeringar ingen anledning att utgå från att Sveriges alliansfria ställning överlever nästa val. Om misstanken finns att Sverige utan att först ha blivit anfallet kan komma att göra gemensam sak med fienden, försvinner anledningen till att undvika att mobilisera för krigshandlingar mot Sverige vid ett krigsutbrott.⁵³ Redan diskussionen om huruvida landet bör behålla sin alliansfrihet begränsar alltså möjligheterna att faktiskt behålla den. Av den anledningen var en öppen diskussion om svenskt Nato-medlemskap tabu under hela kalla kriget. Utåt behölls den säkerhetspolitiska enigheten till varje pris: Sverige var och skulle förbli alliansfritt, oavsett vilket parti som befann sig i regeringsställning.

Bara att det finns partier som nu öppet uttalar sitt stöd för att utreda Nato-frågan, är alltså anmärkningsvärt, om än inte förvånande med tanke på vad som hänt de senaste 25 åren. Berättelsen om den svenska alliansfriheten har nyanserats och bilden av ett Sverige som i någon djupare mening förhöll sig neutralt i konflikten mellan öst och väst har krackelerat. Dessutom har Sveriges säkerhetspolitiska situation blivit en annan. Den första meningen under rubriken ”Sveriges säkerhetspolitik” på Regeringskansliets hemsida lyder: ”Förutsättningarna för Sveriges säkerhetspolitik har förändrats i grunden sedan det kalla krigets slut.”⁵⁴ Ändå har argumenten i dagens debatt om svenskt Nato-medlemskap förändrats förvånansvärt lite. Liksom på slutet av 1940-talet ställs solidariteten med likasinnade och förmågan att samarbeta även med länder som inte är likasinnade mot varandra och presenteras allians eller alliansfrihet som de två befintliga alternativen för att uppnå säkerhet. En del menar att ett militärt samarbete ger oss ett starkare försvar som gynnar freden medan andra hävdar att det just ökar risken för krig. Förespråkare från båda lägren pekar på det förflutna för att få stöd för sin mening, vare sig de väljer att fokusera på att Nato är den mest framgångsrika försvarsalliansen i historien eller att Sveriges försvarspolitik utanför Nato faktiskt har varit exceptionellt framgångsrik.

Vad kan den historiska kunskap som lyfts fram i denna artikel då bidra med? Kanske kan den i alla fall tjäna som en påminnelse om att säkerhetspoli-

53. Notera att hela resonemanget bygger på antagandet att Sverige inte kommer bli föremål för en isolerad attack, utan att det gäller att hålla sig utanför i händelse av ett krig mellan andra huvudparter.

54. Regeringskansliets hemsida, <http://www.regeringen.se/sb/d/1991/a/12436> besökt 18 maj 2015.

tiken handlar om mycket mer än neutralitet eller allians och att varken det ena eller det andra utgör en enkel eller tydlig lösning på komplexa säkerhetspolitiska problem. Om inte annat ger jämförelsen med Nederländerna anledning att fundera över vad i Sveriges utrikespolitik som egentligen har med neutraliteten att göra, och vad som kanske inte alls är en fråga om huruvida Sverige är allierat eller alliansfritt.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckt källmaterial

Riksarkivet (Stockholm)

Utrikesdepartementets arkiv

1920 års dossiersystem, HP 22 vol. 1166; HP 01 Cn.

Nationaal Archief (Den Haag)

E N van Kleffens arkiv, 2.05.86

Ministerraad (Statsråd), 2.02.05.02

Buitenlandse Zaken (Utrikesdepartementet), Code-Archief 1945–1954, 2.05.117

Kungliga Biblioteket, (Stockholm)

Östen Undéns samling

Tryckt källmaterial

“The Foreign Policy of the Netherlands: Text of a Broadcast by Eelco N. van Kleffens, Netherlands Foreign Minister, Pronounced via Radio Orange, London, on December 28, 1943, and Directed to Occupied Holland”, Published by the Netherlands Information Bureau (New York 1943). Publikationen finns inskannad tillgänglig via Open Source, internetarkivet: <https://archive.org/details/TheForeignPolicyOfTheNetherlands>

Förenta Nationernas stadga.

Handelingen van de Eerste en de Tweede Kamer 1945 [Handlingar från Första och Andra Kammaren 1945, nederländskt riksdagstryck].

van Kleffens, E N, “Great and Small Nations: Shares in Shaping of Policy”, i *The London Times* 25 mars 1943.

van Kleffens, E N, ”Small Nations”, i *The London Times* 27 mars 1943.

Myrdal, Alva, *Efterkrigsplanering* (Stockholm 1944).

- Myrdal, Gunnar, *Varning för fredsoptimism* (Stockholm 1944).
 The North Atlantic Treaty, Washington D.C. 4 april 1949. Texten återfinns på Natos hemsida, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm (besökt 14 juni 2015).
 Riksdagstryck 1946.
Svensk utrikespolitik under andra världskriget (Stockholm 1946).
 Undén, Östen, *Sveriges utrikespolitik: Tal i Riksdagen den 4 februari 1948* (Stockholm 1948).

Litteratur

- Aalders, Gerard, "The Failure of the Scandinavian Defence Union, 1948–1949", *Scandinavian Journal of History* 15:1-2, 1990.
 Agrell, Wilhelm, *Den stora lögnen: Ett säkerhetspolitiskt dubbelspel i alltför många akter* (Stockholm 1991).
 van Alstein, Maarten, "Nederland en België en de nieuwe wereldorde, 1945–1949", i Hellema, Duco, Coolsaet, Rik och Stol, Bart (red.), *Nederland-België: De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanaf 1940* (Amsterdam 2011).
 Bailes, Alyson J K, "The Nordic Countries from War to Cold War – and Today", *Scandinavian Journal of History* 37:2, 2012.
 Bjereld, Ulf, Johansson, Alf W och Molin, Karl, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm 2008).
 van der Eng, Pierre, *De Marshall-hulp: Een perspectief voor Nederland 1947–1953* (Houten 1987).
 Erlandsson, Susanna: "Samarbete eller undergång: Synen på säkerhet i Sverige och Nederländerna efter andra världskriget", i Ericsson, P, Thisner, F, Winton, P och Åkerlund, A (red.), *Allt på ett bräde: Stat, ekonomi och bondeoffer: En vänbok till Jan Lindegren* (Uppsala 2013).
 Erlandsson, Susanna, *Window of Opportunity: Dutch and Swedish Security Ideas and Strategies 1942–1948* (Diss. Uppsala 2015).
 de Gaay Fortman, Bas, "Nederland gidsland in Noord-Zuidbetrekkingen? Het gidsland van de jaren '70", *Internationale Spectator* nr 7/8, 2001.
 Hoffenaar, Jan, "'To Defend or Not to Defend': Drawing the Line in the Netherlands", i Mastny, Vojtech, Holtsmark, Sven G och Wenger, Andreas (red.), *War Plans and Alliances in the Cold War* (London 2006).

- Hugemark-Malmström, Louise, *Garderad neutralitet: Förberedelser för svenskt västsamarbete i krig – en kommenterad forskningsöversikt* (Stockholm 2014).
 Karlsson, Birgit, *Handelspolitik eller politisk handling: Sveriges handel med öststaterna 1946–1952* (Göteborg 1992).
 Kersten, A E, "Nederland en de buitenlandse politiek na 1945", i Boogman, J et al. (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland: Politieke, economische en sociale ontwikkeling* (Houten 1988).
 Keohane, Robert O, "Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics", *International Organization* 23 (2), 1969.
 Knapen, Ben, Arts, Gera, Kleistra, Yvonne, Klem, Martijn och Rem, Marijke, *Attached to the World: On the Anchoring and Strategy of Dutch Foreign Policy*, WRR report no. 85 (Amsterdam 2011).
 Megens, C M, *American Aid to NATO Allies in the 1950s: the Dutch case* (Amsterdam 1994).
 Molin, Karl, Omstridd neutralitet: *Experternas kritik av svensk utrikespolitik 1948–1950* (Stockholm 1991).
 Möller, Yngve, "Östen Undéns utrikespolitik", i Hultdt, Bo och Misgeld, Klaus (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm 1990).
 Nilsson, Ann-Sofie, *Den moraliska stormakten: En studie av socialdemokratin internationella aktivism* (Stockholm 1991).
 Noreen, Erik, *Brobygge eller blockbildning? De norska och svenska utrikesledningarnas säkerhetspolitiska föreställningar 1945–1948* (Stockholm 1994).
 Petersson, Magnus, "Brödralfolkens väl" *Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969* (Stockholm 2003).
 Pharo, Helge Ø, "Scandinavia", i Reynolds, David (red.), *The Origins of the Cold War in Europe: International perspectives* (New Haven och London 1994).
 Richard, Anne-Isabelle, "Competition and Complementarity: Civil Society Networks and the Question of Decentralizing the League of Nations", *Journal of Global History* 7, 2012.
 Schaper, Herman A, "Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945–1950" i van Sas, N C F (red.), *De kracht van Nederland: Internationale positie en buitenlandse beleid* (Haarlem 1991).
 SOU 1994:11, *Om kriget kommit... Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949–1969. Betänkande av Neutralitetspolitikkommisionen* (Stockholm 1994).

Wiebes, Cees och Zeeman, Bert, *Belgium, the Netherlands and Alliances, 1940–1949* (Diss. Leiden 1993).

Wiebes, Cees och Zeeman, Bert, "Small States Among Big Powers: Benelux", i Reynolds, David (red.), *The Origins of the Cold War in Europe: International perspectives* (New Haven och London 1994). Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Winiarski, Michael och Eriksson, Karin, "Tonen är väldigt hård och oförsonlig" Intervju med Margot Wallström, *Dagens Nyheter* 16 januari 2015.

Witte, Toby, *Een verre vijand komt naderbij: De diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942–1953* (Kampen 1990).

Radio

"Svenskt Natomedlemskap kostar en halv miljard", Sveriges Radio 18 februari 2013. Inslaget finns tillgängligt via SR:s hemsida: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=5442320>

Internet

Regeringskansliets hemsida:

<http://www.regeringen.se/sb/d/1991/a/12436>

Wikipedia, Eelco van Kleffens:

http://nl.wikipedia.org/wiki/Eelco_van_Kleffens

"Epoque i Svenska Krigsväsendet" – Etableringen av det sengustavianska lätta enhetsinfanteriet

Martin Skoog

Artikeln behandlar introducerandet av konceptet att strida i spridd ordning i de svenska linjeinfanteriförbanden under Gustav IV Adolfs tid. Detta skedde i flera delsteg och genom flera olika typer av lösningar. Den sista och mest fundamentala reformen var kungens förverkligande av idén om att omforma hela det indelta infanteriet till ett taktiskt enhetsinfanteri, som hade kapaciteten att strida som lätt infanteri lika väl som linjeinfanteri. Citatet i titeln är Krigskollegiums president Bror Cederströms acklamation till kungens förslag att göra hela det svenska infanteriet lättare.¹

Bakgrund

Under 1700-talets andra hälft hade lätta trupper, såsom husarer och jägare, på allvar gjort sitt intåg i krigföringen och delvis förändrat det taktiska tänkandet. I många europeiska arméer etablerades jägarkårer som ofta utgjorde ett rörligt och flexibelt komplement till det vanliga infanteriet, som stred i slutna bataljoner. Detta taktiska koncept introducerades ganska tidigt också i Sverige – redan under pommerska kriget (1757–1762) satte Göran Magnus

1. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 feb 1804: "E. K. M. Höga intention, at sätta Inf. Reg. på en lättare och således brukbarare fot, uppfyller alla Swänska militaires önskan, och skall formera epoque i Sv. Krigsväsendet".

Sprengtporten upp en tillfällig fotjägarkår i svenska Pommern.² Under Gustav III:s regeringstid (1771–1792) etablerades också Savolax och Värmlands fotjägarkårer som permanenta förband. Under 1770-talet inrättades även Savolaxbrigaden i Finland, där förutom den nämnda fotjägarkåren också Savolax lätta infanteriregemente ingick. Vid denna tid gjorde man fortfarande en tydlig distinktion mellan lätta trupper och linjeinfanteri. När behovet av fler lätta trupper plötsligt uppstod under Ryska kriget (1788–1790) löstes problemet genom att organisera ett halvduzin tillfälliga lätta bataljoner, som dock avvecklades vid fredslutet. Vid Gustav III:s död 1792 hade alltså ett fåtal permanenta värvade förband av jägare och lätt infanteri etablerats både i den svenska och finska armén.³ Trots att lätta trupper vid denna tid kommit att spela en allt större roll i krigföringen behandlades lätt infanteri och linjeinfanteri fortfarande i princip som helt separata förbandsenheter.

Arméns viktigaste kvantitativa resurs var vid denna tid det tjugotal gamla indelta regementen som i huvudsak hade etablerats i samband med 1634 års konstitution.⁴ Under hela 1700-talet hade de indelta regementena uteslutande övats att strida bataljonsvis i slutna led, enligt den karolinska traditionen. När man dock betraktar de samtida beskrivningarna av fälttågen under Sveriges deltagande i Napoleonkrigen (ca 1805–1814) finner man dock – vid sidan av de rena jägarförbanden – också otaliga referenser till lätta trupper som till namnet egentligen inte existerade, till exempel Älvsborgs eller Västmanlands jägare. Vidare omtalas på flera ställen också hur hela bataljoner av linjeinfanteri opererade som lätt infanteri under striderna. Detta var konsekvensen av flera taktiska reformer som hade genomförts i det svenska infanteriet, åren före finska kriget 1808–1809.

Tidigare forskning har dock i ganska liten utsträckning intresserat sig för

2. Säve, Teofron, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762* (Stockholm 1915), s 475–477.
3. Screen, J. E. O., *The Army in Finland during the last decades of Swedish rule (1770–1809)* (Helsinki 2007), s 158f. Ett senkommet tillskott var det värvade lätta regementet som sattes upp i Finland år 1803. Från 1804 benämndes det Adlercreutzska regementet och utgjorde en del av Sveaborgs garnison. Benämningarna ”svenska armén” och ”finska armén” kan möjligen ge upphov till förvirring. Under den gustavianska tiden var den svenska armén som helhet indelad i två separata organisatoriska enheter: armén i den västra riksdelen benämndes ”svenska armén” och armén i den östra riksdelen (inklusive Västerbottens regemente) benämndes ”finska armén”. I det följande behandlar jag för tydlighets skull dessa två arméer som separata inrättningar, precis som man gjorde i dåtiden.
4. Herlitz, Carl, ”Units of the Swedish Army 1788–1815” i *Between the imperial eagles. Armémuseum Meddelande 58-59* (Stockholm 2000), s 47.

dessa reformer. I sin bok *Krigets idéer. Svenska tankar om krigföring 1320–1920*, anser till exempel Lars Ericson Wolke att diskussionen om att introducera jägarkonceptet i hela arméns infanteri var ett förslag som stannade vid diskussioner och aldrig förverkligades.⁵ Redan i generalstabens verk *Sveriges krig åren 1808 och 1809, del 1* (tryckt år 1890) berörs dock dessa förändringar kortfattat, och där har man uppfattat dem såsom genomförda vid krigsutbrottet 1808.⁶ Generalstaben har dock nöjt sig med att konstatera att ”Den slutna linjen synes emellertid varit infanteriets hufvudsakliga stridsform”.⁷ I beskrivningarna av striderna under kriget 1808–1809 berör verket inte heller dessa reformers direkta konsekvenser speciellt ingående, och skriver till exempel: ”Jägartrupperna, rörligare än det öfriga fotfolket, framryckte ofta i kedja på flyglarna...”.⁸ Därmed anser jag att man i detta verk inte till fullo förstått vad infanterireformerna egentligen innebar, nämligen att även ”det öfriga fotfolket” vid denna tid också blivit rörligare. I *The Army in Finland during the last decades of Swedish rule (1770–1809)* har J. E. O. Screen emellertid noterat att striden i spridd ordning faktiskt introducerades i hela armén. Han diskuterar kortfattat dessa reformer, och noterar: ”Provisions was made in 1806 for fighting in extended order: all infantry became light infantry...”.⁹ Han konstaterar vidare: ”By the time of the outbreak of war in 1808 these regulations placed a greater and more appropriate emphasis on the use of light troops and on skirmishing than on fighting in line”.¹⁰

Undersökningens utgångspunkter

Screen visar att ett nytt taktiskt synsätt hade etablerats och vunnit insteg vid krigsutbrottet 1808. Sen tidigare saknas dock en samlad bild av när och varför dessa reformer introducerades samt vilket genomslag de fick i operationerna under fälttågen 1807–1809. Syftet med undersökningen är därför att visa när, hur och varför sättet att strida i spridd ordning introducerades som ett enhetskoncept i de svenska och finska linjeinfanteriförbanden, samt huruvida denna

5. Ericson Wolke, Lars, *Krigets idéer. Svenska tankar om krigföring 1320–1920* (Stockholm 2007), s 235.
6. Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 1* (Stockholm 1890), s 252–253, 258, 268–269, 271.
7. *Ibid*, s 268.
8. Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 2. 1–2* (Stockholm 1895), s 402.
9. Screen (2007), s 192.
10. *Ibid*, s 258.

förändring också tillämpades under operationerna. Vilka beslut genomdrevs och när skedde detta? Vilka argument anfördes – hur resonerade idégivare och beslutsfattare? Kan de nya taktiska koncepten också beläggas ha tillämpats i de operationer som genomfördes under de följande krigen 1807–1809?

Som jag i undersökningen kommer att visa bestod infanterireformen i själva verket av tre olika reformer som implementerades med några års mellanrum och som delvis avlöste varandra. Flera olika diskussioner och resonemang tycks ha legat till grund för dessa. För att besvara frågan om vilka diskussioner som föregått reformerna har jag i källorna försökt identifiera de centrala militära aktörer som vid tiden konkret berör frågan om omvandlande av linjeinfanteri till lätt infanteri. En av de utländska tänkare som berör detta och vars skrifter vid tiden funnits tillgängliga i Sverige är den preussiske officeren Adam Heinrich Dietrich von Bülow (1757–1807). Det är min uppfattning att hans tankar troligen utgjort ett allmänt underlag för de överväganden som gjordes i Sverige, varför jag nedan redogör för det väsentliga i hans idéer kring utnyttjande av linjeinfanteri som lätta trupper. Möjligen har erfarenheterna från kriget 1788–1790 föranlett visst nytänkande ifråga om taktiska koncept redan efter krigsslutet. Den äldsta text jag återfunnit som konkret behandlar frågan om att omskola de befintliga linjeinfanteriförbanden till lätta trupper är dock finska arméns chefs, Wilhelm Mauritz Klingspor (1744–1814) förslag från 1790-talets slut.¹¹ Hans förslag på lösningar för ett utökande av det lätta infanteriet kan dessutom konkret knytas till de beslut som faktiskt genomdrevs i Finland vid samma tid, varför det bedöms relevant att behandla i undersökningen. Vidare anser jag också att generallöjtnanten Eberhard Ernst Gotthard von Vegesacks (1763–1818) betänkande från år 1802 bör knytas till den andra reform som samma år introducerades i svenska armén, vilken därför också kommer att behandlas. För att belysa den tredje och mest omfattande reformen av infanteriet, år 1806, behandlas handlingar i Johan Henrik Tawasts arkiv i Krigsarkivet. Denna osorterade lunta innehåller både ett antal betänkanden som belyser beredningsprocessen och förarbeten till beslut som i hög grad överensstämmer med den resolution som senare fastslogs. Utöver dessa källor har jag inte påträffat några konkreta diskussioner eller förslag i materialet som omtalar utnyttjandet av linjeinfanteri som lätta trupper eller som till utformningen överensstämmer med de reformer som sedermera genomfördes.

11. Jag har inte påträffat några konkreta diskussioner kring frågan om organiserande av lätta element i de befintliga linjeinfanteriförbanden innan Klingspors förslag presenterades.

För att besvara frågan om vilka reformer som faktiskt fastslogs behandlas dels de proklamationer och officiella dokument som kungjorde besluten samt de olika exercisreglementen som vid samma tid fastställdes. Eftersom exercisreglementena belyser de taktiska föreskrifter som i varje skede formellt skulle gälla till efterrättelse vid all exercis av manskap är de särskilt användbara för att besvara frågan om hur den taktiska tillämpningen i teorin såg ut.¹² Därmed blir dessa också en ganska tydlig indikator på när olika reformer faktiskt implementerades.

För att avslutningsvis besvara frågan om huruvida de beslutade förändringarna faktiskt tillämpades under operationerna 1807–1809 görs ett antal stickprov i tryckta redogörelser från operationerna, av dem som deltog i dem. Det är inte givet att dessa uppteckningar är tillförlitliga källor. När Greve Magnus Björnstjerna vid 1850-talets början t.ex. publicerade sin redogörelse för kriget i Finland, var den tydligtvis inte vederhäftig. Andra veteraner protesterade högljutt och en infekterad debatt blossade upp i pressen. År 1859 lät Emil von Qvanten samla och publicera debatten i sin helhet. Den belyser att de ännu levande officerarna fungerade som ett slags informell publicistisk granskningsnämnd som såg över sanningsenligheten i krigsskildringarna. Även om skönmålningar och överdrifter möjligen förekom i det lilla, tycks det alltså inte ha varit möjligt att fara med rena osanningar. De redogörelser för taktiska förhållanden som jag undersöker torde därför ha en godtagbar grad av tillförlitlighet – i alla fall i fråga om huruvida det nya taktiska konceptet faktiskt tillämpades eller inte. För att till fullo belysa *hur* reformerna faktiskt tillämpades under operationerna krävs ett betydligt mer omfattande studium av relationer, rapporter och operationskartor än de avgränsningar som här gjorts. I undersökningen nöjer jag mig med att undersöka *om* koncepten tillämpades.

Några taktiska begrepp

Nedan följer inledningsvis en kort orientering om taktiska begrepp och förhållanden under denna period. Ända sedan 1600-talet hade bataljonen varit den mönsterbildande grundenheten på slagfältet, utifrån vilken det taktiska tänkandet formades. Även när en hel brigad – eller undantagsvis endast ett kompani – formerade sig för strid så var bataljonen mönstret. Rent taktiskt

12. Från plutonsnivå och uppåt förväntades alla förband vara kompatibla, och tillfälligt sammanslagna bataljoner var vanliga under operationerna. Därför måste varje kommenderande officer ha förväntats behärska den gällande exercisen och torde därför också ha haft ett exercisreglemente i sin ägo.

kunde bataljonen också delas in i divisioner (ofta liktydigt med kompanier) eller plutoner (normalt halvkompanier).¹³ Bataljonstaktiken var ursprungligen utarbetad för strid i slutna ordning, där karlarna stod tätt intill varandra (avståndet mellan varje karl föreskrevs vara en tum) i en långsmal rektangel med långsidan mot fienden.¹⁴ Truppen benämndes då som ”sluten”, som ”tungt infanteri” eller som ”linjeinfanteri”. Fram till 1700-talets mitt hade bataljonen normalt varit sex led djup. Från mitten av 1700-talet minskades den ned till endast tre leds djup (vilket samtidigt gjorde den dubbelt så bred).¹⁵ Marscher, gevärshandgrepp och eldgivning genomfördes simultant av hela bataljonen (eller plutonsvis), så att truppen opererade kollektivt som en kropp.

Omkring år 1800 hade dock flera europeiska länder delvis frångått detta system och introducerat en allt större proportion lätta trupper som komplement till linjeinfanteriet. Vad som i Sverige avsågs med ”lätt infanteri”, strid i ”spridd ordning” eller ”jägarkedja” var att bataljonens flankplutoner – eller hela bataljonen – omgrupperades så att det skapades fem stegs lucka mellan varje rote. Avståndet mellan varje karl i linjen blev drygt tre meter istället för en tum. I kedjan placerades rotekarlarna bredvid varandra, istället för bakom varandra som i den slutna ordningen. Jägarkedjan blev därmed endast en man djup, betydligt glesare och samtidigt betydligt längre än den slutna bataljonen. Om till exempel endast bataljonens flygdivisioner (¼ av styrkan) grupperades i jägarkedja, blev bataljonen mer än dubbelt så lång som den slutna ordningen, och om hela bataljonen grupperades i kedja, blev linjen ungefär fem gånger längre än den slutna ordningen.¹⁶

Vid 1700-talets slut var Sverige inte längre något militärt föregångsland. Det tycks nu i första hand ha varit utvecklingen hos andra nationers arméer som gav impuls till de svenska reformer som kom till stånd. De diskussioner som jag i det följande ska redogöra för belyser hur den svenska militärledningen kring år 1800 hade börjat överväga hur infanteriet kunde omdanas för att bättre svara mot den nya typ av krigsföring som börjat dominera på kontinen-

ten. Frågan rörde behovet av mer lätta trupper. Dessa var i regel värvade men kronan kunde inte bära kostnaderna för uppsättandet av fler kontantavlönade förband. Den enda realitiska möjligheten var att omstöpa och optimera den största befintliga militära resursen – det gamla indelta linjeinfanteriet. I det följande ska jag redogöra för några av de militära tänkare som jag uppfattar som inflytelserika för de diskussioner som låg till grund för de nya taktiska koncept som snart kom att introduceras i Sverige.

Von Bülow's idéer

Adam Heinrich Dietrich von Bülow var en av de utländska militära tänkare vars idéer vid tiden fick genomslag i Sverige. År 1799 publicerade han verket *Geist des neuern Kriegssystems*, som beskriver det han uppfattade som de viktigaste poängerna i tidens nya militära tänkande.¹⁷ Von Bülow uppehåller sig mycket vid nackdelarna med den slutna bataljonen. Det främsta skälet till att bataljonen stred i slutna täta led var för att utnyttja den koncentrerade eldkraft som den samlade truppen kunde utveckla. Von Bülow motsatte sig dock detta och framhöll ”... at ingen Infanteri-drabbning finnes, där icke den oregelbundna elden rotevis snart af sig sjelf tar öfverhanden. [...] Denna eld kan [...] icke göra så mycken verkan, som ifrån sådana [soldater] hvilka äro spridda och lätta, [...] och utan trängsel är bättre i stånd att sigta”.¹⁸ I spridd ordning kan truppen ”... underhålla en mera verksam och träffande eld, då hvarje Soldat mera ledig har bättre tillfälle at sigta; at denna eld är jämn och oafbruten...”.¹⁹ Dessutom är det en stor fördel ”...at man kan formera en längre front, än om man stode sluten...”, och förlusterna blir betydligt lägre i den spridda ordningen ”... emedan många kulor nödvändigt måste utan skada passera genom distancerna”.²⁰ Han ansåg vidare att frontalangrepp sällan längre var aktuella och att den främsta taktiken var ”...at sysselsätta sin Fiendes front, medan det verkliga anfallet utföras mot någon af des flanker”.²¹ För

13. Generalstabens. Krigshistoriska avdelningen (1890), s 253.

14. Ibid, s 254; *Försök till ändringar i reglementet på konungens nådigste befallning projecterade af general-inspecteuren för svenska infanteriet* (Linköping 1805), s 3: Det avstånd som varje karl upptog i ledet torde därför bli knappt 0,7 meter.

15. Det vill säga, när bataljonen var uppställd i slagordning var formationen nominellt 100 man bred och 6 man djup.

16. En sluten bataljon var omkring 170 meter lång, och ett steg förutsattes vara en aln (59 cm) (Screen (2007), s 191). Den angivna luckan på fem steg gav därmed tre meters avstånd mellan rotarna i kedjan. Därmed torde en hel bataljon formerad som jägarkedja ha varit omkring 850 meter lång.

17. Bülow, Adam Heinrich Dietrich von, *Geist des neuern Kriegssystems. Hergeleitet aus dem Grundsätze einer Basis der Operationen. Auch für Laien in der Kriegskunst faßlich vorgetragen von einem ehemaligen Preussischen Offizier* (Hamburg 1799). Denne var bror till den namnkunnige generalen Friedrich Wilhelm Bülow.

18. Bülow, Adam Heinrich Dietrich von, *Det nyare krigs-systemets esprit, härledd ifrån grundsatsen om en basis för krigs-operationer: af en f.d. preussisk officer* (Stockholm 1801), s 84–85.

19. Ibid, s 81.

20. Ibid, s 81 (med ”distancerna” avses luckan på cirka tre meter som bildades mellan rotarna i kedjan).

21. Ibid, s 82.

att ”... sysselsätta en fiendes Front, behöfver man aldeles icke mycken styrka. En sådan operation kan mycket lättare och med mindre folk verkställas, om man utbreder sig och agerar med spridda Trupper, än om man söker utföra den med sammanhängande och slutna Corpser...”²² En trupp organiserad i spridd ordning skapade alltså en fördelaktig bredd, och den enskilde soldatens träffsäkerhet blev betydligt bättre när truppen var organiserad i spridd ordning och denne i lugn och ro kunde ladda och skjuta.

Det som gör von Bülow's idéer särskilt intressanta i fråga om de reformer som snart kom till stånd i Sverige är hans syn på uppdelningen mellan lätt och tungt infanteri som problematisk, ”Den förefaller mig liksom för styf, och icke så fullkomligt tjenade till sit ändamål...”²³ Istället borde linjeinfanteriet övas att ”... ifrån en formerad och slutna linea sprider sig til sådana lätta tirailleur anfall”, och de egentliga jägartrupperna samtidigt ”... , när så fordras [...] formerna slutna och rättade Corpser”²⁴ Om jägare och linjeinfanteri kunde skolas att strida efter bådars respektive koncept, så kunde linjeinfanteriet när som helst formerna en jägarkedja och jägarna samtidigt formerna slutna trupper.²⁵ Han skriver vidare:

Jag nekar aldeles icke möjligheten at se en Infanteri-trupp lika fullkomligt exercerad i den vanliga Tactiken, i konsten att strida med spridda trupper, och i Tirailleurs små finter. Men frågan här blir allenast, då vi förutsätter at alla dessa fullkomligheter icke kunna uppnås, om icke exercisen i tirallering bör få företrädet. Denna exercise kan mycket lättare bibringas en aldeles rå och oöfvad trupp, än de tactiska rörelser i slutna och allignerade corpser...²⁶

Att utbilda lätt infanteri var enligt von Bülow lättare än att skola linjeinfanteri, varför detta borde få företräde. Trots att det lätta infanteriet inte behövde vara övat i all linjeexercis, måste det likväl vara anpassat efter linjeinfanteriets grundkoncept och kunna anpassa sig efter dess rörelser.²⁷ Von Bülow ansåg alltså att jägare och linjeinfanteri borde skolas i varandras taktik, och tycks implicit argumentera för att man borde etablera ett slags enhetsinfanteri som både behärskade strid i spridd och slutna ordning.

22. Ibid, s. 80.

23. Ibid.

24. Ibid, s 85.

25. Ibid.

26. Ibid, s 98.

27. Ibid, s 87: ”...måste likväl hvarje Trupp, som man förer mot Fienden vara [...] [så] exercerad, att den kan upmarschera eller deployeras til en linea”.

Det faktum att von Bülow's bok redan år 1801 översattes till svenska och publicerades i Sverige under titeln *Det nyare krigs-systemets esprit*, talar för att hans idéer uppfattades som betydelsefulla.²⁸ Huruvida det egentligen var just von Bülow – eller någon annan samtida militärteoretiker – idéer som fick avgörande betydelse för det svenska beslutsfattandet är svårt att med säkerhet säga. I hans doktrin kan man dock identifiera flera av de idéer som blev centrala i de svenska infanterireformer som senare genomfördes. Bokens mottagande i Sverige talar också för att den faktiskt fick ett genomslag. I förordet till den svenska översättningen från 1801 framhåller C. G. Sinclair att boken är: ”et Mästerstycke i Krigs-vetenskapen...”²⁹ Boken recenserades också med goda vitsord i *Svenska krigsmannasällskapets handlingar för år 1802*.³⁰

Klingspor och finska armén

I Sverige tycks finska arméns chef, Wilhelm Mauritz Klingspor, ha varit den förste att väcka frågan om en taktisk omorganisering av linjeinfanteriet. Under rubriken *Underdånigt yttrande, rörande Finlands försvar* finns tre handlingar publicerade (omkring 1796–1799) av honom.³¹ Kungen är adressaten och där argumenteras för hur finska armén borde optimeras efter topografin i Finland och hur exercisen borde reformeras.³²

E. K. M:ts Finska trupper exercera efter tvänne reglementen, det ena inrättadt för de rörelser, större arméer uppå stora fält böra göra, det andra för lätta trupper uti couperad terrain. Det ena för ett krig i Skåne, det andra för et krig i Finland eller Norrige.[...] Ryska gräntsen, ehuru den i allmänhet bäst passar för lätta rörelser, saknar ej fält uppå hvilcka

28. Bülow, Adam Heinrich Dietrich von, *Det nyare krigs-systemets esprit, härledd ifrån grundsatsen om en basis för krigs-operationer: af en f.d. preussisk officer* (Stockholm 1801).

29. Von Bülow (1801) (i förordet).

30. *Svenska krigsmannasällskapets handlingar för år 1802* (Stockholm 1804), s 81–83.

31. Ridderstad, Carl Fredrik, *Gömdt är icke glömdt: historiska bidrag. saml. af C.F. Ridderstad, Häfte nr VI* (Linköping 1849). De två första texterna är skrivna av annan hand, men redigerade av Klingspor och den sista texten är skriven av honom själv. De odaterade koncepten, kan genom en textanalys dateras till perioden 1796–1799: Två referenser till det befärad men uteblivna ryska anfallet i april 1796 (s. 26, 51) anger maj 1796 som äldsta datering; en diskussion om hur mycket Finlands befolkning kan förväntas växa ”Under loppet av ett snart påbörjat tidevarv”(s. 32) torde vara en temporal hänvisning på sekelskiftet 1800. December 1799 torde alltså vara yngsta möjliga datering.

32. Ibid, s 20: ”... krigs-theatern, hvars beskaffenhet sällan gifver tillfälle till de för större arméer passande krigsrörelser”; ”En campagne på Finska gräntsen är ej annat än et så kalladt guerre de poste.”

flera tusen man kunna röra sig; men då E. K. Maj:ts på detta sätt olika exercerade trupper under et krig ofta komma at agera tillsammans, så torde det förtjena undersökning huruvida E. K. M:ts tjänst skulle vinna vid at uti dessa reglementen det hufvudsakligaste [...] blefve i båda fallen lika, så att det endast berodde af Befälhafvaren at inrätta rörelserna efter trouppens styrcka och terreinnens beskaffenhet.³³

Klingspor argumenterar för att de lätta truppernas och linjeinfanteriets exercisreglementen delvis borde sammanföras, så att de båda trupperna kunde bli kompatibla.³⁴ Tankarna speglar von Bülow's idéer, men eftersom de båda nedtecknades ungefär samtidigt är det osäkert om något direkt beroende föreligger. Klingspor framhåller dock att den egentliga jägareexercisen av naturliga skäl inte kan ingå i linjeinfanteriets reglemente eftersom "Dess fullkomlighet beror utaf en mera vidsträckt skicklighet och öfning hos hvarje karl, som således fordrar en helt annan undervisning".³⁵ Författaren framhåller att linjeinfanteriet inte är lämpligt att tränas att bli jägare, men att de bör känna till grunderna i de lätta truppernas exercis. Värt att notera är att man vid tiden också gjorde skillnad mellan lätt infanteri och egentliga jägare (det vill säga *skarpskyttar*, ofta utrustade med studsare).³⁶ Om infanteriet kunde skolas att operera både som lätt infanteri och som linjeinfanteri så skulle dock inte någon särskild uppdelning i lätta och linjeförband behövas.³⁷

Han konstaterar att Finlands topografi fordrar ett väl avpassat antal jägare. "Det antal af 2042 man Jägare, som i Finland för det närvarande äro förlagde tyckes svara emot detta behof i synnerhet om de i Nylands och Tavastehus Län till Kymenä-elfs försvar egentligen inrättade Jägarebataillonerna i framtiden på det af mig [...] föreslagne sätt blifva förstärckte".³⁸ Dessa skulle:

... på samma sätt som Savolax jägare inrättade trupper kunna göras till Infanterie och compagnie-vis införlifvas med de redan i Finland förlagde Regementen. Folckökningens progression tillåter ej at af dessa trupper formera särskildta Corpser[...] De Finska Regimenternas nuvarande formering uti två Bataillonerna hvardera af ungefärligen 500 man[...] kan så mycket häldre tåla denna tillökning...³⁹

Hans förslag gick alltså huvudsakligen ut på att de befintliga indelta regementena skulle tillföras lätta trupper. Under slutet av 1700-talet hade flera av de gamla finska kavalleriregementena avvecklats, vilket frigjorde rusthåll i flera län. Dessa skulle utnyttjas för att organisera lätta trupper, vilka ibland omnämns "rusthållsbataljoner". Skatteturpsinrättningen i Ikalis socken i Björneborgs län (där det avvecklade kavalleriets rusthållshemman istället betalade skatt), skulle hädanefter istället för skatt utgöra en soldat, vilket inom ett par år skulle ge 300 man extra.⁴⁰ Genom den "nya Roteringen" i övre Tavastland, Savolax, Nyland och Kymmenegårds Län samt genom skattläggande av de nybyggen i dessa län som förfallit till rotering, kunde dessutom ytterligare 1 200 man påräknas att förstärka armén.⁴¹

Vidare föreslogs att Nylands Jägarbataljon, "som nu ej har annat än befäl", skulle få sätta upp två kompanier om 150 man vardera. Till bataljonen skulle också Elimä kompani läggas.⁴² Redan 1791 hade en tredje lätt bataljon inrättats vid Nylands regemente.⁴³ Det tycks dock ha varit en papperskonstruktion fram tills nu. Åbo Läns, Björneborgs och Tavastehus regementen, som vardera bestod av åtta kompanier, skulle nu i likhet med Nylands regemente uppsätta en rusthållsbataljon genom att värva 50 jägare till varje kompani, på samma villkor som Savolax fotjägare. Detta skulle ge ytterligare totalt 1 600 man vid dessa fyra regementen.⁴⁴

Klingspors lösning på bristen på lätt infanteri blev alltså att komplettera det befintliga linjeinfanteriet med små avdelningar av lätta trupper, som i huvudsak finansierades genom att utnyttja de gamla finska rusthållen. Denna idé att tillföra de indelta regementena var sin lätt bataljon genomfördes troligen

33. Ibid, s 22 (Detta stycke skulle enligt Klingspors anteckningar utgå vid renskrivningen, men är likväl intressant eftersom det belyser hans tankegångar).

34. Ibid, s 23: "Båda dessa reglementen kunna utur denna synpunct gifva hvarandra biträde". Han framhåller också att "För täta ombyten af reglementen gör ofta uti en armée mera skada än gagn".

35. Ibid, s 23.

36. Se till exempel: Blum, Mikael Adolf, *Taktiska fragmenter och compilationer samt militäriska aphorismer* (Örebro 1834), s 13-15; KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Carl Axel von Morian, 2 feb 1804; Von Vegesack, Ernst, *Åtskilligt utur framledne general-löjtnanten friherre von Vegesacks efterlemnade papper, hvaribland autentiska och upplysande handlingar öfver 1807 och 1808 årens krig, synnerligast det i Finland* (Örebro 1842), s 33-34.

37. Ridderstad, *Häfte nr VI* (1849), s 31.

38. Ibid, s 31.

39. Ibid, s 31.

40. Ibid, s 50-51.

41. Ibid, s 50-51. Dessutom föreslår Klingspor faktiskt att indelningsverket borde avskaffas i Finland, till förmån för värvade soldater i likhet med Savolax jägare, vilket enligt upphovsmannen skulle innebära en stark kostnadsminskning för kronan (Ibid, s 28-29).

42. Ibid, s 50-51.

43. Gäfvert, Björn, *Meddelanden från Krigsarkivet. 15, Beståndsöversikt D. 5* (Stockholm 1994), s 571.

44. Ridderstad, *Häfte nr VI* (1849), s 50-51.

redan under det sena 1790-talet, och tycks dessutom delvis redan ha varit genomförd tidigare.⁴⁵ I von Vegesacks redogörelse från 1802 anges också att reformen faktiskt genomförts.⁴⁶ Detta system med lätta bataljoner skulle dock delvis komma att bli en parentes i utvecklingen. Redan år 1806 – i samband med den mer övergripande taktiska reform som jag ska beskriva nedan – fattades beslut om att de lätta finska bataljonerna skulle avvecklas.⁴⁷

Von Vegesack och svenska armén

År 1802 skrev generallöjtnanten Eberhard Ernst Gotthard von Vegesack ett betänkande med titeln *Om lätta Trouppar*.⁴⁸ I texten skisseras en infanterireform som har likheter med både Klingspors och von Bülow's idéer. Han ansåg att även svenska armén – i likhet med den finska – behövde mer lätt infanteri. Hans första argument för att omstöpa linjeinfanteriet liknar Klingspors – att varje land måste utforma sin armé efter sin egen topografi. ”Som Sverige i almänhet är et i högsta måtto couperat Land, så äro linie-troupper umbärlige i vårt Land, men i deras ställe borde Svenska Arméen bestå eller vara sammansatt af alla slags lätta och i högsta måtto rörliga Trouppar”.⁴⁹ För det egna landets försvar måste armén främst ha lätta trupper, och för offensiva krigsföretag i första hand linjetrouppar.⁵⁰ De föreslagna förändringarna syftade därför i första hand till att organisera ett effektivare försvar. Von Vegesack ansåg att armén hade onödigt mycket linjeinfanteri. Därför ”... kan den tjenst, som åligger lätta Trouppar, til alla delar förrättas af linie-Trouppar och de med ganska ringa öfning dertil danas...”.⁵¹ Tanken att utbilda linjeinfanteriet till lätta trupper känns igen från von Bülow och Klingspor. Även Carl Ehrenfried

45. Ibid, s 31. Se Klingspors formulering: ”Om Infanteriet för det närvarande äger, eller framdeles kan vinna den färdighet at ömsevis alt efter behofvet kunna nyttjas till lätta eller efter tactiquens reglor mera sammanhängande rörelser, så tyckes flera Finska Regementers nuvarande fördelning uti lätt och så kallade Linie-troupper vara mindre af nöden.”

46. Von Vegesack (1842), s 39.

47. Cederström, Bror, *Kongl. Maj:ts och Rikets Krigs-Collegii Circulaire Til samtelige herrar Regements-Chefs för Indelte och Wärfvade Regementerne; Om hvad som i åtskillige omständigheter bör af dem iakttagas. Gifvit Stockholm den 31 januari 1806* (Stockholm 1806).

48. Von Vegesack (1842), s 5–43. Det är daterat till Drottningholm den 28 augusti, och utgör ett betänkande eller förslag som möjligen utförts på konung Gustav IV Adolfs beställning.

49. Ibid, s 21–23.

50. Ibid, s 20, 23: Armén skulle ”...vara så sammansatt til vapen eller Trouppslag, at den kan agera offensivt uti de intil gränsande Länder, der krigs Theatern möjligtvis kunde komma at förflyttas...”.

51. Ibid, s 20.

von der Lancken hade två år tidigare haft åsikter i samma riktning, i sitt verk *Krigs-konsten. Första delen, innehållande tactiken*.⁵²

Von Vegesack hade inte någon större tilltro till de befintliga värvade jägarbataljonerna. Han ansåg att de blivit för stora och att antalet lämpliga karlar i förbanden därmed blivit för lågt: ”...hos flera Nationer upprättade många Jägare-Corps, så starka, at det nästan blir omöjligt tilägna mer än tredje eller fjerdedelen namnet af verkliga Skarp-Skyttar eller Jägare”.⁵³ Dessutom var de alltför självständiga i fält, vilket fick konsekvenser för disciplinen samt gjorde att de blev ovana vid rörelser i slutna ordning.⁵⁴ Problemen kunde dock avhjälpas om man istället förvandlade delar av linjeinfanteriet till lätt infanteri:

Ville man fastställa ett Krigs-System, som gjorde lätta Troupper mindre nödvändiga, är enda medlet at til det lilla kriget dressera linie-Troupperne. [...] ty hvarföre skulle linie-Troupper ej kunna förrätta denna tjenst lika så väl som de lätta? [...] Den fördel som deraf upkommer, är, at Soldaten af linie-Troupperne blifver mera härdad, mera brukbar til fatiguer [...] Man skulle på det sättet äga en Armée som voro brukbar emot alla nationer, som skulle kunna slåss i all terraine,....⁵⁵

Här framskymtar von Bülow's idé om att ett slags enhetsinfanteri som behärskar båda typerna av taktik.

Det förslag som von Vegesack slutligen framkastade för att omorganisera den indelta armén var likväl en variant på Klingspors idé. Han ansåg att varje regemente som tidigare uppgått till 1 200 man hädanefter skulle bestå av 1040 man; varav 64 korpraler, 768 musketerare, 128 lätt infanteri, 64 jägare.⁵⁶ Av svenska arméns 33 indelta bataljoner skulle 25 genomgå denna förvandling. De norra indelta regementena – Dalregementet, Hälsinge regemente, Jämtlands regemente och Västerbottens regemente – som bestod av sammanlagt åtta bataljoner, skulle stöpas om att hädanefter vardera utgöra hälften lätt infanteri och hälften jägare. Indelningen skulle ge proportionerna 3/5 linjeinfanteri och 2/5 lätt infanteri och jägare i den svenska armén.⁵⁷

52. Von der Lancken, Carl Ehrenfried, *Krigs-konsten. Första delen, innehållande tactiken, af Ehrenfried von der Lancken...* (Stockholm 1800), s 54: ”Lätta Trupper bör Arméen hafva i stor mängd...”.

53. Von Vegesack (1842), s 7.

54. Ibid, s 14, 19–20.

55. Ibid, s 18–19.

56. Ibid, s 33–34: Kompaniet skulle därmed indelas i åtta korpralskap, vardera bestående av en korpral, tolv musketörer, två lätta infanterister och en jägare.

57. Ibid, s 36–37: Med korpraler inräknade, skulle svenska armén hädanefter bestå av 10 200 man linjeinfanteri, 3 748 man lätt infanteri och 2 948 man jägare.

Idén om lätta bataljoner vid de norra regementena verkar aldrig ha genomdrivits, men av 1802 års reglemente framgår att idén om att ett mindre antal jägare skulle organiseras i varje bataljon faktiskt verkställdes.⁵⁸ I svenska arméns indelta bataljoner uttogs vid denna tid två plutoner att tjänstgöra som regementsjägare. Ett beslut som åter bekräftas i en generalorder från den 14 maj 1806.⁵⁹ Von Vegesack föreslog också att jägarna – precis som tidigare – skulle vara utrustade med räfflade studsare utan bajonett och operera som skarpskyttar i terrängen, medan det lätta infanteriet i likhet med linjefanteriet skulle bära huggare och ha vanliga slätborrade musköter med bajonett.⁶⁰ I 1802 års reglemente förutsätts dock också regementsjägarna bära studsare, men där framgår också att så inte alltid var fallet.⁶¹ Detta berodde sannolikt både på att studsarna var dyra att tillverka och det faktum att gevären med räfflade pipor var mer tidsödande att ladda än de relativt snabbskjutande slätborrade musköterna.⁶²

Under det svenska fälttåget i Pommern 1805–1807 finns gott om belägg för att systemet med jägardivisioner använts vid både de värvade och indelta linjeregementena. I januari 1807 föll en stark fransk armé under marskalk Mortier in i Pommern och inledde en belägring av svenska Stralsund. Det var de lätta förbanden i den svenska armékåren som först mötte anfallet. Von Vegesack anger att ”Alla lätta trupper bestående af bataillonernes jägare [...] blefvo skyndsamt förlagde utåt gränsen, der de bildade en förpost-kedja, [...] Dessa förposter, ungefär 500 man jägare och lika mycket kavalleri, skulle bevaka hela gränsen...”⁶³ När den svenska förposten blev anfallen vid byn Elmenhorst utmärkte sig t.ex. Älvsborgs jägare under löjtnant Frese.⁶⁴ Vid striden om vallen vid Frankenfront utanför Stralsund, den 12 februari 1807, omnämns att regementsjägare både från Skaraborgs, Älvsborgs, Söderman-

lands och från Närke-Värmlands regementen deltog.⁶⁵ Vid ett tillfälle avsändes också 50 man jägare ur Drottningens livregemente med kanonslupar för att förstöra Peenemünde skans som fransmännen höll besatt.⁶⁶ Den 1 april 1807 gjorde svenskarna också ett utfall från Stralsund mot de franska och holländska trupper som inneslutit staden. I den första anfallskolonnen anger Hans Henric von Essen att det bland annat ingick jägardivisioner om 60–70 jägare vardera från Upplands och Jönköpings regemente samt Dalregementet. Ur Drottningens Livregemente deltog 100 jägare. I den andra kolonnen ingick jägardivisioner ur Skaraborgs, Södermanlands, Närke-Värmlands och Västgöta-Dals regementen samt von Engelbrechtska regementet.⁶⁷ I mitten av juli 1807 omnämns också att jägare ur Upplands regemente och Dalregementet hade deltagit i en strid vid Redebas.⁶⁸

I både von Vegesacks och generallöjtnant von Essens redogörelser för fälttåget i Pommern kan man konstatera att systemet med regementsjägarkompanier som opererade enskilt eller i sammanslagna bataljoner var väl etablerat. I Pommern tycks infanteriregementenas jägardivisioner oftast inte ha slagits samman till egna jägarbataljoner, utan ha utgjort komplement till linjebataljoner eller till kavalleriskvadroner.

Även under Västra Arméns operationer vid norska gränsen under våren 1808 användes regementsjägarna frekvent. Här slogs de olika infanteriregementenas jägardivisioner dock ofta samman till separata jägarbataljoner. På våren 1808 utgjorde en bataljon Värmlands fältjägare och Närke-Värmlands regementsjägare de lätta trupperna i första brigaden. I andra brigaden formerades en jägarbataljon av Livgrenadjärregementets, Upplands och Hälsinge regementens jägardivisioner. I tredje brigaden formerade Dalregementets, Södermanlands och Närke-Värmlands regementens jägardivisioner en separat jägarbataljon. I fjärde brigaden formerade Södermanlands och Västmanlands regementsjägare en egen bataljon.⁶⁹

Under sommaren 1808 var den Västra armén indelad i sex brigader, va-

58. *Utdrag af fält-jägare reglementet, som tils vidare kommer at verkställas af infanterie-regementernes jägare, enligt general-orderne af den 23 martii 1802* (Stockholm 1802).

59. Generalstabens. Krigshistoriska avdelningen (1890), s 268.

60. Von Vegesack (1842), s 39.

61. *Utdrag af fält-jägare reglementet...* (1802), s 5.

62. Studsaren med sin träladdstake krävde ett relativt omsorgsfullt handhavande vid laddning, medan musköterna med järnladdstake kunde laddas med ett litet antal snabba handgrepp. Eftersom även de lätta trupperna ibland hade behov av snabb eldgivning (för till exempel flankskydd eller täckande av reträtt), var även delar av Savolax jägarkår till exempel utrustade med vanliga musköter.

63. Von Vegesack, Ernst, *Svenska arméens fälttåg uti Tyskland och Norrige åren 1805, 1806, 1807 och 1808*, (Stockholm 1840), s 19.

64. *Ibid*, s 30–31.

65. *Ibid*, s 35–36.

66. *Ibid*, s 41.

67. Von Essen, Hans Henric, *Underdånig rapport till kongl. majestät från en af rikets herrar, general-gouverneuren m.m. herr friherre von Essen, öfver de förenade franske och holländske truppernes fördrifvande från Stralsund och utur konungens tyska stater, samt: de derunder af svenska trupperne den 1, 2 och 3 april vundne fördelar* (Lund 1807).

68. Von Vegesack (1840), s 74. Se också: Ekenstéen, F., *Bornhöft, jemte några dagar och drag ur svenska cavalleriets annaler, tillegnade H. K. H. Sveriges och Norriges kronprins* (Stockholm 1851), s 9.

69. Von Vegesack (1840), s 103–104.

rav endast de tre första hade var sin egen sammanslagen jägarbataljon. Första brigadens jägarbataljon var 569 man stark och bestod av "indelta och värvade jägare ur Nerike och Wermlands regemente" (vilket delvis måste hänsyfta på den värvade fältjägarbataljonen); andra brigadens jägarbataljon var 471 man stark och bestod av jägare ur livregementet, Upplands och Hälsinge regementet; tredje brigadens jägarbataljon var 421 man stark och bestod av jägare från Dalregementet, Västmanlands och Jämtlands regementen.⁷⁰ Även vid Västra armén 1808 kan man se hur systemet med regementsjägare var väl etablerat och att dessa dessutom ofta slogs samman till separata jägarbataljoner. Detta tycks ha varit vanligare vid norska gränsen 1808 än i Pommern under föregående år.

Reformprocessen 1804–1806

Frågan om anskaffande av mer lätt infanteri hade till en början lösts på olika vis i den svenska och finska armén. Sedan 1790-talet fanns särskilda lätta bataljoner vid flera regementen i finska armén, och från 1802 hade jägardivisioner organiserats vid svenska arméns indelta regementen, samt vid flera värvade infanteriregementen. Gustav IV Adolf tycks dock likväl inte ha uppfattat dessa två lösningar som helt tillfredställande. Han hade ännu en reform i sikte. Bortsett från Klingspor och von Vegesack – som kan antas ha varit upphovsmännen till de två tidigare infanterireformerna – engagerades nu också fler högre officerare i diskussionen om ytterligare reformer.

I Johan Henrik Tawasts arkiv på Krigsarkivet finns en osorterad samling handlingar, av vilka Lars Ericson Wolke drar slutsatsen: "Det förekom runt 1804–1805 även förslag om att hela arméns infanteri skulle utbildas till jägare. Dessa aldrig förverkligade förslag förekom inom ramen för arbetet inom en kommitté för att se över jägarreglementet..."⁷¹ I det följande ska jag dock visa hur ett kronologiskt arrangerande av dessa osorterade handlingar ger vid handen att denna kommittés diskussioner och förslag resulterade i ett beslut om ett långtgående taktiskt omdanande av hela det svenska infanteriet.

Handlingarna i Tawasts arkiv ger vid handen att kungen upprättat två olika förslag till omorganisation av infanteriet och att presidenten i Krigskollegium, generallöjtnant Bror Cederström (1754–1816)⁷², inspektören för

jägartrupperna, överste Carl Axel von Morian (1762–1817), och generalinspektören för infanteriet, generalmajor Fabian Wrede (1760–1824) granskat dessa två förslag och vardera inkommit med egna synpunkter på dem. För att tydliggöra beredningsprocessen redogörs nedan kronologiskt för den diskussion som fördes.

Kungens första förslag

Under år 1803 eller under vintern 1804 utarbetade kungen ett eget första förslag på en ny sammansättning av infanteriet.⁷³ Konceptet var ganska invecklat och behandlade frågan om hur både linjetruupper, grenadjärer, lätta trupper och jägare kunde inkorporeras som beståndsdelar i varje infanteriregemente. Förslaget innehåller bland annat ett antal tabellskisser och exempel som belyser de fyra infanteritypernas sammansättning i både de indelta och värvade regementena.⁷⁴ Exempelen utgör med all sannolikhet kungens ursprungliga förslag, eftersom det är innehållet i dem som övriga kommittémedlemmar sedan förhåller sig till i sina utlåtanden till kungen.

Den 1 februari 1804 inkom Bror Cederström med sitt utlåtande på kungens förslag. Han framhåller först att "E. K. M. Höga intention, at sätta Inf. Reg. på en lättare och således brukbarare fot, uppfyller alla Swänska militärs önskan, och skall formera epoque i Sv. Krigsväsendet." Han hade dock invändningar mot tillvägagångssättet och menade att det var fel att för skarpt skilja jägare, lätt infanteri och linjeinfanteri åt, eftersom det senare i så fall bara skulle bli användbart i öppen terräng. Linjeinfanteriet var: "ett gammalmodigt och blott till hälften dugligt Inf. som väntar på sin omskapning och förbättring, men ej som ett särskildt vapen. Det torde därför vara vida förmånligare at gifva hela Inf. de viga rörelser och den lätta utredning, som nu tyckas blott anses höra til det lätta,..." I stället skulle man bara ha en enda typ av förband, som "kunde med lika fördel agera i Skåne som i Carelen".⁷⁵ Hela regementet skulle vara övat i samma exercis och i varje kompani skulle de starkaste och ihärdigaste soldaterna tillfälligt tas ut till lätta trupper. Vidare att: "hela Infs exercise och rörelser blefvo så enkla och lätta som möjligt,..." och det nuvarande reglementet skulle förses med ett bihang för att skola trupperna

70. Meijer, C., *Kriget emellan Sverige och Danmark åren 1808 och 1809* (Stockholm 1867), s 137–140.

71. Wolke (2007), s 235.

72. Ej att förväxla med sonen med samma namn (1780–1877), som bland annat deltog under

1813–1814 års fälttåg.

73. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv (odaterad skrivelse).

74. Ibid.

75. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 feb 1804.

i lätt taktik.⁷⁶ Cederström avslutar med: ”...at ej allenast en del av Infanteriet, men hela armén både Infant, Cavalerie och artillerie, torde böra sättas på den lättaste och rörligaste fot, som vårt klimat och nationella lynne kan medgifva”. De lätta finska bataljonerna skulle också inlemmas i närmast liggande infanteriregemente, för att man skulle kunna ta ut grenadjär- och skarpskyttekompanier, samt för exercisens, disciplinens och ekonomins skull.⁷⁷

Samma dag (den 1 februari) inkom också Fabian Wrede med sina synpunkter på kungens förslag. I ett brev som är bifogat dennes utlåtande skriver han: ”Alt ifrån sista kriget, har jag beständigt umgåts med den tanka, att genom förlättande af linie Infanteriets rörelser kunna umbära distinctionen emellan lätt och linie Infanterie,...”.⁷⁸ Han anser dock att ett omvandlande av lätt- och linjeinfanteri till jägare och grenadjärer medförde en rad problem. De svenska regementena var redan nu svaga i förhållande till andra makters arméer. Med hänvisning till Gustav III:s krig framhåller han att under fälttågen smälte flera bataljoner ofta snabbt samman till en enda, och att det därför var fel att redan i fredstid stycka upp bataljonerna. Vidare framhåller han att de yngsta soldaterna ofta klarade sig sämst i fält, och är de ”... som under fälttågen allmänast befolka Lasaretten”, medan de medelålders soldaterna var mest pålitliga. Det fanns flera nackdelar med att göra lätta trupper till en rekryt-skola för att sedan föra över äldre soldater till linjeinfanteriet. Om 150 av de käckaste blev grenadjärer, 300 av de uthålligaste blev lätt infanteri och de 100 bästa skyttarna blev jägare så skulle de återstående 500 bli ”en ganska dålig Bataillon”. ”En mindre dugelig Soldat gör gagn då han befinner sig emellan 2^{ne} påliteliga,...”. Att sortera soldater efter personlig kvalitet var enligt Wrede därför en dålig idé.⁷⁹

Wrede menade att det egentligen vore bäst att ta ut hela lätta infanteriregementen, men eftersom denna idé redan avskrivits av kungen föreslog han istället: ”Jag håller således före at hela vårt Linie Inf. borde öfverflyttas från dess nuvarande regelbundna styl till lätta Inf. mer hastige och vigare art, och följagteligen all distinction dem emellan borde försvinna”. Vidare att ”Reglementets flästa rörelser kunna gifva en smidighet, som utan att minska deras värde på fältet, göra dem äfven användbar i skog och couperad mark,

76. Ibid. Detta förverkligades senare också genom: *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar och tilläggningar uti infanteri-exercitiereglementet 1806* (Stockholm 1807).

77. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 februari 1804.

78. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, bilaga till dennes brev den 1 februari 1804.

79. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 1 februari 1804.

och med tillägg af någre evolutioner ur det Sprengportska [jägerreglementet] skall denna rörlighet än mera [gå] att vinna”. Med hänvisning till 1802 års reglemente för regementsjägarerna skriver han också att: ”E. M. torde nådigst erinra sig med hvad hastighet de förledne ur uttagna Jägare Plutoner fattade Jägare Reglementets evolutioner, och af samma skola alla lätta rörelser alltid snarast läras, ty afsigten med hvarje rörelse inses här af Soldaten, och blifva följagteligen mindre machinala”.⁸⁰ Denna åsikt – att det är lättare att utbilda lätt infanteri än linjeinfanteri – är snarlik den som von Bülow några år tidigare också förfäktat.⁸¹ Avslutningsvis föreslår Wrede också att ingen skillnad bör göras i uniform eller distinktion mellan lätt och linjeinfanteri.⁸²

Den 2 februari 1804 inkom Carl Axel von Morian med sitt utlåtande på kungens förslag. Han argumenterar också för att etablera ett enhetsinfanteri och konstaterar att sedan man börjat sätta upp lätt infanteri med samma beväpning som linjeinfanteriet finns knappt längre någon väsentlig skillnad mellan dem. De lätta trupperna ägde ”... inga dolda egenskaper eller andra, änn dem alt Infant i allmänhet kan gifvas: Större rörlighet; och i några arméer, Enklare Evolutioner och manouvrer”. Därför föreslog von Morian ”... icke allenast en tillökning af Lätt Inf, utan äfven en fullkomlig förändring af alla Linie Regementerne,...”. Han påstår sig ha sett:

... Danska linie-Regement, jämte slutne ställningar och samlad charge, exerceras at tirallera och sprida sig. At på detta sätt dana alt Infant. anser jag dessutom så mycket nödvändigare, som swänska armén [...] bör i härdighet och verksamhet samt en beständig tjenstbarhet ersätta hvad som brister i nummren. Den har då icke råd att styckas i delar, hvaraf blott vissa nu, och vid ett annat tillfälle andra åter, kunna nyttjas och gagna [...] Kort sagt, då fråga är, om lilla kriget egentligen: där bör alla corpser alltid och allestädes kunna träffa.⁸³

Von Morian argumenterar också för att grenadjärerna är helt överflödiga: ”... de snarare uti Svänska änn utrikes arméer kunna umbäras. Denna är sammansatt af infödde välfrägdade och tappre Soldater, hvars wahlspråk med allmogens är: Gud och konungen! Skulle då bland desse en Elite någonsin behövas?”. Han vidhåller samtidigt att de reguljära värvade jägartrupperna bör bibehållas, men påpekar att de inte behöver vara utrustade med dyra studsare,

80. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 1 februari 1804.

81. Von Bülow (1801), s 98.

82. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 1 februari 1804.

83. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Carl Axel von Morian, 2 februari 1804.

mer än möjligen till en femtedel.⁸⁴ De regementsjägare som kom från trakter där jakt var vanlig borde dock beväpnas med studsare.⁸⁵

Kungens andra förslag

Efter att kommitténs tre medlemmar hade inkommit med sina synpunkter på kungens förslag och denne tagit del av dessa, utformade han under våren 1804 ännu ett förslag. Det formulerades med utgångspunkt i kommittémedlemmarnas synpunkter, och friherren överste Johan Henrik Tawast (1763–1841) förde pennan. I förslagets inledning konstaterar kungen först att alla tre utlåtandena avråder från att anta hans förra förslag i befintlig form. Han skriver dock att hans mening aldrig varit att etablera två sorters infanteri som var åtskilda genom ”utredning och rörelser”, utan endast att göra infanteriet så lätt som möjligt och ge det ett enklare reglemente, eftersom dess huvudsakliga styrka låg i att verkställa taktiska och strategiska rörelser så snabbt som möjligt.⁸⁶

Kungen argumenterar vidare för nödvändigheten av att både ha linjetrupper och lätta trupper, men att alla karlar inte är utrustade med samma kroppstyrka, mod, omdöme och pålitlighet, varför man inte kan använda dem alla som lätt infanteri. Kungen ansåg dessutom inte att linjeinfanteri och tungt infanteri var synonymt. Han framhåller att det franska lätta infanteriet hade samma formation och reglemente som linjeinfanteriet och att det inte heller var lättare utrustat. De skiljde sig istället åt: ”... i sammansättningen af befäl och manskap, samt sättet på hvilket det nyttjas. Det raskaste och rådigaste Officerare och Soldater utses till denna tjänstgöring...”. Dock får det lätta infanteriet inte endast tas ut vid behov, utan måste redan från början utbildas till denna tjänst. Kungen menade att detta fungerade bra i Frankrike, eftersom man där hade en kort tjänstgöringstid, så att regementena alltid kunde underhållas med ungt och raskt manskap. I Sverige, å andra sidan, hade roten fullgjort sitt åliggande om den ställde upp en karl som hade de i ”knechte kontraktet utstakade egenskaper: så länge denna karl mäftar bära mousqueten

84. Ibid: ”En studsare är dessutom för dyrbar att sättas i alla händer, och för omtålig att brukas af recruter och mindre exocerade karlar”. De borde istället utrustas med ”Lätta slätlodade gevär och Bajonette men hvart compaignie af 100 man, få 20 st Studsa, hvilka då skulle utdelas till de jägare, som hafva den bästa synen och annan jägare fallenhet – och kunde dessa karlar få namn af Skarp-skyttar”.

85. Ibid.

86. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, [Odaterat brev, upprättat av konungen genom Tawast]

samt är någorlunda frisk...”. Detta var ett problem och kungens förslag på lösning blev att ”... hela Infanteriet har samma organisation, beväring, utredning och Reglemente...”.⁸⁷

Hans förslag är dock något motsägelsefullt, eftersom han vid sidan av ett enhetsinfanteri också tycks förorda att regementsjägarna ska behållas:

De föreslagne lätta Infanteri compagnierna komme således blott att skilja sig ifrån de öfriga, genom ett yngre, och till deras [bekämbelse] i krig mera passande manskap, som äfven under freden finge lära större delen af sina åligganden, hvilka i hvad land som hälst, och på alla möjlighe krigs theatrar, icke äro de samma som för de trouper de där egentligen utgöra hufvud arméen. Dessa kompagnier, sammandragne till Batailloner, när omständigheten det fordrade, skulle med Jägarne och lätta Cavalleriet utgöra den kedja som försiktigheten bjuder at hafva emellan sig och fienden....⁸⁸

Enligt kungens förslag skulle allt infanteri ha enhetlig utrustning och utbildas till lätt infanteri, men vid varje bataljon skulle det dessutom finnas ett jägarkompani, med särskilt utvalt manskap.⁸⁹ Av beskrivningen av striderna i Pommern 1807 i det föregående, kan man konstatera att regementsjägar-konceptet även skulle komma att inkluderas i den stundande reformen.

Efter att ha tagit del av kungens andra förslag inkom de tre kommittémedlemmarna åter med sina synpunkter. Den 24 april skriver Wrede att eftersom kungen redan inrättat regementsjägare, ”synes mig vårt behov af Lätta Infanterie Trouper, redan vara tillräckeligen upfyldt”. Eftersom nästan all strid i Norge och Finland sker i terrängen, är det ganska gagnlöst att ta ut särskilda lätta trupper: ”... de krigsförättningar som dageligen förefalla kunna och bör af E. M. vanliga Infanterie bestridas, då detta sättet på en lätt och rörlig fot...”. Han vidhöll också problemet med att ta ut de bästa soldaterna till lätta trupper. Om ”... desse oftare framhållas mot fienden skulle [de] följaktligen i en långt starkare proportion bortsmälta och försvagas än linie-Bataillonerna...”. Det skulle bli: ”en orättvisa at inom samma Regementes stam anslå ett visst antal människor till beständiga strapager och farligheter, då deras öfrige camerater få en vida skonsammare lott.” Detta skulle också få rotebönderna att släppa till sämre soldatmaterial, av rädsla för att de skulle bli uttagna till lätt infanteri, med betydligt högre förluster som följd.⁹⁰ Wrede argumenterar alltså

87. Ibid.

88. Ibid.

89. Ibid.

90. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 24 april [1804].

för att etablera ett enhetsinfanteri – inte som den optimala lösningen, men som den bästa lösningen i förhållande till kungens kriterier.

Efter att ha tagit del av kungens andra förslag svarade också Cederström den 1 maj 1804. I sitt utlåtande konstaterar han att: ”Det är således ej en anorlunda beväpnad, klädd, utredd och exercerad Troupp som E. K. M. önskar formerad inom hvarje regemente [...] Nyttan av en sådan inrättning är obestriddlig och förändrar aldeles den synpunkt ur hvilken jag tidigare betraktade saken”. Vad kungen alltså huvudsakligen avsåg var ett enhetsinfanteri, och i likhet med Wrede anser Cederström detta var den bästa idén. För detta ändamål framhöll Cederström också behovet av ”at kunna konstruera handgevär, hvilka aldeles uppfylla både studsarens och vanliga Gevärets ändamål...”. Han redogör sedan för hur han gett överstelöjtnanten von Helvig i uppdrag att konstruera en studsare som kunde skjuta lika snabbt och effektivt som en vanlig musköt. Han beskriver sedan skjutprov med en försöksmodell som i alla avseenden uppfyllde dessa önskemål. När det lätta infanteriet på så vis kunde skjuta säkra skott, skulle därmed skarpskyttarna bli överflödiga.⁹¹

Den 8 maj inkom också Carl Axel von Morian med ett svar på kungens andra förslag. Han skriver att ”E. K. M. har för at gifva Infanteriet den största lätthet och rörlighet redan vidtagit de [visaste] författningar: Enkla och för krigs-theatern passande Exercitie och Fält-Tjänstgörings Reglementer äro dels under arbete, dels och på försök antagne”.⁹² Vidare håller han – i likhet med Cederström och Wrede – med om att ett enhetsinfanteri är det klokaste, men går också betydligt längre i sin diskussion, och beskriver något som mycket liknar en allmän värnplikt, av betydligt yngre datum.⁹³ Efter en diskussion med flera invändningar och justeringar lämnade alltså både Cederström, Wrede och von Morian sitt uttryckliga bifall till kungens förslag om att etablera ett enhetsinfanteri.

Ett knappt år senare, den 16 mars 1805, förordnades von Morian, Tawast, von Vegesack och österstelöjtnanten och generaladjutanten Gustaf Wilhelm af Tibell (1772–1832) (denne var nyligen hemkommen från tjänstgöring i den franska armén, som bland annat brigadgeneral och generalstabsofficer)⁹⁴

91. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 maj 1804. Flera av dessa försöksgevär finns bevarade i Armémuseums samlingar: föremål nr. AM.024961, AM.025122, AM.025077, AM.025121.

92. Denna formulering måste bland annat åsyfta 1802 års reglemente (*Utdrag af fält-jägare reglementet...* (1802).

93. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Carl Axel von Morian, 8 maj 1804

94. Ericson Wolke, Lars, ”The beginnings of military science in Sweden” i *Between the imperial eagles. Armémuseum Meddelande 58-59* (Stockholm 2000), s 169.

att ingå i en kommitté som beordrades att i hast sammanträda för att ”öfverse Jägare Reglementet”.⁹⁵ Eftersom några förändringar i själva det egentliga jägarreglementet inte var aktuella (Det hade reviderats 1802 och inga nya revideringar tillkom före 1813) bör härmed ha avsetts att snabbt bereda beslutet om att omorganisera linjeinfanteriet. Knappt två månader efter att kommittén sammankallats fastslogs dessutom en kunglig resolution som lyder:

Som alt Vårt infanterie hädanefter kommer at försättas på så lätt fot som möjligen åstadkommas kan, och ingen skillnad i denna delen emellan Regementerne vidare får äga rum, så vilja Vi Eder härmed til underdånig efter rättelse i nåder föreständ[ija], at Savolaxska Indelte Regimentet samt Adlercreut[s]ke Värvade regimentet, hvilka hitintills burit namn af Lätt Infanteri, icke vidare med detta namn betecknas, utan endast såsom vanlige Infanteri Regementer i förslag och skrifter benämnas böra. På lika sätt kommer at förhållas med de Åbo Läns och Björneborgs [Överstruket: och Tawastehus] Regementer af förra Finska Dragone Regementer tillslagne och tillika kallade Lätta Batailloner hvilka stället hädanefter böra undfå namn af nämnde regementers Rusthålls Batailloner ...⁹⁶

I ett cirkulär från den 31 januari 1806 – med alla rikets regementschefer som adressater – återfinns texten i resolutionen ovan nästan ordagrant inskriven i 4:e artikeln, varför det måste anses vederlagt att beslutet hädanefter gällde till efter rättelse vid alla svenska indelta och värvade infanteriregementen.⁹⁷ Både den anförda kungliga resolutionen ovan och cirkuläret från 1806 torde vara skäl nog att ifrågasätta Ericson Wolkes påstående att något förslag aldrig förverkligades.⁹⁸

Idén om ett verkligt enhetsinfanteri skulle enligt besluten verkställas så noggrant att man till och med beslöt om namnändringar på de förband som hittills kallats för ”lätta”.⁹⁹ Man kan i samma cirkulär till regementscheferna också konstatera att det vid alla de indelta regementena fanns särskilda regementsjägare uttagna och att dessa skulle bibehållas i förbanden, trots att

95. KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Kungl Maj:ts beslut, 16 mars 1805.

96. Krigskollegium Krigskollegi kansli/ E a, Kungl- brev och resolutioner/ 1805, band II, maj-dec (Brev daterat: Stockholms slott, den 9 maj 1805).

97. Cederström, Bror, *Kongl. Maj:ts och Rikets Krigs-Collegii Circulaire Til samtliga herrar Regements-Chefs för Indelte och Wärfvade Regementerne; Om hwad som i åskillige omständigheter bör af dem iakttagas. Gifvit Stockholm den 31 januari 1806* (Stockholm 1806).

98. Wolke (2007), s 235.

99. Screen noterar också detta (Screen (2007), s 193).

allt infanteri hädanefter skulle bli lika lätt.¹⁰⁰ Dessa skulle dessutom ersätta grenadjärerna, som år 1806 helt avvecklades ur infanteribataljonerna.¹⁰¹ Konsekvensen blev också att de separata finska lätta bataljonerna hädanefter fick samma status som övriga bataljoner – de skulle ju numera alla vara lika lätta. Det finns dock flera frågetecken kring detta. Dels Tavastehus rusthålls- eller jägarbataljon, vars namn är struket (och därmed undantaget) i den kungliga resolutionen från 1805, och under reträttstriderna i Finland, i mars 1808, refererar Montgomery också till ”Tavastehus andra jägar-bataljon”.¹⁰² Dels omnämns Nylands regementes lätta eller jägarbataljon fortfarande under kriget 1808.¹⁰³ Den var organiserad i tre kompanier: Secondchefens värvade kompani (100 man), Elimä indelta kompani (92 man samt 46 vargeringsjägare) och [Ikalis] värvade kompani (100 man).¹⁰⁴ Dessutom refererar Gustaf Magnus Adlercreutz på flera ställen till ”Åbo Läns lätta Bataillon, under Öfverste-Lieutenanten Reuterchronas Befäl” i sin redogörelse för krigshändelserna 1808.¹⁰⁵ Screen, å andra sidan, anger att Åbo och Björneborg lätta bataljoner från 1805 förlorade status av lätta bataljoner, medan Tavastehus och Nylands lätta bataljoner fortsatte att vara organiserade som lätta.¹⁰⁶ Vad dessa anomalier beror på är osäkert. Antingen har några av de finska rusthållsbataljonerna – tvärtemot beslutet år 1806 – fortsatt att vara lätta, eller så har de reorganiserats i samband med krigsutbrottet 1808. I något fall skulle det också kunna vara så att författarna med ”jägarbataljon” eller ”lätt bataljon” avsett de bataljoner som under krigståget sammanslagits av flera bataljoners jägardivisioner.

I en generalorder från den 14 maj 1806 befastes ytterligare att det vid varje

100. Cederström (1806).

101. Screen (2007), s 191.

102. KrA/0001/Krigskollegium Krigskollegi kansli/ E a, Kungl. brev och resolutioner/ 1805, band II, maj-dec (Stockholms slott, den 9 maj 1805); Montgomery, Gustaf Adolph, *Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1808–1809* (Örebro 1842), s 20.

103. Under kriget omnämner Asp att ”en bataljon Nylands jägare under major v. Herten, ...” ingick i finska första brigaden (Asp, C. H., *Bidrag till femtio-åriga minnet af Döbeln och Björneborgarne i finska kriget 1808 och 1809: anteckningar af en civil tjänsteman vid Björneborgs regemente / utgifne med tillagde noter af J. O. J. Rancken; ...* (Stockholm 1860), s 41; se också: Generalstabens. Krigshistoriska avdelningen, Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 3 (Stockholm 1902), s 291.

104. KrA/0147/006/A/1/Volym 1: Finska regementen, Nylands jägarbataljon, ”Förslag Uppå Kongl. Nylands Brigadens Jägare Bataillon för den 2 Martii år 1808” (A:086:03 Serie A1).

105. Adlercreutz, Gustaf Magnus, *Anmärkingar och nödvändiga upplysningar vid Herr C.J. Holms Anteckningar öfver fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809* (Stockholm 1836), s 44–45.

106. Screen (2007), s 33.

bataljon skulle tas ut två jägarplutoner.¹⁰⁷ Det fanns alltså inte någon motsättning mellan systemet med regementsjägare och idén om att allt infanteri skulle bli lika lätt. Min uppfattning är att regementsjägarna var avsedda att uppträda som ”ordinarie” lätt infanteri i bataljonerna, men att allt manskap skulle exerceras i strid i spridd ordning och ha kapacitet att slåss på detta vis när så krävdes. Sannolikt ska också introducerandet av den grå enhetsuniformen m/1807 ses i ljuset av denna omfattande taktiska förändring.¹⁰⁸ Denna uniform – som var grå med blå krage, manschetter och uppslag – var tänkt att introduceras i hela den indelta armén, men så hann bara ske vid en handfull bataljoner, innan statsvälvningen 1809 omintetgjorde denna och andra av Gustav IV Adolfs planer för armén.¹⁰⁹

Exercisreglementen

Exercisreglementen var tryckta manualer som i regel fanns i varje kommanderande officers ägo och skulle tjäna till noggrann efterrättelse vid all utbildning av soldater i exercis och taktiska rörelser. Det senast fastslagna reglementet skulle gälla till efterrättelse vid allt exercerande och kommanderande av militär trupp. Den sengustavianska arméns standardreglemente var det exercisreglemente för hela linjeinfanteriet som fastslagits år 1794.¹¹⁰ Redan år 1791 hade ett jägarreglemente också fastslagits som – vid sidan av de värvade jägarna – enligt titeln också skulle gälla för ”lätt infanterie”.¹¹¹ Det senare får förmodas hänsyfta på bland annat Savolax lätta infanteriregemente och möjligen också de lätta bataljoner som tillfälligt varit organiserade under kriget föregående år. Det första reglemente som indikerar att regementsjägare hade uttagits vid linjeinfanteriet fastslogs i mars 1802.¹¹² Det omfattar bara 23 sidor och är som titeln indikerar ett utdrag av grunderna i det nämnda reglementet från 1791. Hädanefter skulle ”infanterie-regementernes jägare” exerceras utifrån detta.¹¹³

107. Generalstabens. Krigshistoriska avdelningen (1890), s 268.

108. KrA/0429/008/17: Ritning till uniform för Indelta Arméns infanteriregementen. ”Stadfastes Malmö den 14. Jan: 1807 Gustaf Adolph”.

109. Markelius, Martin, ”Bestämmelser och verklighet: uniformeringen i von Vegesacks kår” i *Kronans kläder, Armémuseum Meddelande 69* (Stockholm 2010), s 160–163; En frack m/1807 för underofficer finns också bevarad i Armémuseums samling (AM 21970).

110. *Kongl. maj:ts förnyade nådiga förordning och reglemente för regementerne til fot. Dat. den 29 april 1794. Cum gratia & privilegio s:æ r:æ maj:tis...* (Stockholm 1794).

111. *Reglemente för lätt infanterie och jägare, del I-III* (Stockholm 1791); Screen (2007), s 193.

112. *Utdrag af fält-jägare reglementet...* (1802).

113. *Ibid.*

I allmänhet föreskriver reglementet från 1802 att regementsjägarna ska anpassa sig efter linjeinfanteriets rörelser och snarare vara ett komplement till detta, än operera helt självständigt.¹¹⁴ Systemet med regementsjägare instiftades alltså sannolikt år 1802, men något formellt beslut är inte känt.¹¹⁵ Mycket talar för att von Vegesacks tidigare onämnda förslag från 1802 legat till grund för beslutet, varför det är rimligt att anta att det faktiskt fattades år 1802.¹¹⁶

Efter att det hade fastslagits att hela infanteriet hädanefter skulle exerceras som lätt infanteri, utfärdades en generalorder från högkvarteret i Greifswald den 6 september 1806, i vilken bestämmelserna formaliserades:

Alla Infanteri-Corpser, böra öfvas i den Enkla Kedjans formerande, rörelser och charge, enligt Jägare-Reglementer [...] Denna öfning sker först Compagnie-vis, och utgör del, af den vanliga Compagnie-exercicen; hvarefter den äfven öfvas Bataillons-vis. [...] När en Infanteri-Bataillon formerar Kedjan, förblifva dock alltid Fan-Pluton och minst de bägge Midtel-Plutonerne i slutna Trupp, till Fanonernes betäckning och Kedjans understöd. Kedjan commenderas af Bataillons-Chefen, om halfva Bataillon eller deröfver skal formera den, i annat fall af äldsta Officeraren.¹¹⁷

Från åren 1806–1807 återfinns bestämmelserna tryckta i minst fem olika upplagor i Sverige och Finland, vilket ger indikation på att bestämmelserna fick fullständig spridning både i svenska och finska armén. Av reglementet framgår att i regel bara delar av bataljonen formerade kedjan, och att om mer än halva bataljonen formerades i kedja borde de två mittplutonerna hållas slutna för att skydda fanorna. Längre fram i reglementet anges dock också att hela bataljonen kunde formera kedja, och eftersom fanorna då saknade betäckning skulle de rullas ihop och bäras under armen.¹¹⁸

Screen visar att träning i striden i spridd ordning kom till stånd kort efter att bestämmelserna trätt i kraft. Vid en övning redan under våren 1806 trä-

nade en av Björneborgs regementes bataljoner att strida i spridd ordning.¹¹⁹ I oktober 1806 beordrades dessutom alla infanteriregementen att under förbandsövningarna träna på striden i spridd ordning, i enlighet med bestämmelserna i det kompletterande exercisreglementet från samma år.¹²⁰

Att systemet med särskilda regementsjägare i samma system bibehölls framgår också tydligt i tillägget från 1806: ”Äro Jägare-Plutonerne vid Bataillon, iakttager första Plutons-Chefen samma föreskrifter som för den andra äro gifvne, ...”. Vidare: ”Jägare-Plutoner (eller om desse ej äro vid Bataillon: Flygel-Plutoner) ...”.¹²¹ I avdelningen om ”Bataillons-Kedjans formerande” framgår också att flera hela bataljoner samtidigt ska kunna formera kedja. Ändamålet var ”...at dermed betäcka Colonnernes Anmarche [...] eller ock at genom utsträckt Linie kringgå en af Fiendens Flanker, och ditåt fästa hans upmärksamhet, under det den slutna Styrkan på annat ställe gör Hufvud-Attaquen”.¹²² Denna taktik är närmast en avskrift från von Bülow's tidigare nämnda doktrin.¹²³ I slutet av reglementet framgår också att det är upprättat av den tidigare nämnde chefen för finska armén, Mauritz Klingspor.¹²⁴

Enligt 1794 års reglemente skulle infanteriet ställas upp på tre led, varifrån man dock vid behov också kunde övergå till uppställning på två led. Samma bestämmelser återkommer också i ett förslag från 1805.¹²⁵ Genom en generalorder från den 14 maj 1806 ändrades detta definitivt så att allt infanteri hädanefter skulle ställas på två led, vilket också formaliserades i exercistillägget från samma år.¹²⁶ Det främsta skälet till detta måste ha varit, att i en jägarkedja förväntades soldaterna strida i par om två. För att en bataljon – eller dess flanker – snabbt skulle kunna formera jägarkedjor var det ändamålsenligt att ändra plutonernas djup från tre till två, för att enkelt kunna bilda par. Von Bülow berör också denna fråga: ”En slutna lineas rörelser äro således alltid tunga och långsamma, då et lätt Infanteri deremot med mycken skyndsamhet kan förändra sina positioner, skingra sig och på nytt formera linea på tvänne leder. [...] Jag sade på tvänne leder, emedan aldrig någon linea bör chargerä på

114. ”När jägare ej brukas till särskildte förrättningar åtfölja de Infanteriets manoeuvrer så väl i Linie som i Colonne.”; Jägare samla sig till större antal der elden är starkast, och rätta sig för öftrigt efter Infanteriets olika ställning och rörelse.” (*Utdrag af fält-jägare reglementet...* (1802), s 12, 14).

115. Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen (1890), s 258.

116. Von Vegesack (1842).

117. *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar...* (1807), s 7.

118. Ibid, s 20. Screen har dock inte noterat detta, utan skriver: ”The skirmishing line could also be formed by the entire battalion although som platoons were always left in close order...” (Screen (2007), s 193).

119. Screen (2007), s 235.

120. Ibid, s 240.

121. *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar...* (1807), s 22, 27.

122. *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar...* (1807), s 19–20.

123. Von Bülow (1801), s 82.

124. *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar och tilläggningar uti infanteri-exercitiereglementet 1806* (Stockholm 1807), s 28.

125. *Försök till ändringar i reglementet...* (1805), s 8–10, 59–60.

126. Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen (1890), s 253f; *Kongl. Maj:ts nådiga förändringar...* (1807), s 4; Screen (2007), s 191.

tre leder.” Skälen till detta förklarar han, är att tre led inte är nödvändigt vid eldgivningen och samtidigt otillräckligt vid ett anfall.¹²⁷ Frågan berörs också av Friherre Ramsay och signaturen herr ”M. B.” i *Krigsvetenskapsakademiens Handlingar år 1805*, där båda förordar två led som det enda rimliga.¹²⁸ När linjen hädanefter bara blev två man djup så bör en fulltalig och sluten bataljon ha varit ungefär 170 meter bred.¹²⁹

Strax efter krigsutbrottet år 1808 lät Gustav IV Adolf organisera ett lantvärn på omkring 30 000 man, för att förstärka den reguljära armén.¹³⁰ För lantvärnet trycktes kort därefter ett särskilt exercisreglemente som också innehåller två kapitel om striden i jägarkedjor.¹³¹ Detta kan tyckas paradoxalt, eftersom dessa trupper var helt oövade, men idén får stöd av von Bülow som framhåller att jägarkedjan är lättare att lära sig än linjetaktiken: ”...at föra en Infanteri-Trupp utspridd i leden, är otvifvelaktigt det bästa, då man nödgas agera med oöfvadt Manskap...”¹³² Det faktum att till och med lantvärnsreglementet innehåller utförliga instruktioner för strid i spridd ordning, måste också betraktas som ett argument för att allt infanteri hädanefter förväntades kunna operera som lätt infanteri.

I en process som kan sägas ha startat under 1790-talet, och slutförts år 1806, omorganiserades alltså de indelta regementena för att hädanefter, när så krävdes, operera som lätta trupper i spridd ordning. Man skulle förstås kunna argumentera för att idén om ett enhetsinfanteri bara var Gustav IV Adolfs käpphäst och en taktisk parantes som snart åter förkastades efter att kungen avsatts i mars 1809. Så kan dock knappast ha varit fallet. Det nya exercisreglemente för hela infanteriet som fastslogs den 10 februari 1813, är indelat i två avdelningar, där den första avdelningen behandlar ”den slutne Ordningen”, och den andra behandlar ”den spridda Ordningen i hvad som rörer Infanteriet”.¹³³ I andra avdelningens inledning anges att:

127. Von Bülow (1801), s 91.

128. Ramsay ”Om den fördelaktigaste ställning för Infanteri är på två eller tre led” i *Krigs Vetenskaps Akademiens Handlingar år 1805* (Stockholm 1806), s 3–10, 66–70, 85.

129. Screen (2007), s 191.

130. Samuelsson, Gunnar, *Lantvärnet 1808–09* (Uppsala 1944); Skoog, Martin, ”Gustav IV Adolfs lantvärn” i *Armémuseum Meddelande 67* (Stockholm 2008).

131. Af Tibell, Gustaf Wilhelm, *Sammandrag af kongl. maj:ts nådiga exercitie-reglemente för infanteriet. På allernådigste befallning uprättadt för landtvärns-trouperne. Cum gratia & privilegio s:æ r:æ maj:tis. Stockholm, tryckt i kongl. tryckeriet, MDCCCVIII* (Stockholm 1808), s 24–32, 56–62.

132. Von Bülow (1801), s 86.

133. *Kongl. maj:ts nådiga förordning och reglemente för regementerne till fot. Dat. den 10 febr.*

Ett Infanterie-Regemente, eller Bataillon bör alltid åtföljas af sine Jägare, hvilka framför andra nyttjas att formera Kedjan, då en sådan i afseende på Marckens beskaffenhet erfordras; men skulle en Infanterie-Troupp vara Jägare förutan, eller ock nödgas formera en mera vidsträckt kejda än af dess Jägare kan utgöras, bör Musqueterarne äfven känna Grunderne till den Spridda Ordningen, så vidt den af honom kommer att verkställas och inöfvas...¹³⁴

Av detta kan man dra slutsatsen att samma koncept fortfor att gälla vid infanteriexercis. Det förutsattes finnas regementsjägare, men hela bataljonen skulle också vid behov vara kapabel att operera som lätt infanteri i jägarkedjor. Även under de tyska och norska fälttågen 1813–1814 torde alltså det svenska infanteriet ha opererat på samma vis som det gjort under Gustav IV Adolfs tid.

Svenska armén under fälttågen 1808–1809

I det följande ska jag behandla några tryckta redogörelser för svenska arméns operationer under striderna 1808–1809, för att undersöka om de nya taktiska bestämmelserna faktiskt tillämpades i striderna. Den 26–28 september 1808 genomförde en svensk kår under generaladjutanten Boyes befäl en landstigningsoperation vid Helsinge på finska västkusten.¹³⁵ Kåren stötte snart på överlägsna ryska förband och efter intensiva strider tvingades man åter embarera. Efter reträtten lät Gustav IV Adolf på ett förödmjukande sätt degradera de gardesregementen som deltagit. I ett försök att rentvå sig skrev flera av officerarna detaljrika rapporter om striden. Av dem framgår att striden växlade en stund fram och tillbaka men att de överlägsna ryska styrkorna hade övertaget och flera gånger hotade att helt kringrädda den svenska kåren. En sammanslagen jägarbataljon organiserade snabbt, men för flankskyddet var den numerärt otillräcklig, och därför var det i olika skeden av striden nödvändigt för alla deltagande svenska infanteriförband att strida i jägarkedjor –

1813. *På konungens nådigste befallning. Stockholm, 1813. Tryckt hos direct. och kongl. fältboktryckaren Peter Sohm* (Stockholm 1813).

134. *Ibid*, s 257.

135. Kåren, som kallades ”Södra finska arméns andra avdelning”, bestod av två vargeringsbataljoner från Upplands regemente, en jägarbataljon (uttagen ur gardesbataljonerna och Kronobergs regemente), tre gardesbataljoner, två bataljoner Kronobergs regemente, en bataljon av Västmanlands vargering och två skvadroner av Lifgardet till häst (Ridderstad, Carl Fredrik, *Gömdt är icke glömdt: historiska bidrag. saml. af C.F. Ridderstad, Häfte nr X* (Linköping 1849), s 18; Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 5. I* (Stockholm 1910), s 33–47).

Träffningen vid Berby i Enningdalen i Norge, den 12 september 1808 (detalj). Längs åskammen överst i bilden syns en sluten svensk infanteribataljon och framför bataljonens front har en jägarkedja grupperats (i mitten av bilden). Nere till höger i bild syns den norska ställningen vid Berby gård. Handkolorerad akvatint av Niels Truslew (Østfoldmuseene – Halden historiske Samlinger).

med hela bataljonen eller delar av den.¹³⁶ Detta inkluderade både den indelta Kronobergsbataljonen, Västmanlands vargering¹³⁷ och Livregementet till fot. Av särskilt intresse är att den rimligen rätt oövade vargeringsbataljonen både anges ha varit kapabel att operera i kedja och växla till sluten formation under den intensiva strid som utvecklade sig. I Lagerbjelkes journal omnämns också ”Upplands jägarkompani” ha deltagit i striderna.¹³⁸ Eftersom de enda upplandsförbanden som närvarade var vargeringsbataljoner, torde alltså regementsjägare ha organiserats även i dessa förband.

I slutet av augusti 1808 hade också en armékår under Ernst von Vegesacks befäl landstigit vid Kristinestad på finska västkusten, i huvudsak bestående av

136. Ridderstad, *Häfte nr X* (1849), s 13–15, 18, 22–23, 26; se också: Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen (1910), s 34, 37, 40.

137. Vargeringen var tillfälliga extraordinarie bataljoner som sattes upp vid redan existerande indelta regementen – i regel bestående av tidigare oövat manskap (Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 4. 1* (Stockholm 1905), s 47–53).

138. Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen (1910), s 36–37.

förband som tidigare ingått i Västra armén. Vid Lappfjärd, den 4 september 1808, skriver von Vegesack:

Den 29:e om morgonen inkom Rapport att fienden häftigt anföll [...] posteringen vid Lappfjärd, [...] de posterade Finska Tirallieurer, Uplands och Helsinge Jägare-Compagnier utbreddes på samma paralel med fienden åt vår vänstra flanke då i förening med tirallieurerne af Björneborgs Regemente och Capitaine Gyllenbögels detachement hela vår jägarekädja, med en väl underhållen eld raskt inträngde på fiendens, under det en Bataillon af Uplands Regemente kringgick fiendens högra flanke, en lika rörelse verkstältes af En Bataillon Helsingarne mot Fiendens vänstra flygel, hastigheten af denne rörelse tvang fienden [...] retirera nog hastigt, under det vi alt jämt lågo honom i hamn och häl;...¹³⁹

Vid sidan av regementsjägare anges också hur hela bataljoner av upplänningar och hälsingar flankerade de ryska trupperna. Eftersom striden utspelade sig i bruten terräng och reglementet vid flankeringsrörelser i regel föreskrev organisering i spridd ordning, var det här sannolikt fråga om bataljonsanfall i kedjor.

Fänrik Carl Johan Ljunggren vid Västmanlands regemente har också efterlämnat en redogörelse för denna expedition. Under marschen norrut mot Oravais anger han att regementet hade ett jägarkompani som avdelats som eftertrupp för att skydda kårens queue.¹⁴⁰ När ryssarna den 13 september allt ihärdigare förföljde dem, räckte dock inte jägarkompaniet till: ”Vedettkedjan måste förstärkas med ett par plutoner. [...] Efter hand måste vi alla fram i elden. Det kompani, hvartil jag hörde, ryckte upp på vänstra flygeln af jägarekedjan, ...”.¹⁴¹ Vid slaget vid Oravais följande dag beordrades Ljunggrens bataljon under slagets senare skede att skydda arméns västra flank. Snart avancerade ryssarna och vänstra flygeln hotade att kringgås:

Vår bataljon delades i två detachement, hvaraf det ena, Lif- och Sahlbergs kompanien, under mitt befäl beordrades att ställa sig längst ut på vänstra flygeln, [...] vi placerades i nästan rät vinkel mot den öfriga linjen. Lifkompaniet ryckte ut på jägarkedja, Sahlbergs kompani förblev bakom det i sluten trupp. [...] Åtskilliga gånger voro de [ryssarna] bra närgångna: de föllo med sådan fart och öfvermakt på

139. Von Vegesack (1842), s. 81–82; Denna berättelse styrks också av Brakels redogörelse (Brakel, Carl Adolf, *Anteckningar öfver 1789–1790 samt 1808–1809 årens fälttåg i Finland* (Helsingfors 1862), s 92–93).

140. Ljunggren, Carl Johan, *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808–1809* (Helsingfors 1903), s 46.

141. *Ibid.* s. 47–48.

jägarkedjan, att den kastades tillbaka på den slutna truppen, hvilken då med bajonetten måste rycka fram och återställa jämvikten.¹⁴²

Taktiken att låta halva truppen formera en kedja medan resten bildade en slutna reserv, är ett skolboksexempel på hur de lätta trupperna förväntades operera. Ljunggrens trupp höll stånd på vänstra flygeln tills mörkret föll och varje soldat förbrukade under striden minst 150 patroner. Till slut glömdes de bort av den retirerande huvudtruppen och riskerade att bli helt omringade. Då lät Ljunggren rycka in hela kedjan, sluta lederna och hastigt marschera norrut.¹⁴³

Vid Kalajoki, den 6 november, formerade västmanlänningarna åter jägarkedjor vid passagen över älven. ”Vår bataljon hade fått plats till vänster om bron, på några åkertegar, [...] Dit detacherades jag med ett kompani för att i buskarna formera jägarkedja”.¹⁴⁴ Den 16 november, i närheten av Piehinki och Salo, marscherade Ljunggrens bataljon över ett tillfruset kärr för att kringgå och anfälla ryssarna i flanken. ”Efter en half timmes sträfvande [...] lät bataljonschefen göra höger om, sände halfva styrkan förut på kedja och följde efter med resten i slutna trupp uppför en liten höjd.”¹⁴⁵ Här uppträdde man på samma vis som vid Oravais, med halva truppen i kedja och halva truppen i slutna reserv. Både före och under slaget vid Oravais samt vid Kalajoki, beskriver Ljunggren hur han anförde eller ingick i jägarkedjor. Det var uppenbart inte frågan om regementsjägare, utan om ”vanligt” linjeinfanteri som, i enlighet med bestämmelserna från 1806, vid behov skulle kunna operera som lätt infanteri. Ljunggrens bataljon var tydligen både skolad i – och van vid – striden i spridd ordning.

Under Kustarméns operationer i Västerbotten 1809 tycks större fokus ha legat på sammanslagna jägarbataljoner. Vid Ratan, den 17 augusti 1809, uttogs i första brigaden till exempel Södermanlands, Jönköpings och Västmanlands jägare till att formera en separat jägarbataljon, vilken dock redan följande dag, vid Sävar, klövs och anpassades till stridens utveckling.¹⁴⁶ Introducerandet av striden i spridd ordning rönt dock också kritik av vissa officerare. Om i striderna i Västerbotten skriver Carl Johan Ljunggren:

Till organisationen hörde ock, att vår bataljon måste uppsätta ett jägar-kompani. Vid aftågandet till Stockholm, [...] hade jägarne blifvit upplösta. Nu måste de åter framsökas. Man bibehöll sådana soldater, som

142. Ibid, s 56–57.

143. Ibid, s 58–59.

144. Ibid, s 90–92.

145. Ibid, s 96–97.

146. Ibid, s 139–142.

gjort förra fälttåget bland jägarne och uttog resten på måfå. Det kom sig ej så noga, huruvida karlen passade till denna mödosamma tjänstgöring eller ej, huruvida han sköt väl eller illa. Man tillsåg förnämligast att han var kortväxt, lät honom svärta sin bantlärrem och hattkordong, gaf honom en grön ylleståndare, och så var han – jägare. Jag blef också anställd till tjänstgöring vid jägarne, [...] Ett par gånger sammandrog vi till exercis [...] för att nödtorftligen inhämta principerna för vår handtering, förnämligast att lära hornsignalerna. – Alla jägarne af vår brigad sammanslogos till en bataljon under en kaptens befäl.¹⁴⁷

Av detta citat kan man konstatera att regementsjägarna inte utgjort någon egentlig fast organisation. År 1800 hade också von der Lancken konstaterat att ”Det Lätta Infanteriet skiljer sig nu för tiden, ej som förr, från Linie-Infanteriet, i afseende på des beväring. I småsaker är den hos oss lika. Egentliga skillnaden består [...] i formeringen. Det Lätta Infanteriet uppsattes merändels i början, och afskedas igen vid slutet af Kriget”.¹⁴⁸ Ljunggren försätter: ”Den bristande urskillningen vid valet af jägarmanskap i svenska armén gör hela inrättningen till en leksak. Man borde besinna, att [...] jägarkriget, eller det i spridd ordning, ganska maktpåliggande [...] fordrar urskillning, mycket öfning och egenskaper, som inte äro alla gifvna.” Vidare: ”Det är därför ett uppenbart spektakel den regeln, som plägar följas hos oss, att till jägare utse sådant folk, som på ett eller annat sätt misshagar i linje, [...] Det jägarkompani, som uttogs inom vår bataljon, var så till vida bra, att alla voro gamla, krigsvana, i krutrök invigda soldater”.¹⁴⁹ Adolf Blum, som anförde ett av Björneborgs jägarkompanier skrev senare också: ”Fodrar man att en Soldat skall vara fullt duglig till allt, så blir han sällan rätt duglig till något bestämdt ändamål: universal-soldater finnas icke, [...] Häraf följer, att urval vid rekryteringar är en för olika stridbarhet ganska vigtig sak, [...]”.¹⁵⁰ Det tycks alltså tidvis ha funnits ett missnöje bland kompanicheferna med organiseringen av linjeinfanteri som lätt infanteri. Att man tydligen inte var så noga vid rekryteringen av regementsjägarna tycks dessutom ha varit ett problem.

Av exemplet ovan kan man konstatera att svenska armén faktiskt tillämpat konceptet att utnyttja linjeinfanteri som lätta trupper under operationerna, i första hand regementsjägare som inte sällan tillfälligt sammanslogs till separata jägarbataljoner. Vid flera tillfällen omnämns också att hela eller halva bataljo-

147. Ibid., s 136–137.

148. Von der Lancken (1800), s 6.

149. Ljunggren (1903), s 136 (not).

150. Blum (1834), s 14–15.

ner av det ordinarie linjeinfanteriet stridit i spridd ordning. Båda dessa system verkar under kriget alltså ha samexisterat i svenska armén.

Finska armén under kriget 1808

Avslutningsvis ger jag några exempel från de tryckta redogörelserna på de nya taktiska bestämmelsernas tillämpning i finska armén. Enligt bestämmelserna i 1806 års infanterireform skulle de lätta finska bataljonerna avvecklas, varav flera dock faktiskt fortfarande existerade under kriget 1808. Att systemet med regementsjägare dock hade införts vid till exempel Björneborgs regemente, styrks av Carl Adolf Brakels uppgift från Kuusikoski, den 24 februari 1808. Han anger att han där samlade sina jägare och skyddade livbataljonens reträtt. Eftersom han själv var kompanichef vid major Johan Fredrik Eeks livbataljon (som inte var rusthållsbataljon) måste det här ha varit frågan om livbataljonens regementsjägare.¹⁵¹ Drygt en vecka senare skriver han också: "Här [i Wuorentaka] formerades 3 jägare-kompanier, af 100 man från hvar bataljon, hvilka valdes af det yngsta och raskaste folket."¹⁵² Ur alla tre Björneborgsbataljoner uttogs alltså jägardivisioner i enlighet med 1806 års bestämmelser.

I slaget vid Siikajoki, den 18 april 1808, utkämpades dess första skede av andra brigadens Björneborgare under von Döbeln. Enligt dennes instruktion organiserade major Eek livbataljonen i jägarkedja längs en ås vid Siikajoki kyrka, för att skydda rusthållsbataljonens reträtt över älven.¹⁵³ När ryssarna försökte kringgå den svenska centern sändes även Björneborgarnas jägarkompanier ut för att förlänga major Eeks kedja. Ett av skälen var att snön var så djup att det inte var möjligt att gruppera slutna förband.¹⁵⁴

I slaget vid Lappo, den 14 juli 1808 tycks Björneborgarnas jägarkompanier vid Livbataljonen och överstelöjtnantens bataljon ha spelat en avgörande roll. Medan rusthållsbataljonen – sannolikt genom ett missförstånd – fick en haltorder i stridens inledningsskede, tycks de två förra bataljonernas jägardi- visioner ha gått i täten för de slutna anfallskolonnerna, både under stridens inledning, stormingen av Lappo kyrkby och under förföljandet av ryssarna.¹⁵⁵

151. Brakel (1862), s 64–65; Asp (1860), s 30, not 60.

152. Brakel (1862), s 62.

153. Valentin, Aron, "Den tappre Eek", *en av hjältarna i Finska kriget 1808–1809* (Helsingfors 1942), s 24.

154. Asp (1860), s 40, 42; Brakel (1862), s 72–73.

155. Von Qvanten, Emil, *Historiska reklamationer rörande 1788, 89 och 90, samt 1808 och 90 års fälttåg i Finland* (Örebro 1859), s 88–91; Brakel (1862), s 80–83.

Under slaget omnämns bara regementsjägarna såsom opererande i spridd ordning, medan övriga respektive bataljoner anfallit i slutna trupp. Vid Lappo fungerade de därmed som ett komplement till linjeinfanteriet. Detta är av särskilt intresse eftersom hela tre bataljoner av reguljära jägarförband också deltog i slaget.¹⁵⁶ Under framryckningen i slagets inledning anhöll Björneborgarna också om att få avlösa Savolaxjägarerna som förtrupp.¹⁵⁷ Det hela blev en prestigefråga och anhållan avslogs, men själva frågan indikerar att det in- delta infanteriet hade börjat likställas med de reguljära jägarförbanden, i sin förmåga att operera som lätt infanteri.

I slutet av juli 1808 förenades Björneborgarnas livbataljon under Eek med von Otters österbottningar vid Kauhajoki. Vid Bötom anfölls de av ryska förband och tvangs att retirera till en ny ställning vid Paljakka mosse. En skogsholme i mossen befästes med 100 man med en 6-pundig kanon och hela Eeks bataljon formerade sig i spridd linje vid skogskanten, på båda sidor om landsvägen. Tätt bakom Björneborgarna ordnade sig även österbottningarna i kedja, med två 6-pundare uppställda på vägen.¹⁵⁸ Här återfinns ett av få explicita exempel på hur man grupperade så kallade "dubbla kedjor". Problemet med grupperingen vid Paljakka var att den tycks ha saknat slutna trupper. Det stod i regel den befälhavande officeren fritt att gruppera trupperna efter eget omdöme.¹⁵⁹ En tvist uppstod i detta skede mellan de två kommenderande officerarna, där Eek förgäves försökte övertala von Otter att gruppera österbottningarna i slutna trupp på vardera flygeln och i centern, och därmed förstärka fronten. Det hela slutade med att ryssarna övermannade von Otters högra flygel och finnarna tvingades retirera mot Kauhajoki.¹⁶⁰ Det kunde alltså vara ogynnsamt att gruppera hela infanteriet i kedjor, utan stöd av slutna trupper. Störst nytta tycks jägarkedjorna ha gjort som ett komplement till slutna förband. Det var också det som exercisreglementet föreskrev. Adolf Blum, som under kriget anförde ett av Björneborgs jägarkompanier, framhöll också senare i sin bok *Taktiska fragmenter*, att lätta trupper är och förblir svaga ensamma, men att de tillsammans med slutna infanteri är oumbärliga.¹⁶¹ Trots att det

156. Generalstabens Krigshistoriska avdelningen (1902), s 272–274, 290–293 (Två bataljoner savolaxjägare och en bataljon karelskajägare).

157. Generalstabens Krigshistoriska avdelningen (1902), s 275.

158. Asp (1860), s 115 (not 199); Trots att generalen von Numers var chef över Österbottens regemente, var det majoren von Otter som kommenderade det (Asp (1860), s 25 (not 54)).

159. Screen (2007), s 194.

160. Valentin (1942), s 34–35; Brakel (1862), s 86–87.

161. Blum (1834), s 13–14.

vid Paljakka till slut visade sig ogynnsamt att låta två hela bataljoner formera jägarkedjor, är det likväl en intressant indikation på att bataljonscheferna var benägna att göra just detta. En uppgift från Nykarleby, en månad tidigare, ger vid handen att det också fanns jägardivisioner vid Österbottens regemente.¹⁶² Skälet till att man grupperade en bataljonskedja vid Paljakka berodde alltså inte på någon brist på regementsjägare.

Knappt två veckor efter affären vid Paljakka mosse hamnade Andra brigaden och Björneborgarna åter i strid vid Kauhajoki. Eeks livbataljon tycks vid detta tillfälle ha fått möjlighet att bättre utnyttja jägarkedjorna. Von Döbeln skriver:

Detta anfall å vår sida [...] verkställt med ordning, mod och eftertryck, hade den verkan, att fienden tystnade, retirerade samt förföljdes med oavbrutna kedjeskott och hurrarop en half mil, under hvilken öfverstelöjtnanten och riddaren Eek med de tvenne ännu varande Compagnier af Lif-bataillonens i slutet tropp dels betäckte canonerens frammark, dels i kedja till höger om den förföljde fienden.¹⁶³

Brakel anger att han ryckte ut ur reserven med sitt eget Kyrö kompani och bataljonens jägarkompani och genombröt ryssarnas ställning på Lappfjärdsvägen. Anfaller genomfördes så väl att det liknade ett skolboksexempel. Brakel skriver: "Jag har aldrig bevistat en vackrare affär. Allt gick till som på ett exercisfalt..."¹⁶⁴ Vid Kauhajoki understöddes alltså slutna trupper av två avdelade kompanier som omväxlande både bildade jägarkedjor och avancerade i slutet trupp. Dessa utgjordes heller inte bara av regementsjägare utan också av ett "vanligt" kompani ur livbataljonen.

Den 13 september 1808 hade Andra brigaden av finska armén grupperats i försvarsställning i vägskalet vid Juutas, inför slaget som skulle bli den sista finska framgången under kriget. Brigaden utgjordes av Björneborgarnas livbataljon under Eek och rusthållsbataljonen under Furuhjelm samt Gyllenbögels frikår. Livbataljonen bildade vänster flygel och Gyllenbögels frikår den högra. Båda dessa bataljoner var uppställda i jägarkedjor tvärs över landsvä-

162. När Asp kritiserar det misslyckade anfaller vid Nykarleby den 24 juni 1808, skriver han att "Österbottningarna gjorde ej allt, hvad man på den punkten kunnat. Jägarna voro alldeles överksamma..." (Asp (1860), s 102).

163. Valentin (1942), s 37.

164. Brakel (1862), s 89, 124–125. (Sedan början av juni 1808 hade Brakel befälet över Kyrö kompani (Brakel (1862), s 105)). Brakels redogörelser har förvisso tidvis en ganska mustig karaktär, men samtidigt var han en officer som meriterade sig genom aktivt deltagande i många av de lätta truppers strider under kriget och vars rent militära omdöme inte torde behöva ifrågasättas.

gen, där vänstra flygeln stödde sig mot Nykarleby Älv och den högra mot en sumpig och stenig skogsmark. Rusthållsbataljonen stod slutet som reserv utgörandes den finska centern.¹⁶⁵ När ryssarna anföll anger Brakel att förposterna drog sig tillbaka mot den högra flygeln, för att locka med sig delar av den ryska kåren dit. När ryssarna närmade sig:

...börjades äfven den häftigaste eld från vår i skogen dolda jägareked. Fienden började kringgå vår högra flygel; han fick göra det utan hinder; endast några skott ledde honom in i den djupaste skogen. Fiendens kanoner tystnade efter någon tid och började dragas sig tillbaka; detta blef tecken till hurrarop och anfall från vår sida. Begge [Björneborgs] bataljonerna drogo sig tillsammans och trängde på fiendens center, som snart blef skiljd från sin i skogen sysselsatta vänstra flygel. Fienden måste vika...¹⁶⁶

Genom att gruppera två av tre bataljoner i jägarkedja hade man skapat en mycket lång front. Detta sannolikt för att ryssarna inte skulle få någon möjlighet att överflygla dem. När ryssarna ändå försökte kringgå Gyllenbögels vidsträckt jägarkedja på högra flygeln, tvingades de utsträcka sina egna linjer och blev därmed sårbara. Samtidigt höll jägarelden från livbataljonens kedja på svenska vänstra flygeln den högra ryska flygeln sysselsatt. Därefter lät von Döbeln livbataljonens jägarkedja rycka in, och tillsammans med rusthållsbataljonen gick de till samlat anfall mot den ryska centern, som tvingades retirera, eftersom dess vänstra flank därmed blev avskuren. Av slaget vid Juutas kan man åter konstatera att hela bataljoner organiserades i jägarkedjor när så krävdes. Här ser man också god samerkan mellan slutna trupper och jägarkedjor. Med tanke på hur fåtaliga de finska förbanden var, hade denna seger dessutom sannolikt inte varit möjlig om infanteriet inte hade varit flexibelt och hastigt kunnat växla mellan jägarkedjor och slutna led. Asp antyder i sina anteckningar att Björneborgarna exerceerade nästan dagligen, och Brakel framhåller också att "Jag tviflar att något landtregemente exerceerade bättre [...] än vid Björneborgs regemente".¹⁶⁷ Ständig övning i det föreskrivna exercisreglementet har sannolikt varit avgörande när förbanden ställdes mot den kvantitativt överlägsna ryska fienden. Denna redogörelse för tillämpningen av de taktiska reformerna under kriget 1808–1809 är på intet vis uttömmande, men ger ändå en ganska tydlig anvisning om att de nya taktiska koncepten faktiskt tillämpades.

165. Asp (1860), s 141; Valentin (1942), s 39–42.

166. Brakel (1862), s 97–98, 128.

167. Asp (1860), s 66, 70 ("Trupperna exercera alla morgnar."); Brakel (1862), s 133.

Sammanfattning

Med utgångspunkt i Screens konstaterande att konceptet att strida i spridd ordning redan före Finska kriget 1808–1809 hade introducerats i hela den svenska armén, har jag i undersökningen visat när, hur och på vilka grunder dessa förändringar genomfördes. Under Gustav IV Adolfs regeringstid fördes en fortgående diskussion om behovet av en större proportion lätt infanteri i armén. Eftersom medel saknades att nyuppsätta hela förband beslutade sig krigsledningen istället för att omorganisera de befintliga linjeinfanteriregementena. Omdaningsarbetet resulterade i tre olika reformer som delvis överlappade och ersatte varandra. Åtgärderna skiljde sig dessutom något åt i svenska armén och finska armén.

I finska armén tillfördes en tredje lätt bataljon till flera av de befintliga indelta regementena, vilket i huvudsak finansierades genom avvecklade rusthållshemman. Mauritz Klingspor var troligen hjärnan bakom denna reform, som tycks ha verkställts i etapper vid 1790-talets slut. I svenska arméns infanteribataljoner infördes istället så kallade regementsjägare. Detta innebar att varje bataljon avdelade ett kompani jägare, som skulle fungera som bataljonens lätta avdelning. Reformen som sannolikt verkställdes år 1802 byggde troligen på det förslag som Ernst von Vegesack samma år utarbetade.

Kungen nöjde sig dock inte med dessa lösningar. År 1804 utarbetade han själv flera reformförslag, och sammankallade en kommitté, efter vars utlåtanden och synpunkter hans reviderade förslag fastslogs. År 1806 genomfördes denna övergripande reform som innebar att hela infanteriet hädanefter skulle bli ett enhetsinfanteri, vilket skulle skolas att strida både i spridd och i sluten ordning. Samma år meddelades också alla arméns regementschefer om beslutets verkställighet. Kort därefter började också konceptet med jägarkedjor att inövas på exercisplatserna runt om i riket. Parallellt med denna övergripande reform behölls dock regementsjägarconceptet, medan det beslutades om en avveckling av de lätta finska bataljonerna. Trots beslutet tycks några av dessa lätta bataljoner ha funnits kvar vid krigsutbrottet 1808. Det var dessutom troligen först i samband med reformen år 1806 som regementsjägare organiserades i de finska bataljonerna.

De olika exercisreglementen som fastslogs under perioden 1802–1813 ger gott stöd för att de olika reformerna sattes i verkställighet på exercisfälten. Till och med det tillfälligt uppsatta lantvärnet förväntades behärska striden i spridd ordning. Reglementet från 1813 ger också vid handen att föreskrifterna om striden i spridd ordning också gällde under fälttågen 1813–1814. Vad

man med dessa reformer i själva verket försökte åstadkomma var en övergripande kompetenshöjning. Istället för att finansiera fler specialförband försökte man skola de indelta bataljonerna till att fungera som ett slags flexibla universalförband.

I artikeln har jag också gjort några stickprovsundersökningar av om de nya taktiska koncepten tillämpades under operationerna 1807–1809. De tryckta redogörelserna och ögonvittnesskildringarna ger vid handen att den nya taktiken introducerats, men också att regementsjägarconceptet fortfarande var i fullt bruk. I både svenska och finska armén organiserades vid flera tillfällen hela bataljoner i jägarkedjor, men i svenska armén tycks konceptet med sammanslagna jägarbataljoner ha varit något vanligare än i finska armén. För att ge en fullständig och heltäckande bild av hur detta system implementerades i krigföringen, vore det dock nödvändigt att också systematiskt bearbeta bevarade relationer, rapporter och officiella redogörelser från operationerna under perioden. Artikelformatet har dock inte medgivit någon sådan omfattande genomgång.

Det nya enhetsinfanteriet rönt växlande framgångar i striderna. Flera officerare i svenska armén klagade över att systemet var otillräckligt och till exempel i striden vid Paljakka mosse 1808 tycks nederlaget ha berott på ett överutnyttjande av lätta trupper. Det finns dock också flera exempel från striderna i Finland då den nya taktiska skolningen sannolikt också fällde ett avgörande till svenskarnas fördel, till exempel vid Juutas. Framgången hängde på hur mycket övning förbanden fick i den nya taktiken. De bataljoner som regelmässigt övades att växla mellan spridd och sluten ordning vann en ökad flexibilitet och förmåga att improvisera. Den kompetenshöjning som varit militärledningens ambition blev därmed i slutändan beroende av i vilken utsträckning bataljonscheferna var villiga att öva manskapet även under fälttågen.

Från att det lätta infanteriet till en början bara hade utgjorts av några få bataljoner värvade fotjägare och tillfälligt uppsatta förband under Gustav III:s tid, fick företeelsen under Gustav IV Adolfs regeringstid ett så stort genomslag att hela infanteriet förväntades behärska striden i spridd ordning. Gustav IV Adolf kan därför med rätta sägas ha gjort epok i det svenska krigsväsendet när han genomdrev reformen att hela infanteriet skulle bli ett flexibelt enhetsinfanteri.

Faktum att bestämmelserna också återfinns i 1813 års exercisreglemente ger en antydning om dessa idéers kontinuitet framåt i tiden. Huruvida Gustav IV Adolfs reform också löper som en röd tråd i det taktiska utnyttjandet av

infanteriet under resten av 1800-talet är dock inte klarlagt. Förhoppningsvis kan resultaten därför tjäna som utgångspunkt för ytterligare undersökningar av den taktiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet. Det vore till exempel av intresse att undersöka vilka taktiska koncept som föreskrevs i de exercisreglementen som utkom efter 1813 samt vilka koncept som inövades i samband med förbandsmöten både under krigen 1805–1814 och under den efterföljande perioden.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor:

Krigsarkivet:

KrA/0001/Krigskollegium Krigskollegi kansli/ E a, Kungl. brev och resolutioner/ 1805, band II, maj-dec (Stockholms slott, den 9 maj 1805).

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 februari 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Bror Cederström, 1 maj 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Carl Axel von Morian, 2 februari 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Carl Axel von Morian, 8 maj 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 1 februari 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, bilaga till dennes brev den 1 februari 1804.

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Fabian Wrede, 24 april [1804].

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, [Odaterat brev, upprättat av konungen genom Tawast].

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv (odaterad skrivelse).

KrA/0035:0879/ Johan Henrik Tawasts arkiv, Kungl Maj:ts beslut, 16 mars 1805.

KrA/0147/006/A/1/Volym 1: Finska regementen, Nylands jägarbataljon, ”Förslag Uppå Kongl. Nylands Brigadens Jägare Bataillon för den 2 Martii år 1808” (A:086:03 Serie A1).

KrA/0429/008/17: Ritning till uniform för Indelta Arméns infanteriregementen. ”Stadfästes Malmö den 14. Jan: 1807 Gustaf Adolph”.

Föremål:

Armémuseum, föremål nr: AM.021970, AM.024961, AM.025077, AM.025121, AM.025122.

Tryckta källor:

Adlercreutz, Gustaf Magnus, *Anmärkingar och nödvändiga upplysningar vid Herr C.J. Holms Anteckningar öfver fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809* (Stockholm 1836).

Af Tibell, Gustaf Wilhelm, *Sammandrag af kongl. maj:ts nådiga exercitie-reglemente för infanteriet. På allernådigste befallning uprättadt för landtvärns-trouperne. Cum gratia & privilegio s:æ r:æ maj:tis. Stockholm, tryckt i kongl. tryckeriet, MDCCCVIII* (Stockholm 1808).

Asp, C. H., *Bidrag till femtio-åriga minnet af Döbeln och Björneborgarne i finska kriget 1808 och 1809: anteckningar af en civil tjänsteman vid Björneborgs regemente / utgifne med tillagde noter af J. O. J. Rancken;...* (Stockholm 1860).

Blum, Mikael Adolf, *Taktiska fragmenter och compilationer samt militäriska aphorismer* (Örebro 1834).

Brakel, Carl Adolf, *Anteckningar öfver 1789–1790 samt 1808–1809 årens fälttåg i Finland* (Helsingfors 1862).

Bülow, Adam Heinrich Dietrich von, *Geist des neuern Kriegssystems. Hergeleitet aus dem Grundsätze einer Basis der Operationen. Auch für Laien in der Kriegskunst faßlich vorgetragen von einem ehemaligen Preussischen Offizier* (Hamburg 1799).

Bülow, Adam Heinrich Dietrich von, *Det nyare krigs-systemets esprit, härledd ifrån grundsattsen om en basis för krigs-operationer: af en f.d. preussisk officer* (Stockholm 1801).

Cederström, Bror, *Kongl. Maj:ts och Rikets Krigs-Collegii Circulaire Til samsattelige herrar Regements-Chefs för Indelte och Wärfwade Regementerne; Om huwad som i åtskillige omständigheter bör af dem iakttagas. Gifwit Stockholm den 31 januari 1806* (Stockholm 1806).

Ekenstéen, F., Bornhöft, *jemte några dagar och drag ur svenska cavalleriets annaler, tillegnade H. K. H. Sveriges och Norriges kronprins* (Stockholm 1851).

- Försök till ändringar i reglementet på konungens nådigste befallning projecterade af general-inspecteuren för svenska infanteriet (Linköping 1805).
- Kongl. maj:ts förnyade nådiga förordning och reglemente för regementerna till fot. Dat. den 29 april 1794. Cum gratia & privilegio s:a r:a maj:tis... (Stockholm 1794).
- Kongl. Maj:ts nådiga förändringar och tilläggningar uti infanteri-exercitiereglementet 1806 (Stockholm 1807).
- Kongl. maj:ts nådiga förordning och reglemente för regementerna till fot. Dat. den 10 febr. 1813. På konungens nådigste befallning. Stockholm, 1813. Tryckt hos direct. och kongl. fält-boktryckaren Peter Sohm (Stockholm 1813).
- Ljunggren, Carl Johan, *Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808–1809* (Helsingfors 1903).
- Meijer, C., *Kriget emellan Sverige och Danmark åren 1808 och 1809* (Stockholm 1867).
- Montgomery, Gustaf Adolph, *Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1808–1809* (Örebro 1842).
- Ramsay, ”Om den fördelaktigaste ställning för Infanteri är på två eller tre led” i *Krigs Vettenskaps Akademiens Handlingar år 1805* (Stockholm 1806).
- Reglemente för lätt infanterie och jägare, del I-III* (Stockholm 1791).
- Ridderstad, Carl Fredrik, *Gömdt är icke glömdt: historiska bidrag. saml. af C.F. Ridderstad, Häfte nr VI* (Linköping 1849).
- Ridderstad, Carl Fredrik, *Gömdt är icke glömdt: historiska bidrag. saml. af C.F. Ridderstad, Häfte nr X* (Linköping 1849).
- Svenska krigsmannasällskapets handlingar för år 1802* (Stockholm 1804).
- Valentin, Aron, ”Den tappre Eek”, *en av hjältarna i Finska kriget 1808–1809* (Helsingfors 1942).
- Von Essen, Hans Henric, *Underdånig rapport till kongl. majestät från en af rikets herrar, general-gouverneuren m.m. herr friherre von Essen, öfver de förenade franske och holländske truppernes fördrifvande från Stralsund och utur konungens tyska stater, samt : de derunder afsvenska trupperne den 1, 2 och 3 april vundne fördelar* (Lund 1807).
- Von der Lancken, Carl Ehrenfried, *Krigs-konsten. Första delen, innehållande tactiken, af Ehrenfried von der Lancken...* (Stockholm 1800).
- Von Vegesack, Ernst, *Svenska arméens fälttåg uti Tyskland och Norrige åren 1805, 1806, 1807 och 1808*, (Stockholm 1840).

- Von Vegesack, Ernst, *Åtskilligt utur framledne general-löjtnanten friherre von Vegesacks efterlemnade papper, hvaribland autentiska och upplysande handlingar öfver 1807 och 1808 årens krig, synnerligast det i Finland* (Örebro 1842).
- Von Qvanten, Emil, *Historiska reklamationer rörande 1788, 89 och 90, samt 1808 och 9 årens fälttåg i Finland* (Örebro 1859).
- Utdrag af fält-jägare reglementet, som tils vidare kommer at verkställas af infanterie-regementernes jägare, enligt general-orderne af den 23 martii 1802* (Stockholm 1802).

Litteratur:

- Ericson Wolke, Lars, ”The beginnings of military science in Sweden” i *Between the imperial eagles. Armémuseum Meddelande 58-59* (Stockholm 2000).
- Ericson Wolke, Lars, *Krigets idéer. Svenska tankar om krigföring 1320–1920* (Stockholm 2007).
- Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 1* (Stockholm 1890).
- Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 2. 1-2* (Stockholm 1895).
- Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809 D. 3* (Stockholm 1902).
- Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 4. 1* (Stockholm 1905).
- Generalstaben. Krigshistoriska avdelningen, *Sveriges krig åren 1808 och 1809. D. 5. 1* (Stockholm 1910).
- Gäfvert, Björn, *Meddelanden från Krigsarkivet. 15, Beståndsöversikt D. 5* (Stockholm 1994).
- Herlitz, Carl, ”Units of the Swedish Army 1788–1815” i *Between the imperial eagles. Armémuseum Meddelande 58-59* (Stockholm 2000).
- Markelius, Martin, ”Bestämmelser och verklighet: uniformeringen i von Vegesacks kår” i *Kronans kläder, Armémuseum Meddelande 69* (Stockholm 2010).
- Samuelsson, Gunnar, *Lantvärmnet 1808–09* (Uppsala 1944).
- Screen, J. E. O., *The Army in Finland during the last decades of Swedish rule (1770–1809)* (Helsinki 2007).

Skoog, Martin, "Gustav IV Adolfs lantvärn" i *Armémuseum Meddelande 67* (Stockholm 2008).

Säve, Teofron, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757–1762* (Stockholm 1915).

Att fostras för landets försvar: Värntjänstutbildning för pojkar och flickor under andra världskriget

Esbjörn Larsson

Inledning

Trots att Sverige aldrig drogs in i strider under andra världskriget kom världsläget att påverka landet på en rad olika sätt, både gällande hur samhällets resurser skulle organiseras och i de krav som ställdes på landets befolkning. Vid sidan om att stundtals över 300 000 man stod redo att militärt försvara Sverige tog staten på ett helt annat sätt än under exempelvis första världskriget ansvar för landets försörjning genom en kraftig omställning av landets produktion, vilket också påverkade exempelvis kvinnors roll på arbetsmarknaden. Detta var vidare något som skedde i politisk konsensus, vilken manifesterades genom landets samlingsregering under perioden 1939 till 1945.¹

1. Se exempelvis Åke Uhlin, *Februarikrisen 1942: Svensk säkerhetspolitik och militär planering 1941–1942* (Stockholm 1972), s. 197; Lennart Friberg, *Styre i kristid: Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945* (Stockholm 1973), s. 12–14; Ulf Olsson, *Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget*, (Göteborg 1973), s. 66, 152; Olle Månsson, *Industriell beredskap: Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget* (Stockholm 1976), s. 9–10; Carl-Axel Wangel, (red.), *Sveriges militära beredskap 1939–1945* (Stockholm 1982), s. 9–11; Hans Dahlberg, *I Sverige under 2:a världskriget* (Stockholm, 1986 [1983]), s. 18–19; Johanna Overud, *I beredskap med Fru Lojal: Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2005), s. 223–225. För liknande utveckling i andra delar av västvärlden, se Pierre Purseigle, "The Mobiliza-

I ett vidare perspektiv kan denna utveckling ses som ett resultat av krigföringens utveckling mot vad som brukar beskrivas med begreppet totalt krig.² I föreliggande artikel undersöks en aspekt av Sveriges förberedelser i händelse av att landet skulle hamna i ett totalt krig – den värntjänstutbildning som infördes vid i första hand läroverk och flickskolor under andra världskriget. Syftet med studien är att närmare undersöka synen på barn och unga i relation till militär- och civilförsvarsverksamhet vid 1900-talets mitt. Utgångspunkten för studien tas i såväl forskning om barn och barndom under 1900-talet som hur krigföringens förändrade karaktär påverkat mäns och kvinnors verksamhetsfärer. Med stöd i denna forskning tar studien sig an frågan om hur man i Sverige såg på möjligheten att utbilda barn och unga för krig under andra världskriget.

Barndom, krig och genusrelationer samt skolungdomens vapenövningar i forskningen

Under 1900-talet förändrades både barns levnadsvillkor och synen på barn dramatiskt. Parallellt med en successivt utvidgad skolgång och en separation av barn från arbetslivet fick barn och barndom en ny status under 1900-talet.³ Denna förändring, som enligt Viviana A Zelizer skall ha skett i USA under de första årtionena av 1900-talet, beskrivs som en utveckling från ett samhälle där barn framförallt betraktades utifrån deras ekonomiska värde till ett samhälle där barnen istället började betraktas som känslomässigt ovärderliga.⁴

Studier av svenska förhållanden har emellertid indikerat en något annorlunda utveckling, då exempelvis en utökad skolgång inte automatiskt innebar

tion of Resources for Total War” i Roger Chickering, Dennis Showalter och Hans van de Vens, *Cambridge History of War: Volume 4, War and the Modern World* (Cambridge 2009), s. 257–284.

2. Något förenklat kan begreppet totalt krig sägas beskriva ett slags obegränsad krigföring som involverar de krigförande ländernas hela befolkning och resurser, vilket bland annat innebär att skillnaden mellan krigförande och icke krigförande suddas ut. Jmf. uppslagsordet ”Total war” i Richard Holmes, Charles Singleton & Spencer Jones, *The Oxford Companion to Military History* (Oxford 2004 [2001]). Det har dock visat sig svårt att hitta en fullödig definition av begreppet ”totalt krig” för studier av historiska konflikter. Se exempelvis Talbot Imlay, ”Total war”, i *Journal of strategic studies*, vol. 30, nr 3 (2007), s. 547–570.
3. Se exempelvis Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500* (London 2005), s. 172–174, 187; Colin Heywood, *Growing Up in France: From the Ancien Régime to the Third Republic* (Cambridge 2007), s. 251.
4. Viviana A Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children* (New Jersey 1994 [1985]), s. 209–211.

att barnen slutade att arbeta.⁵ Liknande resultat har för Storbritanniens del även presenterats av Berry Mayall och Virginia Morrow. De pekar på att även om synen på barn förändrades under mellankrigstiden, mot mer av omsorg om barnen och tanken om barndomen som en sårbar period i livet, påverkade detta inte nämnvärt arbetarklassens barn. Dessa fortsatte att bidra till familjens försörjning och det var inte ovanligt att man började arbeta redan vid 12 års ålder. Enligt Mayall och Morrow går det därmed inte att vid denna tid tala om en barndom, utan barndom var i allt väsentligt en klassfråga.⁶

Mot bakgrund av denna utveckling fanns det egentligen inget hinder för brittiska barns bidrag till krigsansträngningarna under andra världskriget, eftersom många barn redan arbetade. Däremot gjorde man från den brittiska statens sida en stor poäng av att barns bidrag inte skulle ske genom tvång, utan på frivillig väg. Vidare kom många barn även att evakueras och det fanns också de som argumenterade mot att barn skulle involveras i krigsansträngningarna.⁷ Denna inställning kan jämföras med situationen i Sovjetunionen, vilket inte bara var ett helt annorlunda land utan även ett land som på ett mer påtagligt sätt än Storbritannien blev skådeplats för det totala kriget. Även om det också i Sovjetunionen fanns en tanke om barndomen som en särskild tid i en människas liv, där särskilt den lyckliga barndomen var ett ideal, kom andra världskriget att på ett abrupt sätt förändra denna inställning.⁸

I Sovjetunionen kom barn att på ett helt annat sätt än i exempelvis Storbritannien att inte bara drabbas av kriget, utan även delta i krigsansträngningarna. Barns insatser skedde i och för sig framförallt genom arbete inom exempelvis jordbruk och industri, men det förekom även att barn under fjorton år deltog i stridande förband. Värt att poängtera är emellertid att dessa barnsoldater endast utgjorde några promille av Sovjetunionens barn, men deras insatser lyftes ofta fram i propagandasyfte.⁹

Även i Tyskland kom barn att efterhand involveras i striderna. Från att in-

5. Mats Sjöberg, *Att säkra framtidens skördar: Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996), s. 259–260. För en mer utförlig diskussion rörande den förändrade synen på barn i Sverige, se Johanna Sköld, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek: Barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925* (Stockholm 2006), passim.
6. Berry Mayall och Virginia Morrow, *You Can Help Your Country: English Children's Work during the Second World War* (London 2011), s. 54, 79–81 och 108.
7. *Ibid.*, s. 108 och 237–238.
8. de Graffenried, Julie K, *Sacrificing Childhood: Children and the Soviet State in the Great Patriotic War* (Kansas City 2014) s. 3–6.
9. *Ibid.*, s. 15–76.

ledningsvis haft en 18-årsgräns för när exempelvis pojkar i *Hitlerjugend* skulle flyttas över till *Wehrmacht*, kom Tyskland som ett resultat av motgångar från och med slaget vid Stalingrad att ta in allt yngre pojkar i aktiv tjänst. Som ett direkt svar på behovet av personal för luftförsvaret och med anledning av de intensifierade allierade bombningarna av Tyskland kom exempelvis sammanlagt 200 000 gymnasieungdomar från femton år och uppåt att användas som servispersonal inom luftvärnet från och med 1943 till och med krigets slut. Under krigets slutskede kom vidare yngre tonåringar att också involveras i direkt strid. Från och med oktober 1944 utbildades femtonåringar för att omedelbart kunna delta i striderna och i februari 1945 sågs till och med fjortonåringar som möjliga förstärkningar. Därtill finns även berättelser om barn så unga som tolv år som aktivt deltog i försvaret av Berlin.¹⁰

Barns roll under andra världskriget kan vidare med fördel jämföras med den förändrade synen på kvinnors deltagande i yrkesverksamhet, och då särskilt i landets försvar, under samma krig.¹¹ För svenskt vidkommande har denna utveckling studerats av bland andra Fia Sundevall i hennes studie av genus och militärt arbete i Sverige. Som Sundevall visat var svenska kvinnors engagemang för landets försvar före andra världskriget framförallt samlad i Lottarörelsen som grundades 1924. Dess uppgift blev inledningsvis understödande med fokus på förplägnadstjänst, insamlingar, sjukvård och sömnad och den var framförallt tänkt som en organisation som i fredstid skulle understödja landets militära försvar. I och med det förändrade världsläget kom Lottakåren vid mitten av 1930-talet att närmare precisera sin uppgift i händelse av ett eventuellt krig, varvid man drog en tydlig gräns i relation till direkta militära aktiviteter genom att vid sidan om förplägnadstjänst även peka ut telefonist-, skriv- och samarituppgifter som lämpliga Lotta-uppgifter. Kvinnorna skulle emellertid inte följa soldaterna ut i krig.¹²

Som Sundevall visar kom kvinnor emellertid att på en rad områden överta mäns uppgifter i samband med att det svenska samhället mobiliserades till landets försvar under andra världskriget. Ett område som bara några år tidigare hade framstått som en otänkbar uppgift för kvinnor var att från luftbe-

vakningstorn spana efter fientligt flyg. År 1943 var det inte mindre än 5 600 svenska kvinnor som på detta sätt tjänstgjorde som luftbevakare och även övades i att skjuta och hantera vapen för självskydd. Intressant nog följdes denna förskjutning av kvinnors verksamhetsfår även av att luftbevakningen i sig omdefinierades, varvid det ofta enformiga spanandet framställdes som en syssla som särskilt lämpade sig för kvinnor.¹³

I sin tolkning av detta skifte rörande kvinnors deltagande i militär verksamhet lyfter Sundevall framförallt fram krigföringens förändrade karaktär, där inte minst flygvapnet bidrog till att kriget inte längre var begränsat till geografiska frontlinjer, utan också utkämpades på djupet i vad som beskrivits som ”det totala kriget”. I ett sådant krig fanns inte längre några skyddade områden, utan alla blev med ens del i krigföringen, vilket bidrog till att omdefiniera vad som sågs som kvinnliga uppgifter.¹⁴

Vad slutligen gäller själva studieobjektet i föreliggande undersökning – värntjänstutbildning i svenska skolor – kan nämnas att vapenövningar redan tidigare hade förekommit där. Genom ett riksdagsbeslut 1863 påbjöds undervisning i olika former av exercis, fäktning samt målskjutning vid svenska skolor till ”... befrämjande av ungdomens fysiska utbildning till ett kraftigt, starkt och härdat slägte”.¹⁵ Dessa övningar kom framförallt att omfatta läroverken, medan man i folkskolan sällan kom längre än till exercis och vapenrörelser.¹⁶ Beskrivningarna av övningarnas genomförande vid läroverken visar vidare att det där inte bara rörde sig om framförallt fysisk fostran, utan skjutövningarna kompletterades efterhand med avståndsmätning, målangivning samt ”terrängföremåls användande vid skjutställningars intagande”.¹⁷

Dessa övningar fortsatte sedan fram till 1917, då de statliga anslagen för vapenövningarna drogs in. Vad som låg bakom detta beslut är inte närmare klarlagt, men som Henrik Meinander uppmärksammat uppfattades vapenövningarna vid läroverken som mindre viktiga för landets försvar efter den

10. Michael H Kater, *Hitler Youth* (London 2004), s. 172, 176, 197–202 och 219–223.

11. Kvinnors förändrade roll i samhället under andra världskriget har behandlats i bland annat Overud (2005), *passim*; Lucy Noakes, ”Women and World War II”, i George Kassimeris och John Buckley (red.), *Ashgate Research Companion to Modern Warfare* (Farnham 2010) s. 223–240.

12. Fia Sundevall, *Det sista manliga yrkesmonopolet: Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (Stockholm 2011) s. 52–56.

13. Ibid, s. 63–65.

14. Ibid, s. 61.

15. SFS 1863:3: *Kungl. Maj:ts nådiga cirkulär till Dom-kapitlen, angående undervisningen i gymnastik och militär-övningar vid elementarläroverken, folkskolelärare-seminarierna och folkskolorna.*

16. Under början av 1900-talet bidrog emellertid den frivilliga skytterörelsen till att vissa folkskolor kunde genomföra skjutövningar. Trowald, Oscar, ”Massornas skjutskicklighet: Den svenska frivilliga skytterörelsen tolkar situationer och möjligheter 1895–1918” Opubl. Masteruppsats vid Historiska institutionen i Uppsala 2014, s. 47–48.

17. Citerat i Esbjörn Larsson, ”Barn från Mars: Skolungdomens vapenövningar”, *Militärhistorisk tidskrift 2013* (2014) s. 152.

allmänna värnpliktens införande 1901.¹⁸ Utvecklingen efter 1917 är inte närmare belyst, men mycket talar dock för att verksamheten fortsatte på frivillig basis på många håll.¹⁹

Vad gäller den värntjänstutbildning som behandlas här, och som gjordes obligatorisk vid landets gymnasier läsåret 1941/42, har den tidigare studerats av Gunnar Richardson i *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik*. Som framgår av titeln är Richardsons främsta syfte att undersöka den tyska nazismens inflytande på svensk barn- och ungdomsuppfostran under krigsåren. Trots att han inte hittar några direkta kopplingar till tysk skola i den svenska skolpolitiken tycker sig Richardson se vissa paralleller i det att man även i Sverige tänkte sig en skola i samhällets tjänst, vilken präglades av såväl fysisk fostran som karaktärsfostran i kombination med en auktoritär pedagogik.²⁰ Richardsons tolkning har senare kritiserats mot bakgrund av dels det faktum att militära övningar även förekom i skolor på den allierade sidan, dels att Richardson i det närmaste bortser från det faktum att också Sverige hade en lång tradition av vapenövningar i skolan att falla tillbaka på.²¹

I relation till ämnet för denna uppsats kan likväl nämnas att Richardson visar att pojkarnas värntjänstutbildning innehöll militär utbildning som inkluderade såväl skytte som handgranatkastning och därtill övning i militära enheter, medan flickorna skulle ägna sig åt olycksfallssjukvård och lägertjänst samt i likhet med pojkarna även övas i att målspana, rapportera och tjänstgöra som ordonnans. Emellertid gör Richardson ingen närmare undersökning av de faktiska övningarna, utan nöjer sig med att använda sig av de sammanställningar som Skolöverstyrelsen gjorde, i kombination med några stickprov ur årsberättelser från ett antal läroverk. Med utgångspunkt i detta material drar Richardson slutsatsen att de militära inslagen i värntjänsten redan från och med läsåret 1943/44 tonades ned till fördel för civila uppgifter.²²

Våren 1945 avskaffades sedan värntjänstutbildningen. Några andra för-

18. Henrik Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood: Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880–1940* (Helsingfors 1994) s. 175–176.

19. En sammanställning av material finns i Riksarkivet (RA), Värntjänstutbildningssakkunniga, vol. 1, 1940.

20. Gunnar Richardson, *Hitler-jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredskapspedagogik och demokratifostran i Sverige under andra världskriget* (Uppsala 2003) s. 165–176.

21. Larsson (2014) s. 153. För militära övningar i engelska skolor, se exempelvis Mayall och Morrow (2011) s. 153. För försvarsövningar i brittiska ungdomsorganisationer under första världskriget, se Rosie Kennedy, *The Children's War: Britain, 1914–1918* (New York 2014) s. 96–119.

22. Richardson (2003) s. 113–119.

klaringar än själva krigsslutet har egentligen inte anförts som orsak till att riksdagen vid denna tidpunkt ändrade uppfattning i frågan. Kent Zetterberg menar dock att det faktum att Tyskland i krigets slutskede skickade ungdomar ur *Hitlerjugend* till fronten kan ha fungerat som ett avskräckande exempel.²³

Problematisering, frågeställningar och material

Som framgår av tidigare studier av synen på barndomen under första hälften av 1900-talet kan man tala om en tydlig förändring, vilken emellertid inte alltid fann en motsvarande förändring i barns levnadsförhållanden. Krigsförloppet gjorde även att i vissa fall kom barns relation till arbete inte att förändras nämnvärt i samband med andra världskriget, medan kriget i andra fall innebar dramatiska förändringar för barn och att de till och med deltog i kriget som stridande. Denna utveckling kan med fördel relateras till den tydliga förändringen av kvinnors verksamhetssfär, vilken i tidigare forskning förklarats av en förändrad krigföring som gjorde att krig inte längre var begränsade till frontavschnitt, utan kunde drabba ett krigförande lands hela territorium.

Mot bakgrund av dessa utvecklingslinjer synes det fruktbart att närma sig en företeelse som de svenska skolornas värntjänstutbildning, i syfte att undersöka i vilken mån det hotande världskriget också påverkade den svenska synen på barn i relation till försvarsverksamhet.²⁴ Värntjänstutbildningen har som nämnts i och för sig studerats tidigare, men inte i syfte att närmare undersöka synen på barn och vad barn i praktiken fick ägna sig åt under denna utbildning. Detta kommer här att undersökas på två olika sätt. Dels genom en studie av planeringen av värntjänstutbildningen, där frågan blir: *Vid vilken ålder tänkte man sig att värntjänstutbildningen skulle ta sin början och hur omfattande skulle den vara?* Dels genom en närmare genomlysning av dess genomförande, där studien utgår från frågan: *Hur genomfördes värntjänstutbildningen i praktiken och hur förhöll sig denna verksamhet till de ursprungliga planerna?*

Vidare framstår det också som viktigt att närmare studera dessa övningar utifrån ett genusperspektiv. Som påpekats hade de vapenövningar som var en del av läroverksutbildningen under slutet av 1800- och början av 1900-talen bara omfattat pojkar, medan den värntjänstutbildning som introducerades

23. Kent Zetterberg, *Liberalism i kris: Folkpartiet 1939–1945* (Stockholm 1975) s. 75.

24. Möjligheten att undersöka synen på barn utifrån vad de tilläts göra har tidigare poängterats i Anne Solberg, "Negotiating Childhood: Changing Constructions of Age for Norwegian Children" i Allison James och Alan Prout, (red.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (London 1997) s. 126–144.

under 1940-talet även var riktad mot flickor. Man kan därmed fråga sig: *På vilket sätt skilde sig pojkars och flickors värntjänstutbildning från varandra?*

I sammanhanget bör även poängteras det faktum att Sverige aldrig drogs in i stridshandlingar under andra världskriget, även om landets stridskrafter periodvis var fullt mobiliserade och samhället ordnades för krigets krav. Detta gör att det inte går att säga i vilken utsträckning barn och ungdomar skulle ha involverats om Sverige hade dragits in i kriget. Däremot kan man utifrån det studerade materialet besvara frågan: *Hur tänkte man i Sverige kring barns och ungas deltagande i en eventuell konflikt under andra världskriget?*

För att besvara dessa frågor har en rad olika slags material använts. När det gäller hur värntjänstutbildningen planerades har studien framförallt utgått från den utredning som föregick verksamhetens slutgiltiga utformning, den förordning som sedan kom att reglera verksamheten samt särskilda handböcker som gavs ut av Skolöverstyrelsen som ett slags lärarhandledning. Detta material har sedan kompletterats med de remissvar som skickades in med anledning av utredningen i samband med utformningen av förordningen. I fråga om övningarnas praktiska genomförande utgår studien från inskickade rapporter och berättelser från individuella skolor.

Vad gäller undersökningens disposition presenteras de olika delarna kronologiskt sånär som på det praktiska genomförandet som presenteras sist. Detta innebär att studien börjar med den utredning som låg till grund för beslutet att införa värntjänstutbildning, följt av den debatt som följde i utredningens spår. Därefter tas den förordning som kom att styra verksamheten mellan 1941 och 1945 upp tillsammans med de anvisningar som Skolöverstyrelsen gav ut. Avslutningsvis presenteras även en bild av hur värntjänstutbildningen kom att praktiseras, i syfte att fånga eventuella skillnader mellan idé och genomförande. Tanken med att på detta sätt följa värntjänstutbildningen genom hela processen – från förslag till genomförande – är att försöka fånga bredden i samtidens syn på denna verksamhet.

Förslaget till värntjänstutbildning 1940

Som Richardson visat aktualiserades frågan om värntjänstutbildning redan under senvintern 1940 genom en motion i riksdagen om införandet av skjutövningar för pojkar samt Röda kors- och lottaverksamhet för flickor vid landets läroverk. Denna följdes sedan av ett upprop från eleverna vid inte mindre än 87 skolor som önskade att värntjänstövningar skulle införas. Som ett resul-

tat av bland annat dessa aktioner beslutades i maj 1940 att det skulle tillsättas en utredning som hade i uppdrag att ta fram förslag för verksamhetens utformning och organisering.²⁵

I det betänkande som de värntjänstutbildningssakkunniga lämnade över till ecklesiastikminister Gösta Bagge julafton 1940 föreslogs en tämligen omfattande verksamhet för skolungdomen. Som påpekas i betänkandet var denna verksamhet påkallad av det politiska läget och det faktum att:

[k]riget har blivit ett maskinkrig och fått totalitär karaktär, som icke lämnar någon samhällsfunktion oberörd eller någon plats inom landet säkert fredad.²⁶

Till skillnad från de vapenövningar som förekom fram till och med 1917 i Sverige var huvudsyftet inte att komplettera vad som uppfattades som en bristfällig värnpliktsutbildning, utan snarare att ge även den ännu inte vapenföra ungdomen ett slags förberedelse inför de krav som ett modernt krig ställde på landets medborgare. Vad gällde en färdighet såg man emellertid behovet av att redan före värnplikten påbörja uppövandet av den manliga ungdomens färdigheter. Detta gällde förtrogenhet att handskas med gevär och att skjuta.²⁷

En tydlig förändring i jämförelse med läroverkens vapenövningar runt sekelskiftet 1900 var också att flickor nu skulle ges en obligatorisk värntjänstutbildning. Även i detta fall anges det moderna krigets påfrestningar på hela samhället såsom skäl för att också flickor skulle inkluderas i den nya utbildningen. Vid ett eventuellt krig skulle de vuxna kvinnorna tvingas att ta männens plats i arbetslivet, vilket gjorde att landets flickor behövdes för att fylla de luckor som i detta sammanhang skulle uppstå. Som exempel angavs sjukvården, då ett krig innebar att mindre allvarligt sjuka inte längre skulle kunna vårdas på sjukhus. Istället måste dessa vårdas i hemmet, och där kunde den kvinnliga skolungdomen göra en viktig insats.²⁸

Ser man till övningarnas inordning i skolans verksamhet tänkte sig de värntjänstutbildningssakkunniga att denna utbildning skulle knytas till den friluftsverksamhet som redan sedan tidigare introducerats vid läroverken och som tillsammans med gymnastikundervisningen sågs som en god grund för värntjänstutbildningen.²⁹ Denna tydliga koppling mellan gymnastiken och

25. Richardson (2003), s. 19–20; Värntjänstutbildningssakkunniga, *Betänkande och förslag angående värntjänstutbildning för skolungdom* (Stockholm 1940) s. V–VII.

26. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940), s. 7.

27. *Ibid.*, s. 6–8.

28. *Ibid.*

29. *Ibid.*

värntjänstutbildningen märks emellertid inte bara i den senares inordnande i undervisningen, utan även i vilka som låg bakom förslagets utformande. Bland de fem sakkunniga var det inte mindre än tre som var gymnastikdirektörer (en man och två kvinnor).³⁰

Därtill var den militära representanten bland de sakkunniga, översten Bertil G:son Uggla, ett talande exempel på hur sammanflätad tidens gymnastik och idrott var med det militära. Under 1930-talet var han för en bredare allmänhet känd som ”kapten Uggla” genom morgongymnastiken i radion och bland hans idrottsliga framgångar kunde utöver fäktning också räknas en bronsmedalj i stavgång vid olympiaden i Stockholm 1912 samt en i modern femkamp vid olympiaden i Paris 1924.³¹

Övningarnas utformning

Vad gällde det konkreta förslaget till värntjänstutbildningens ordnande tänkte sig de sakkunniga att såväl flickor som pojkar i samband med skolstarten vid sju års ålder skulle förberedas för den egentliga värntjänstutbildningen genom smålekar, friidrott, bollspel, idrottsliga lekar, trafikundervisning, simning och livräddning, skidloppning, skridskoåkning och terränglekar. Vid 11 års ålder skulle man upphöra med smålekarna och verksamheten skulle istället kompletteras med orientering, samt lägerliv för barnen i folkskolan och de flickor som gick i kommunal flickskola eller vid läroverken.³²

När barnen blev 12 år ansågs pojkarna vara redo att lära sig grundläggande skytte och kasta handgranat, medan flickorna vid läroverken och de kommunala flickskolorna fick undervisning i olycksfallssjukvård, samtidigt som trafikundervisningen upphörde vid flickskolor och läroverk. För de barn som gick kvar i folkskolan skulle man vid den åldern även påbörja undervisning i luft-, gas- och brandskydd samt målspaning, rapportering och ordonnanstjänst. I likhet med flickorna vid läroverk och flickskolor skulle också folkskolans barn ägna sig åt olycksfallssjukvård och folkskolans flickor även introduceras i så kallade ”Red-dig-själv-arbeten”.³³

Vid 13 års ålder var det också dags för dem som gick i läroverk och flickskolor att påbörja undervisning i luft-, gas- och brandskydd samt målspaning, rapportering och ordonnanstjänst samtidigt som även pojkarna vid läroverken

gavs undervisning i olycksfallssjukvård. I samband med dessa förändringar skulle också terränglekarna försvinna från schemat i samtliga skolformer.³⁴

Vad gällde undervisningen i de högre åldrarna går det att märka en tydlig skillnad i hur man tänkte sig att undervisningen skulle ordnas för dem som gick i folkskolan i jämförelse med dem som gått över till läroverk eller flickskolor. I folkskolan tänkte man sig att pojkarna redan vid 14 år skulle övergå från så kallad korthållsskjutning (10-30 meter) till skolskjutning (200-300 meter) samtidigt som flickorna i mån av tid och resurser skulle få ägna sig åt hem- och lägertjänst, hemsjukvård och barnavård. Vid läroverken skulle pojkarna först från och med 15 års ålder få övergå till skolskjutning, men å andra sidan skulle deras skjutövningar även utökas med fältmässigt skytte upp till och med 18 års ålder. Liknande skillnader kan även märkas gällande de flickor som gått över till läroverk eller flickskolor. De skulle undervisas i hem- och lägertjänst vid 15 års ålder och vid 16 skulle även tillkomma hemsjukvård. Det är då flickorna fyllde 17 år skulle hemsjukvården bytas ut mot barnavård och olycksfallssjukvård och året därpå skulle de vårdande övningarna koncentreras till olycksfallssjukvård.³⁵

I fråga om värntjänstutbildningens omfattning tänkte sig de sakkunniga att i folkskolorna skulle man börja med mellan sex och åtta heldagar per läsår i de första två klasserna för att successivt öka på omfattningen till mellan 12 och 15 dagar i klass 7 och 8. De som gick över till allmänna läroverk eller flickskolor skulle dock redan vid 11 års ålder få 15 dagar värntjänstutbildning per läsår.³⁶

Ser man till de olika övningarnas syfte och innehåll kan de grovt räknat delas in i två olika kategorier, förberedande övningar och den egentliga värntjänstutbildningen. Dessa bägge delar kommer här att presenteras var för sig.

När det gäller de förberedande värntjänstövningar som skulle introduceras redan från skolstarten synes de värntjänstutbildningssakkunniga ha sett skolans ordinarie gymnastikundervisning som en god förberedelse för värntjänstutbildningen, och man såg inte några egentliga behov av förändringar av den undervisning som ingick i övningarna upp till och med 11 års ålder. I många stycken är texten i betänkandet också hämtad direkt från de metodiska anvisningar som var avsedda för såväl de allmänna läroverken som landets flickskolor och som gavs ut redan 1935. Den stora förändringen var att man nu föreslog dessa anvisningar som riktmärke för undervisningen i såväl folkskolor

30. Ibid, s. V.

31. *Nordisk familjeboks sportlexikon: Uppslagsverk för sport, gymnastik och friluftsliv*. Vol. 6, S-Örevoll (Stockholm 1946) s. 1118–1119.

32. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940), s. 21 och 48–49.

33. Dessa förklaras närmare nedan. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940), s. 21 och 48–49.

34. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940), s. 21 och 48–49.

35. Ibid, s. 21 och 48–49.

36. Ibid, s. 103.

som läroverk och flickskolor.³⁷ Detta innebär bland annat att exempelvis terränglekarna och lägerliv, som särskilt pekas ut som verksamheter som var direkt förberedande för värntjänstutbildningen, redan var en del av läroverkens verksamhet innan förslaget om värntjänstutbildning hade väckts.³⁸

I fråga om terränglekarna framgår det av de metodiska anvisningarna för läroverken att dessa lekar kunde betraktas som ett både roande och fostrande möte med skog och natur. I en närmare beskrivning av själva verksamheten delades lekarna upp i tre olika kategorier: tafattlekar, schnitzeljakter och stig- och spårfinnarövningar, samt smyg- och spejarlekar. Till kategorin tafattlekar hörde mer aktiva lekar som syftade till att fånga en motståndare, såsom kurragömma, rymmare och fasttagare, indianer och vita samt flaggleken. Schnitzeljakterna samt stig- och spårfinnarövningarna handlade snarast om att lära barnen att läsa naturen och kunna följa en stig eller instruktioner i skogsmiljö. Detta var något som övades genom exempelvis jaga räven, fånga tjuven, följa en stig eller ett spår i terrängen. Vad slutligen gällde smyg- och spejarlekarna gick dessa ut på att hitta och identifiera motståndare i terrängen och de lekar man ägnade sig åt var påven bannlyser, smygjakten, björnjakten samt gränsläken.³⁹ Som framgår av de värntjänstutbildningssakkunnigas betänkande sågs dessa övningar som en direkt förberedelse för utbildningen i målspaning, rapportering och ordonnanstjänst och de kunde med fördel ske i samband med de vandringar och cykelutflykter som ingick i friluftsovningarna.⁴⁰

En annan övning som redan ingick i friluftsdagarna och som sågs som en god förberedelse för den egentliga värntjänstutbildningen var lägerliv. Detta övningsmoment handlade till stor del om att öva eleverna i att leva under relativt primitiva förhållanden, där de skulle färdigställa sovplatser, avträden och platser för utspisning, och på så sätt ges träning i att arbeta i grupp (patrull). Lägerliv kunde även genomföras i samband med vandringar och cykelutflykter, där man övade sig att med packning förflytta sig i grupp under kontrollerade former.⁴¹

I beskrivningen av vandringar och utflykter av olika slag framhålls även vikten av att lära sig orientera. Detta skulle inledningsvis ske med hjälp av

endast karta, där eleverna övade sig i att relatera kartan till terrängen, och först därefter introducerades kompass. I de mer avancerade övningarna ingick även orientering utan karta och kompass, där eleverna skulle övas att använda sig av solen och naturen för att avgöra väderstrecken. I tillämpningen av orientering inom värntjänstutbildningen nämndes särskilt möjligheten att öva eleverna i att peka ut olika mål samt att rekognoscera vägars och terrängens framkomlighet.⁴²

När det gäller den egentliga värntjänstutbildningen bestod den i sin tur av såväl gemensamma som könsspecifika övningar. Bland dessa är det bland de gemensamma övningarna man hittar det enda momentet som redan var fastställt när de värntjänstutbildningssakkunniga avlämnade sitt betänkande – luftskyddsutbildningen. Detta övningsmoment hade beslutats redan i april 1939 och hade tagit sin start under läsåret 1939/1940. Undervisningen var framförallt av upplysande karaktär och tog upp såväl faran vid luftangrepp som det civila luftskyddets utformning. Särskilt behandlades den enskildes handlande och relaterades till aspekter som första hjälpen samt brandtjänst och användningen av gasmasker. Själva undervisningen skedde inom ramen för ordinarie skolämnen såsom gymnastik, naturlära/biologi, kemi samt historia med samhällslära. Luftskyddsutbildningens omfattning anpassades även till faran för luftangrepp, varvid de skolor som ansågs ligga i riskområden skulle ordna en undervisning som omfattade mellan fyra och sex timmar, medan omfattningen av övriga skolors luftskyddsutbildning skulle ligga inom spannet två till sex timmar.⁴³

Ser man till betänkandets förslag menade de sakkunniga att luftskyddet skulle ägnas fyra halvdagar, vilket skulle innebära en utökning till motsvarande åtta till tio timmar vid alla skolor. Den utökade undervisningen skulle dels läggas på kännedom rörande bombflygets anfallssätt och luftbevakningens uppgifter, dels på mer av praktiska övningar i sådant där eleverna skulle kunna komma att göra nytta vid ett bombanfall. I det senare poängterades särskilt möjligheten att använda ungdomar som cykelordonnanser, då luftangrepp med största sannolikhet skulle göra telefonnätet obrukbart. Vidare betonades särskilt betydelsen av brandtjänsten, vilken gav kunskaper som ansågs vara till nytta också i fredstid.⁴⁴

Till de gemensamma moment som var helt nya i det förslag som fördes

37. *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (Stockholm 1935) s. 195–200; Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 21–25.

38. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 28.

39. *Metodiska anvisningar ...* (1935) s. 199–200.

40. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 28.

41. *Metodiska anvisningar ...* (1935) s. 198–200; Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 28–29.

42. *Metodiska anvisningar ...* (1935) s. 198; Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 27.

43. *Sv. förf. saml. 1939:139; Kungl. Maj:ts cirkulär till Skolöverstyrelsen m. fl. rörande undervisning i luftskydd; Värntjänstutbildningssakkunniga* (1940) s. 30–32.

44. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 30–32 och bilaga A.

fram i betänkandet hörde bland annat målspaning, rapportering och ordonnanstjänst. I beskrivningen av dessa är det framförallt gällande målspaning som man tydligast går in på hur man tänkte sig att den skulle komma till nytta. För även om man framhåller att den verksamheten var att se som en förberedelse för vidare utbildning nämns också att den avsåg ”att bibringa eleven för bevakningstjänst (luftbevakning, posttjänst vid läger o.s.v.) erforderlig uppmärksamhet och iakttagelseförmåga”. Vidare presenterades målspaningen med tydliga manliga konnotationer genom att den tänktes ”... bevara och utveckla den naturliga »jägarinstinkten»”,⁴⁵ trots att det var ett övningsmoment som även tänktes ingå i flickornas utbildning.

När det kom till rapportering och ordonnanstjänst var man inte lika tydlig kring hur dessa kunskaper skulle användas, men som framgick av de stycken som rörde luftskyddsutbildningen pekades där på ett tydligt användningsområde för ungdomar som ordonnanser.⁴⁶

Ett annat nytt moment, som också omtalas i samband med beskrivningen av hur luftskyddsutbildningen borde utvecklas, är olycksfallssjukvård, och då särskilt initial behandling av skadade. Till skillnad från tidigare beskrivna moment inom den egentliga värntjänstutbildningen poängteras här särskilt att detta var något som såväl pojkar som flickor behövde skaffa sig färdigheter i, trots att också undervisningen i såväl luftskydd som målspaning, rapportering och ordonnanstjänst skulle omfatta samtliga elever. Ser man till vad ungdomarna skulle lära sig ligger tyngdpunkten på olika former av förbandsläggning och den enda specifika kopplingen till krigssjukvård rör orientering om skador på grund av stridsgaser.⁴⁷

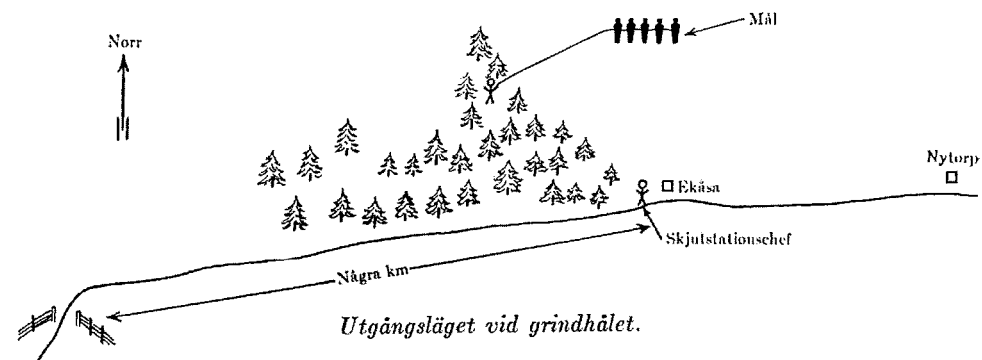
Vad gällde de könsspecifika övningarna tillhörde skytte och vapenkänedom de moment som enbart den manliga ungdomen skulle ägna sig åt. Vidare menade de sakkunniga att pojkarna med fördel kunde börja lära sig skjuta i 11–12-årsåldern, och man framhöll även att deras deltagande i skytteväsendets övningar borde understödjas. Till en början skulle pojkarna ägna sig åt korthållsskjutning med luftgevär eller salongsgevär för att lära sig principerna för riktning och avfyring. När de blev äldre skulle de sedan övergå till att skjuta med armégevär (vanligtvis mausergevär m/96). För att underlätta denna övergång skulle man helst låta ungdomen börja öva skytte med arméns övningsammunition (så kallad kammarammunition).⁴⁸

45. Ibid, s. 32.

46. Ibid, s. 30–33.

47. Ibid, s. 33–35.

48. Ibid, s. 35.

Bilden visar övningsmomentet Fältskjutning i grupp i samband med förflyttning, där pojkar från och med 17 år skulle förflytta sig med skarpladdade vapen och nedkämpa en luftlandsatt fiende. Källa: Värntjänstutbildningssakkunniga (1940).

Det egentliga skyttet med armégevär skedde inledningsvis genom vad som kallas skolskjutning, där man övade skytte på bana på avstånd mellan 200 och 300 meter. Från och med 16 år var tanken sedan att pojkarna skulle pröva på mer tilläpade övningar inom vad som kallas fältskjutning. Under dessa övningar ingick också avståndsbestämning och från och med 17 år skulle fältskjutning även genomföras i grupp.⁴⁹

En intressant fråga i detta sammanhang är hur man skall tolka dessa skjutövningar. I betänkandet nämns att övningarna *tills vidare* måste begränsas till gevär och att de i första hand var att betrakta som ett uppövande av en grundläggande färdighet.⁵⁰ Detta visar å ena sidan att man inte tänkte sig att skolans övningar skulle räcka för att utbilda soldater, men å andra sidan lämnade man utrymme för möjligheten att utöka utbildningen genom att också inkludera andra vapen.⁵¹

Ser man till hur långt man tänkte sig att eleverna skulle få gå i det tilläpade skyttet är det emellertid höjt över allt rimligt tvivel att de sakkunniga förespråkade en verksamhet som var inriktad på krigets krav. Som ett exempel på en fältskjutningsövning i grupp nämns att man kunde låta eleverna i ord-

49. Ibid, s. 35–36.

50. Ibid, s. 35.

51. Vilka vapen som kunde vara aktuella framgår av beskrivningarna av momentet vapenkänedom, där eleverna förutom gevär också skulle få stifta bekantskap med kulsprutor, kulsprutegevär och kulsprutepistoler. Se Värntjänstutbildningssakkunniga (1940), s. 81.

nad form och med laddade vapen framrycka på cykel i syfte att vid målet hejda landsatt fallskärmstrupp. Målen bestod av pappfigurer i terrängen.⁵²

Vad gällde den kvinnliga skolungdomen förslogs det i betänkandet även särskilda övningar för dem. En sådan var hem- och lägertjänst. Denna tjänstgöring skulle i och för sig kunna ses som framförallt en fortsättning på de övningar i lägerliv som omfattade både pojkar och flickor, men av beskrivningen av de mer avancerade övningar som flickorna skulle ägna sig åt, framgår det att det fanns en tydlig koppling till ett förestående krig i flickornas övningar. I och med det moderna krigets totala karaktär ville man göra den kvinnliga skolungdomen till potentiella medhjälpare i evakueringsläger, vilka skulle behövas vid eventuella befolkningsomflyttningar. Deras främsta uppgift skulle i en sådan situation vara att hjälpa yngre skolbarn och dem som av andra orsaker inte kunde klara sig själva, men tanken var också att flickorna under en föreståndarinns ledning skulle kunna utföra även andra nyttiga sysslor i ett läger.⁵³

Ser man till hur denna undervisning skulle ordnas tänkte man sig att de flickor som gick vid läroverken eller vid flickskolor redan i 11-årsåldern skulle ges ett slags förberedande undervisning inom vad som kallades ”Red-dig-själv-arbeten”. Dessa skulle framförallt vara inriktade på att kunna färdigställa, sköta om och reparera personlig utrustning (allt från kläder till cyklar och redskap) samt att lära sig ta vara på nyttiga växter. Den egentliga hem- och lägertjänsten skulle sedan påbörjas vid 15 års ålder genom övningar i arbetsuppgifter som kunde förekomma i ett läger. Från och med 16 år skulle flickorna även undervisas i att exempelvis planera utspisning och året därpå skulle de också få tjänstgöra som biträdande övningsledare.⁵⁴

Vid sidan om hem- och lägertjänst föreslog de värntjänstutbildningssakkunniga även införandet av hemsjukvård bland flickornas övningar. Som nämndes inledningsvis sågs vård av sjuka, vilka av resursbrist inte längre skulle kunna vårdas på sjukhus i krigstid, som en central uppgift för kvinnliga ungdomar. Vid läroverk och flickskolor föreslogs undervisning i hemsjukvård ske i 16-årsåldern och undervisningen tänktes omfatta allt från mer elementära omvårdnadsuppgifter, som bäddning, påklädning och kamning, till mätning av puls och temperatur, dietföreskrifter, akutsjukvård samt medicinering.⁵⁵

Därutöver föreslog de värntjänstutbildningssakkunniga även införandet av barnavård som ett obligatoriskt ämne för alla 17-åriga flickor vid läroverk och

flickskolor. Detta hade redan sedan tidigare införts vid praktiska linjer i flick- och mellanskolor samt vid högre folkskolor, men tydligen hade verksamheten bara undantagsvis kommit igång vid dessa skolor. Ser man till innehållet var undervisningen i första hand inriktad på att ta hand om spädbarn och innehöll både moment som kan kopplas till föräldraskap och barnavård vid olika institutioner.⁵⁶

Debatten rörande värntjänstutbildningens utformning

Som framgått var det ett minst sagt långtgående förslag som de värntjänstakkunniga presenterade, och som det skulle visa sig fick det ett blandat mottagande. Enligt Richardson går det att i pressen se tydliga skillnader utifrån en vänster-höger-skala, där de konservativa tidningarna framförallt var positiva, medan vänsterpressen i regel framförde hård kritik. Utöver kritiken mot att förslaget skulle ha utformats med nazistiska förtecken och med *Hitler-Jugend* som förebild riktade kritikerna även in sig på rent organisatoriska problem och det faktum att utbildningen skulle börja redan i barnåldern.⁵⁷

För en närmare bild av hur förslaget betraktades i samtiden utgör även de remissvar som skickades in till Ecklesiastikdepartementet eller Skolöverstyrelsen en viktig källa. Trots att remisstiden var kort, bara någon dryg månad, kom det in över trehundra svar från en rad olika instanser, såsom gymnasier och realskolor, olika slags lärarseminarier, folkskolestyrelser och folkskoleinspektörer, domkapitel, länsstyrelser och andra myndigheter samt en rad olika intresseorganisationer. Som en del i själva remissförandet kom Skolöverstyrelsen sedan att sammanfatta dessa remissyttranden i ett eget remissvar, där man även gav förslag på hur värntjänstutbildningen skulle utformas.⁵⁸

I likhet med debatten i pressen har även de inskickade remissvaren tidigare studerats av Richardson, varvid särskild kritik riktats mot Skolöverstyrelsens sammanfattning av de inkomna remissvaren. Det Richardson framförallt vänder sig mot är att sammanställningen framförallt tog utgångspunkt i statliga och kyrkliga myndigheters svar, medan olika lärarorganisationers och andra frivilligorganisationers svar inte gavs något större utrymme. I sin egen sammanställning av materialet framhåller Richardson att såväl domkapitlen som landets länsstyrelser var positivt inställda till förslaget även om de inte ville

52. Ibid, s. 142.

53. Ibid, s. 36–37.

54. Ibid, s. 37–38.

55. Ibid, s. 39.

56. Ibid, s. 39–40.

57. Richardson (2003), s. 25–32.

58. RA, Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar (Eck-dep.) 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941.

att skjutövningarna skulle börja för tidigt, medan Högerns ungdomsrörelse – Ungsvenskarna – tillstyrkte förslaget reservationslöst. Bland de mest kritiska pekar Richardson ut Folkpartiets och socialdemokraternas respektive ungdomsförbund tillsammans med exempelvis Svenska kvinnors vänsterförbund, Svenska kommittén för Världssamling för fred samt Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund.⁵⁹

Syftet med denna studie är emellertid ett annat än Richardsons. Istället för att framförallt avgöra vilka som var för respektive emot det aktuella förslaget ligger fokus på att synliggöra hur man betraktade barn i relation till värntjänstutbildningen. Detta föranleder en närmare undersökning av den syn på barn som kommer till uttryck i remissvaren.

Värntjänstutbildningen på remiss

Ser man till de inskickade remissvaren står det klart att det i särklass mest kontroversiella förslaget i utredningen var att införa skjutövningar och handgranatkastning för pojkar redan i 12-årsåldern. Utöver Ungsvenskarna var det bara ett fåtal remissinstanser som kunde tänka sig detta.⁶⁰ Till och med en instans som i övrigt var helt och hållet för införandet av skjutövningar i skolan – Skytteförbundens överstyrelse – framhöll att man "... med stöd av erfarenheterna från sitt eget område, starkt [kan] ifrågasätta lämpligheten av en så tidig ålder för skjututbildningens början".⁶¹

Trots denna samstämmighet rådde det emellertid ingen konsensus rörande vare sig lämpligheten av att ha skjutövningar i skolan överhuvudtaget eller vid vilken ålder det var lämpligt att börja lära sig skjuta. I svaren hittar man oftast inga exakta rekommendationer och i de fall sådana förekommer sträckte de sig från 13 till 17 års ålder.⁶² Vidare är det svårt att se något tydligt mönster

59. Richardson (2003), s. 33–41.

60. Bland dessa kan nämnas Skolidrottskommittén 24/1 1941; Föreningen för befrämjandet av skolungdomens vapenövningar 25/1 1941 i RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68.

61. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skytteförbundens överstyrelse 23/1 1941.

62. Bland dem som nämner en lämplig ålder för att introducera skjutövningar var det Rektor vid Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Nordskånes östra inspektörsområde 24/1 1941; Malmö stads folkskolestyrelse 25/1 1941; Svenska scoutrådet 25/1 1941; Svenska Gymnastikläraresällskapet 23/1 1941; Sveriges skolungdoms gymnastik- och idrottsförbund 21/1 1941 som förespråkade 13 år; Högre allmänna läroverket i Gävle 24/1 1941; Högre allmänna läroverket i Kristianstad 23/1 1941; Kollegiet vid småskoleseminariet i Härnösand 23/1 1941; Skytteförbundens överstyrelse 23/1 1941; Sveriges folkskolläraryrkeförbund 24/1 1941; Centralstyrelsen för flick- och samskoleföreningen 25/1 1941 som förespråkade 14 år; Kollegiet vid Högre allmänna lärover-

mellan olika slags remissinstanser och i vissa fall var man inte ens enig när man avgav sitt remissvar. Som exempel på detta kan nämnas kollegiet vid Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm som ville att vapenövningarna skulle introduceras först vid 15 års ålder, medan skolans rektor och läraren i gymnastik inte hade något problem med att låta dessa övningar ta sin början redan vid 13. I remissvaret från Göteborgs allmänna folkskolestyrelse framhölls att man var helt mot militära övningar i skolan, men om de måste införas skulle de introduceras först vid 13 års ålder och bara inkludera skytte med salongsgevär mot skoltavla och deltagandet skulle vara frivilligt. Vid en närmare granskning av protokollet från det sammanträde då remissvaret antogs visar det sig att det var tolv ledamöter som röstade för att vapenövningar inte skulle förekomma alls och fyra som röstade för att de kunde påbörjas vid 13 år enligt ovan. En liknande diskussion, men med en annan utgång, synes man ha haft i Malmö stads folkskolestyrelse. Där var det fyra som röstade för och fyra som röstade mot införande av skjutövningar med armégevär och kammarammunition vid 13 års ålder, vilket gjorde att förslaget togs med hjälp av ordförandens utslagsröst. I själva remissvaret märks denna oenighet i att man framhöll att man ifrågasatte vapenövningarna i folkskolan, men om de skulle införas skulle det ske först vid 13 års ålder.⁶³

När det kommer till de olika skäl som angavs för att helt avvisa eller skjuta upp skjutövningarna tills barnen blivit äldre angavs såväl praktiska som etiska och fysiologiska skäl. Till de praktiska hörde exempelvis att det ansågs allt för dyrt att köpa in särskilda gevär för att barnen skulle kunna börja skjuta redan i 12-årsåldern.⁶⁴ Vidare var det särskilt bland företrädare för folkskolan som

ket för gossar å Södermalm 23/1 1941; Gudmundrå samrealskola 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Bohusläns inspektörsområde 17/1 1941; Folkskoleinspektören i Medelpads inspektörsområde 24/1 1941 som förespråkade 15 år; Kollegiet vid folkskolläraryrkesseminariet i Linköping 4/2 1941; Folkskoleinspektören i Dalslands inspektörsområde 20/1 1941; Folkskoleinspektören i Dalarnas östra inspektörsområde 14/1 1941; Styrelsen för Förbundet av Sveriges K.F.U.K. 25/1 1941 som förespråkade 16 år och Kollegiet vid folkskolläraryrkesseminariet i Falun 24/1 1941; Centralstyrelsen för Sveriges extraläraryrkeförbund 25/1 1941 som förespråkade 17 år. Samtliga i RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68.

63. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektor vid Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm 23/1 1941; Kollegiet vid Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm 23/1 1941; Göteborgs allmänna folkskolestyrelse 27/1 1941; Protokoll Göteborgs allmänna folkskolestyrelse 27/1 1941; Malmö stads folkskolestyrelse 25/1 1941; Protokoll Malmö stads folkskolestyrelse 25/1 1941.

64. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektorn vid Högre allmänna läroverket i Kristianstad 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Södermanlands östra inspektörsområde 16/1 1941; Folkskoleinspektören i Södermanlands östra inspektörsområde 21/1 1941; Folkskoleinspektören

man ifrågasatte nyttan med att de som bara gick i folkskolan skulle öva sig att skjuta, eftersom de med största sannolikhet skulle ha glömt vad de lärt sig när de flera år senare stod i begrepp att göra sin värnplikt.⁶⁵

Bland dem som helt avvisade vapenövningar i skolan var det vanligt att man också anförde etiska skäl och huvudargumentet synes ha varit att barn inte för tidigt skulle tvingas in i de vuxnas värld. Från Kollegiet vid småskoleseminariet i Landskrona framhölls att "[v]år barndomsskola får inte bli en krigsskola" och Folkskoleinspektören i Skaraborgs södra inspektörsområde menade att ett gammalt kulturfolk "... bör in i det sista kunna kosta på sig att visa hänsyn och respekt för barnet och låta barnen vara barn den åldern ut, leva och sysselsättas efter barnålderns natur och behov den livsperioden ut".⁶⁶ Vidare hävdades också att en militär utbildning i skolan i längden hotade den fredliga samvaron länder emellan, om man redan i skolan lärde barnen att krig var en naturlig del av världsordningen. Detta märks tydligt i svaret från Förbundet mellan Sveriges K.F.U.M., där det framhålls att "[e]n för tidigt påbörjad militärutbildning kan skapa en anda av aggressivitet och vanföreställningen, att våldet och kriget äro normala företeelser i människornas samliv.

i Sydsmålands västra inspektörsområde 15/1 1941; Folkskoleinspektören i Hälsinglands norra inspektörsområde 23/1 1941.

65. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid folkskollärarseminariet i Göteborg 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Roslagens inspektörsområde 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Södermanlands östra inspektörsområde 16/1 1941; Folkskoleinspektören i Södermanlands östra inspektörsområde 21/1 1941; Folkskoleinspektören i Hallands norra inspektörsområde 21/1 1941; Folkskoleinspektören i Älvsborgs södra inspektörsområde 20/1 1941; Folkskoleinspektören i Värmlands västra inspektörsområde 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Närkes inspektörsområde 20/1 1941; Folkskoleinspektören i Västerbottens norra inspektörsområde 22/1 1941; Gävles folkskolestyrelse 24/1 1941; Förbundet mellan Sveriges K.F.U.M. 25/1 1941; Sveriges allmänna folkskollärförening 24/1 1941.
66. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid småskoleseminariet i Landskrona 22/1 1941; Folkskoleinspektören i Skaraborgs södra inspektörsområde 18/1 1941. För liknande exempel, se RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektor vid folkskollärarseminariet i Falun 24/1 1941; Kollegiet vid Kommunala mellanskolan i Höör 22/1 1941; Kollegiet vid Vasa kommunala flickskola i Göteborg 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Stockholmstraktens inspektörsområde 10/1 1941; Folkskoleinspektören i Upplands inspektörsområde 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Östergötlands östra inspektörsområde 22/1 1941; Folkskoleinspektören i Nordsmålands mellersta inspektörsområde 21/1 1941; Folkskoleinspektören i Sydsånes västra inspektörsområde 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Värmlands östra inspektörsområde 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Hälsinglands södra inspektörsområde 14/1 1941; Folkskoleinspektören i Norrbottens södra inspektörsområde 21/1 1941; Göteborgs skolförening [krets av Sveriges Allmänna Folkskollärförening] 23/1 1941; Centralstyrelsen för Sveriges Folkskollärläroverförbund 25/1 1941; Styrelsen för Sveriges Småskollärläroverförbund 23/1 1941.

Unga människor bära i stället i främsta rummet fostras till respekt för andra och vördnad för livet".⁶⁷

Vad gäller de fysiologiska skälen handlar dessa framförallt om barns utveckling, där man hänvisade till såväl barns mognad som kroppsliga utveckling,⁶⁸ och riskerna med att låta allt för unga pojkar öva sig i att skjuta. Det senare betonas exempelvis i svaret från Karlstads högre allmänna läroverk, där det framhålls att "... vid skjutning är riskmomentet för stort för de oftast synnerligen livliga och obetänksamma småpojkar".⁶⁹

Just kroppsutveckling var vidare något som också diskuterades i samband handgranatkastningen, där man framhöll att detta var ett övningsmoment som krävde en mer utvecklad muskulatur än vad en 12-åring förväntades ha,⁷⁰ vilket gjorde att man på sina håll framhöll att handgranatkastning borde ersättas med bollkastning.⁷¹ I övrigt var handgranatkastningen det moment som enligt Skolöverstyrelsens genomgång av remissvaren ifrågasattes hårdast samtidigt som den av olika gymnastikförbund framhölls såsom idrottsligt värdefull.⁷²

I och med att vapenövningarna var det som uppfattades som det mest kon-

67. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Förbundet mellan Sveriges K.F.U.M. 25/1 1941. För liknande exempel, se Rektor vid folkskollärarseminariet i Falun 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Sydsånes västra inspektörsområde 24/1 1941; Centralstyrelsen för Sveriges Folkskollärläroverförbund 25/1 1941.
68. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Högre allmänna läroverket för flickor i Göteborg 24/1 1941; Kollegiet vid Södermalms kommunala flickskola 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Sydsånes västra inspektörsområde 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Västerbottens norra inspektörsområde 21/1 1941; Folkskoleinspektören i Stockholm 22/1 1941; Biologilärarnas Förening 28/1 1941; Statsläroverkens rektorsförening 24/1 1941.
69. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Karlstads högre allmänna läroverk 24/1 1941. För liknande exempel, se RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941; Högre allmänna läroverket i Uppsala 29/1 1941; Kollegiet vid Samrealskolan i Köping 23/1 1941, Rektor vid folkskollärarseminariet i Falun 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Östergötlands östra inspektörsområde 22/1 1941; Folkskoleinspektören i Gästriklands inspektörsområde 17/1 1941; Folkskoleinspektören i Ångermanlands södra inspektörsområde 18/1 1941; Centralstyrelsen för Flick- och samskoleföreningen 25/1 1941.
70. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Karlstads högre allmänna läroverket 24/1 1941; Vasa realläroverk 24/1 1941; Samrealskolan i Klippan 20/1 1941; Statsläroverkens rektorsförening 24/1 1941; Centralstyrelsen för Flick- och samskoleföreningen 25/1 1941.
71. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid folkskollärarseminariet i Lund 24/1 1941; Folkskoleinspektören i Dalarnas östra inspektörsområde 14/1 1941.
72. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941. Handgranatkastningen ifrågasattes som en allt för realistisk övning i exempelvis RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Samrealskolan i Arboga 31/1 1941; Biologilärarnas Förening 28/1 1941. Dess idrottsliga värde poängteras i RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Malmö stads folkskolestyrelse 25/1 1941; Sveriges skolungdoms gymnastik- och idrottsförbund 21/1 1941.

troversierade i de värntjänstutbildningssakkunnigas förslag var det framförallt dessa som diskuterades i remissvaren. Detta gör att flickornas övningar inte alls fick samma utrymme i diskussionerna som pojkarnas dito. Värt att nämna i detta sammanhang är dock att det faktiskt var två remissvar som ifrågasatte att flickorna inte skulle få någon som helst övning i att handskas med vapen. Rektorn vid Hedemora samrealskola och före detta löjtnanten Carl Olof Hemstad menade att även kvinnor i tider som dessa behövde ha åtminstone elementära kunskaper rörande skjutvapen och kollegiet vid samrealskolan och kommunala gymnasiet i Kiruna föreslog frivillig skjututbildning för flickor med anledning av deras deltagande inom luftbevakningen.⁷³

En närmare genomgång av svaren visar vidare att det i övrigt framförallt var hem- och lägerjänst samt sjukvård som sågs som de viktigaste övningarna för flickor.⁷⁴ Barnavård sågs i detta sammanhang inte i lika stor utsträckning som någon självklar del av värntjänstutbildningen. Flera remissinstanser var också emot dess införande, då utbildningen inte ansågs tillräcklig för att flickorna skulle kunna ta hand om spädbarn.⁷⁵ Vidare framhöll rektorn vid småskoleseminariet i Härnösand att det var föga troligt att unga flickor skulle anförtros spädbarn, då spädbarn med största sannolikhet skulle följa sina mödrar i samband med en evakuering.⁷⁶

Vad gäller målspaning samt rapport- och ordonnanstjänst var det övningar som inte lika tydligt kopplades till flickornas värntjänstutbildning och i flera fall tas de inte ens upp i de remissvar som särskilt kommenterar de moment

73. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektorn vid Hedemora samrealskola 23/1 1941; Kollegiet vid samrealskolan och kommunala gymnasiet i Kiruna 22/1 1941.

74. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941; Kollegiet vid Högre allmänna läroverket för flickor på Norrmalm 23/1 1941; Kollegiet vid kommunala flickskolan i Gävle 25/1 1941; Kollegiet vid Majornas kommunala flickskola 23/1 1941; Kollegiet vid Vasa kommunala flickskola i Göteborg 23/1 1941; Kollegiet vid Hudiksvalls kommunala flickskola 24/1 1941; Kollegiet vid Kungsholmens kommunala flickskola 25/1 1941; Centralstyrelsen för Flick- och samskoleföreningen 25/1 1941; Kommunala mellanskolornas lärarförening 21/1 1941.

75. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941. Bland dem som var emot barnavård kan nämnas Kollegiet vid samrealskolan och kommunala gymnasiet i Kiruna 22/1 1941; Kollegiet vid Majornas kommunala flickskola 23/1 1941 medan Kollegiet vid kommunala flickskolan i Gävle 25/1 1941; Kollegiet vid Vasa kommunala flickskola i Göteborg 23/1 1941; Kollegiet vid Hudiksvalls kommunala flickskola 24/1 1941; Centralstyrelsen för Flick- och samskoleföreningen 25/1 1941; Kommunala mellanskolornas lärarförening 21/1 1941 var för.

76. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid småskoleseminariet i Härnösand 23/1 1941.

som var ämnade för flickor.⁷⁷ I de fall där dessa övningar diskuterades i samband med flickornas utbildning fanns det både de som var för och de som var emot.⁷⁸ En liknande brist på konsensus går för övrigt också att märka i de svar som särskilt behandlade målspaning samt rapport- och ordonnanstjänst i folkskolan, där man hittar både dem som var för och dem som var emot dessa övningar.⁷⁹

Vidare kan också framhållas att målspaning samt rapport- och ordonnanstjänst i detta sammanhang kunde tolkas olika beroende på vilket sammanhang de förekom i. Detta poängteras särskilt i remissvaret från Svenska gymnastikläraresällskapet, vilket menade att man borde skilja mellan skyddsuppgifter och värnuppgifter, där de förstnämnda var kopplade till verksamheter som luft-, gas- och brandskydd medan de sistnämnda hade en tydligare militär karaktär. Detta gjorde att övningarna i målspaning samt rapport- och ordonnanstjänst fick olika inriktning om de anordnades som en del i undervisningen rörande skyddsuppgifter eller om de kopplades till värnuppgifter.⁸⁰ En liknande distinktion går även att märka i svaret från Svenska scoutrådet, som framhöll att man inom scoutrörelsen ägnade sig åt såväl målspaning som rapport- och ordonnanstjänst, även om benämningarna på övningarna där var något annorlunda samtidigt som man inte inkluderade skjutövningar.⁸¹

77. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid kommunala flickskolan i Gävle 25/1 1941; Kollegiet vid Majornas kommunala flickskola 23/1 1941; Kollegiet vid Vasa kommunala flickskola i Göteborg 23/1 1941; Kollegiet vid Hudiksvalls kommunala flickskola 24/1 1941; Centralstyrelsen för Flick- och samskoleföreningen 25/1 1941; Svenska flick- och samskolors lärarinneförbund 28/1 1941.

78. Bland dem som var för kan nämnas RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektorn vid Högre allmänna läroverket i Kristianstad 23/1 1941; Kollegiet vid Kommunala flickskolan i Kalmar 24/1 1941; Kollegiet vid Kungsholmens kommunala flickskola 25/1 1941. Bland dem som var emot kan nämnas RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Kollegiet vid Högre allmänna läroverket för flickor på Norrmalm 23/1 1941; Kollegiet vid samrealskolan och kommunala gymnasiet i Kiruna 22/1 1941. Sveriges K.F.U.K:s scoutförbund 25/1 1941 var i och för sig emot målspaning och ordonnanstjänst, men förespråkade rapporttjänst.

79. Bland dem som var för kan nämnas RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Folkskoleinspektören i Östergötlands östra inspektörsområde 22/1 1941; Folkskoleinspektören i Nordsmålands västra inspektörsområde 20/1 1941; Folkskoleinspektören i Älvsborgs södra inspektörsområde 20/1 1941; Folkskoleinspektören i Västerbottens mellersta inspektörsområde 15/1 1941. Bland dem som var emot kan nämnas RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Folkskoleinspektören i Blekinge inspektörsområde 23/1 1941; Folkskoleinspektören i Gästriklands inspektörsområde 17/1 1941; Göteborgs allmänna folkskolestyrelse 27/1 1941. Malmö stads folkskolestyrelse 25/1 1941 var i och för sig positiv till rapport- och ordonnanstjänst, men ville att målspaning skulle introduceras först på ett högre åldersstadium.

80. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Svenska Gymnastikläraresällskapet 23/1 1941.

81. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Svenska scoutrådet 25/1 1941.

Som nämndes inledningsvis gjorde Skolöverstyrelsen ett slags sammanfattning av de inkomna remissyttrandena. Denna sammanfattning låg sedan till grund för det egna yttrandet i frågan. I Skolöverstyrelsens förslag rekommenderades att man mot bakgrund av det rådande världsläget borde överväga införandet av värntjänstutbildning i skolan, då detta kunde bidra till att ”höja nationens samlade värnkraft”. Man höll emellertid inte med de värntjänstakunniga i deras bedömning om när skjutövningarna skulle ta sin början, utan föreslog istället realskolans sista år, det vill säga vid 15 års ålder, som en lämplig ålder, även om också 14-åringar borde ges tillåtelse att delta i övningarna vid skolor som hade få lärjungar. Som grund för detta beslut angavs att yngre barn var varken fysiskt eller psykiskt mogna för den egentliga värntjänstutbildningen, vilken för pojkar framförallt borde utgöras av skolskjutning och för flickor i första hand skulle handla om hem- och lägertjänst samt hemsjukvård.⁸²

För att inte de barn som gick i folkskolan skulle bli utan nyttiga övningar föreslog Skolöverstyrelsen att alla folkskolebarn borde ägna sig åt luft-, gas- och brandskydd, målspaning, rapportering och ordonnanstjänst samt olycksfallsvård. Därtill skulle flickorna också erhålla utbildning i hem- och lägertjänst, hemsjukvård samt eventuellt barnvård. Till skillnad från förslaget rörande de högre skolformerna ville Skolöverstyrelsen här inte ge några närmare riktlinjer, utan man ville lämna öppet för möjligheten att pröva sig fram.⁸³

Förslagets behandling på riksdagen

Som Richardson visat kom regeringens proposition att i stora drag överensstämma med Skolöverstyrelsens remissvar. På riksdagen mötte förslaget dock fortsatt motstånd och inte mindre än 33 ledamöter i första kammaren och 76 i andra kammaren undertecknade motioner att avslå förslaget. Som framkommer i Richardsons beskrivning av processen var det i stort sett samma argument som framfördes där som i den tidigare pressdebatten och i remissvaren.⁸⁴

När man gick till votering visade det sig att en majoritet röstade för för-

82. I det mer detaljerade förslag som bifogades yttrandet föreslogs att pojkarnas övning skulle bestå av skytte och vapenkännetid; avståndsbedömning, målspaning, rapportering och ordonnanstjänst; luft-, gas- eller brandskydd; uppträdande i militära enheter; handgranatkastning; lägerliv samt olycksfallssjukvård, medan flickorna skulle ägna sig åt hem- och lägertjänst; olycksfallssjukvård, hemsjukvård, målspaning, rapportering och ordonnanstjänst; luft-, gas- eller brandskydd samt simning. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941.

83. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Skolöverstyrelsen 1/2 1941.

84. Richardson (2003) s. 40–46.

slaget i första kammaren medan en majoritet i den andra kammaren röstade för en omarbetning av förslaget i syfte att tona ned de militära inslagen. Detta ledde till att frågan hänsköts till statsutskottet för sammanjämkning, vilket resulterade i vissa begränsningar av förslaget. Richardson menar dock att förslaget trots allt var att betrakta som en seger för dem som ville införa värntjänstutbildning för den svenska skolungdomen och vill i sammanhanget se riksdagens beslut att anta det reviderade förslaget mot bakgrund av världskrigets eskalering. Bara veckorna innan beslutet att införa värntjänstutbildning fattades av Kungl. Maj:t i slutet av juni 1941 hade nämligen Tyskland gått till angrepp mot Sovjetunionen.⁸⁵

Som framgått fanns det långtifrån någon enighet rörande förslaget att inkludera värntjänstutbildning i den svenska skolan. Från dem som helt förkastade förslaget till dem som gillade det i sin helhet fanns det en lång rad av olika ställningstaganden som var att se som kombinationer av dessa två ytterligheter. Flertalet var emellertid eniga om att det var för tidigt att introducera denna utbildning redan i 12-årsåldern. Mot bakgrund av detta riktas nu intresset mot verksamhetens slutgiltiga utformning följt av en närmare genomlysning av det praktiska genomförandet.

Värntjänstgöringens utformning

Vad gäller värntjänstutbildningens slutgiltiga utformning kom den som nämnts att på en rad punkter skilja sig från det förslag som de värntjänstakunniga förde fram. Här kommer därför såväl utformningen som dess skillnader i relation till förslaget att analyseras utifrån dels förordningstexten, dels de handböcker som Skolöverstyrelsen gav ut.

Förordningens utformning

Redan i inledningen av förordningen framgår det att man valde att begränsa utbildningen till mognare ungdom genom att säga att endast ungdomar i åldern 16–20 år skulle omfattas av värntjänstutbildning. Syftet med utbildningen skulle vara ”... att förbereda lärjungarna för de uppgifter, som vid krig eller krigsfara kunna komma att åt dem anförtros, och därigenom hos dem stärka känslan av ansvar för fosterlandet”.⁸⁶ Vidare poängterades särskilt att utbild-

85. Ibid, s. 46–48.

86. SFS 1941:604: Kungl. Maj:ts kungörelse angående utbildning i värntjänst vid vissa läroanstalter.

ningen skulle vara en förberedelse för värnpliktstjänstgöringen, men även för tjänstgöring inom hemvärnet och liknande verksamheter.⁸⁷

Denna begränsning innebar i praktiken att det framförallt var de barn och ungdomar som gick i läroverk och flickskolor som skulle delta i värntjänstutbildningen, eftersom de barn som gick i folkskolan i regel lämnade skolan redan vid 14 års ålder. I och för sig utsträcktes utbildningen även till en rad andra skolor, såsom folkskollärarseminarier och olika yrkesskolor, men där var ofta eleverna äldre, vilket gjorde att de i vissa fall redan gjort sin värnplikt och därigenom var att se som befriade från värntjänstutbildningen. Av förordningen framgick också att även ungdomar som inte gick i skolan hade möjlighet att delta i övningarna genom att anmäla sitt intresse till en närliggande skolas rektor.⁸⁸

Ser man till verksamhetens omfattning kan man även här se en tydlig begränsning i jämförelse med de sakkunnigas förslag. I stället för 15 dagar stadgades nu att utbildningen skulle omfatta sex dagar vid läroverken och sammanlagt fem dagar vid flickskolorna och undervisningen fick omfatta högst sju timmar om dagen. I fråga om läroverken öppnades emellertid upp för att även använda de dagar som var avsatta för friluftsverksamhet för värntjänstutbildning.⁸⁹

Vad gällde utbildningens innehåll fanns det också vissa viktiga förändringar, även om själva huvudriktningen bestod. Såväl pojkar som flickor skulle utbildas i ”... luftskydd, olycksfallsvård och rapporttjänst m.m.”, och pojkarna skulle även undervisas i skjutning medan flickorna skulle få undervisning i hem- och lägertjänst samt hemsjukvård. Vad gällde skjututbildningen poängterades särskilt att den skulle vara frivillig.⁹⁰

Den praktiska utformningen i handböckerna

Den förordning som reglerade värntjänstutbildningen var kort och det finns i den ingen närmare ledning i hur undervisningen skulle ordnas. För upplysningar kring detta får man istället gå till de särskilda anvisningar som Skolöverstyrelsen gav ut i maj 1942. I en bok för manlig och en för kvinnlig värntjänstutbildning gavs noggranna beskrivningar av de olika övningarnas syfte

87. Ibid.
88. Ibid.
89. Ibid.
90. Ibid.

och praktiska genomförande.⁹¹ Fram till dessa gavs ut utgjordes direktiven av kortare promemorior som beskrev utbildningens olika moment.⁹²

Vad gäller övningarnas omfattning förespråkade Skolöverstyrelsen att läroverken utöver de sex dagar som anslagits för värntjänstutbildning också skulle utnyttja fem av de minst tio och högst tolv skoldagar som var avsatta för friluftsverksamhet. Vid flickskolorna hade man redan i förordningen angivit att två av dagarna för friluftsverksamhet skulle tas i anspråk och Skolöverstyrelsen föreslog nu att dessa borde utökas med ytterligare tre dagar. Detta innebar att de pojkar och flickor som läste vid högre allmänna läroverk skulle få 82 timmar värntjänstutbildning per läsår, medan de flickor som gick i flickskolorna fick 61 timmar.⁹³ Hur dessa var fördelade mellan de olika momenten framgår av tablå 1.

Tablå 1. Skolöverstyrelsens förslag till timplan för den manliga respektive kvinnliga skolungdomen

Manliga skolungdomens övningar (fördelning av tid i procent)		Kvinnliga skolungdomens övningar (fördelning av tid i procent)		
Skjututbildning	35	Terrängövningar och orientering	32	(31)
Övningar i grupp (pluton)	18	Lägertjänst	17	(21)
Fälttjänst (orientering, lägertjänst)	16	Olycksfallsvård och livräddning	17	(20)
Organisation, film, föredrag, reservtid	10	Hemsjukvård	11	(13)
Observation	5	Organisation, film, föredrag och reservtid	10	(5)
Rapporttjänst	5	Luftskydd	7	(5)
Handgranatkastning	4	Observation och rapporttjänst	5	(5)
Avståndsbestämning	3			
Olycksfallsvård	3			
Luftskydd	2			

Anm: Tablåen visar de olika övningsmomentens andel av den totala övningstiden. För överskådlighe-
tens skull har de olika momenten sorterats fallande efter andel av den totala övningstiden. Gällande
den kvinnliga skolungdomens övningar anges uppgifterna rörande övningarna vid flickskolorna inom
parentes.
Källa: *Anvisningar för den manliga...* 1942: s. 14; *Anvisningar för den kvinnliga...* 1942: s 12

91. *Anvisningar för den manliga skolungdomens värntjänstutbildning* (Stockholm 1942); *Anvisningar för den kvinnliga skolungdomens värntjänstutbildning* (Stockholm 1942).
92. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Skolöverstyrelsen 31/7 1941; 2/8 1941.
93. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 13–14; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 11–12; Harald Wallin och Hugo Grimlund (red.), *1933 års förnyade läroverksstadga: Med förklaringar och hänvisningar: jämte timplaner och undervisningsplan m. m. rörande allmänna läroverken*, 2. uppl. (Stockholm 1939) s. 29.

Som framgår av tablå 1 var det skjututbildningen som tog allra mest tid i anspråk vid pojkarnas värntjänstutbildning – strax över en tredjedel av övningsstiden. För flickor var det terrängövningar och orientering som fick störst utrymme vid läroverken och i genomsnitt föreslogs nästan en tredjedel av utbildningen att ägnas åt dessa övningar. För pojkarnas del var det sedan övning i grupp samt fälttjänst (orientering och lägertjänst) som tillsammans stod för en tredjedel (34 procent) av utbildningen. De övningar i flickornas timfördelning som gavs näst mest utrymme var olycksfallsvård och livräddning samt lägertjänst, som tillsammans ägnades en tredjedel av utbildningstiden vid läroverken (34 procent). Gällande flickornas utbildning kan också nämnas att hemsjukvård hade koncentrerats till det andra året (17-årsåldern), där den fick 34 procent av övningsutrymmet. I fråga om skillnaderna mellan flickornas undervisning vid läroverk respektive flickskolor går det inte att märka några skilda prioriteringar, utan man valde framförallt att minska antalet timmar generellt över samtliga övningsgrenar i timplansförslag för flickskolorna.⁹⁴

I det fortsatta kommer övningarnas tänkta genomförande att närmare undersökas och då särskilt i vilken mån pojkarnas och flickornas övningar skilde sig från varandra. Det senare kommer att ske genom att de ämnen som var gemensamma för både pojkar och flickor behandlas först, varefter studien går närmare in på de övningar som bara förekom i pojkarnas respektive flickornas utbildningsplaner.

I fråga om luftskyddsövningarna märks inga skillnader mellan pojkarnas och flickornas övningar, även om flickorna skulle erhålla undervisning under samtliga tre år, medan pojkarna bara fick luftskyddsundervisning i 16-årsåldern. I likhet med de förslag som presenteras i de värntjänstutbildningssakkunnigas betänkande återfinns även här exempel på praktiska övningar, såsom släckningsarbeten, gasskyddsövningar och rapporttjänst. Vidare framgår av planerna att man också tänkte sig att det på sina håll skulle hållas förberedande värntjänstutbildning, så att skolungdomen redan hade en teoretisk grund när den egentliga utbildningen introducerades.⁹⁵

När det kommer till olycksfallssjukvård går det att märka en markant skillnad mellan pojkarnas och flickornas utbildning. Tydligast märks detta i omfattningen, då det bara var ett övningsmoment som var mer omfattande än olycksfallssjukvården i flickornas utbildning, medan olycksfallssjukvård var

94. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 14; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 12.

95. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 30–32; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 176–191; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 19–37.

det övningsmoment bland pojkarnas övningar som fick näst minst tid. En bidragande orsak till detta var att i flickornas utbildning ingick även livräddning, vilket inte var en del pojkarnas utbildning. Vidare kan man också märka att till skillnad från pojkarnas utbildningsplan skulle flickorna även få kunskap om gasskador samt vad som bör finnas i ett husapotek. Ser man till de praktiska övningarna var dessa i likhet med betänkandets förslag koncentrerade till förbandsläggning och bårbärning, och utöver flickornas undervisning om gasskador finns få referenser till krigssjukvård. I de tillämpade övningar som beskrivs rör det sig om trafikolyckor och ormbett, och ingenstans sägs något om exempelvis skottskador. Intressant att märka är även att i anvisningarna för flickornas kurs talas det i likhet med luftskyddsutbildningen om förberedande kurser.⁹⁶

Ett annat område som är av särskilt intresse att undersöka närmare är observations- och rapporttjänst, då de representerar färdigheter som tidigare hade pekats ut som områden där ungdomar tänktes kunna göra en insats i händelse av krig.⁹⁷ I relation till de förslag som fördes fram i de värntjänstutbildningssakkunnigas förslag går det inte att märka några stora skillnader, även om man i de nya anvisningarna inte gick lika långt som i utredningen. Exempelvis föreslogs inte längre några målspaningsövningar i mörket.⁹⁸

Vid en jämförelse mellan anvisningarna för pojkar och de för flickor framgår det att observations- och rapporttjänst var ett moment som fick dubbelt så stort utrymme i pojkarnas timfördelning. Vidare går det även att märka en tydlig skillnad mellan hur observationsövningarna behandlas i anvisningarna för flickor respektive pojkar. I introduktionen till avsnittet om pojkarnas observation finns en tydlig hänvisning till denna färdighets betydelse för en skytt, vilket helt saknas i anvisningarna för flickorna. På liknande sätt saknas det i de instruktioner som gäller flickornas observation nästan helt referenser till militära mål. När pojkarna övade sig i att spana efter ”levande skyttar” heter det i texten rörande flickornas övningar att de skulle spana efter ”levande mål” och på andra ställen hade man i flickornas version bytt ut ”skyttar” mot ”spejare”.⁹⁹ Man får därigenom närmast intrycket av att flickornas övningar

96. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 33–35; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 192–199; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 38–73 och särskilt s. 48.

97. En intressant detalj i sammanhanget är att i förordningen var det bara rapporttjänsten som nämndes explicit. *SFS 1941:604*.

98. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 33; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 97–100; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 118–122.

99. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 92–100; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s.

inte avsågs att ge en lika tydlig koppling till en framtida krigssituation som pojkarnas dito.

Även i fråga om rapporttjänsten går det att märka liknande skillnader mellan pojkarnas och flickornas övningar, trots att det i grunden var samma färdigheter som betonades. Exempelvis övades flickorna inte i att lämna rapporter mellan olika enheter, utan man får närmast intrycket av att det för deras del handlade om rapportering i lugnare områden eller inom ett läger. I anvisningarna rörande flickornas övningar nämns nämligen inget om vikten av att hämta andan efter långa förflyttningar, och till skillnad från pojkarna skulle de inte övas i uppträdande då man som ordonnans passerade en post.¹⁰⁰

Utöver dessa moment som var gemensamma för såväl pojkar som flickor, fanns det också moment som bara delvis överlappade varandra. Medan flickorna hade ett moment som hette terrängövningar och orientering och därtill också särskilda timmar för läger tjänst fanns det för pojkarna ett moment som hette fälttjänst, vilket inkluderade orientering och läger tjänst. Därutöver hade pojkarna också övningar i grupp samt avståndsbestämning på schemat, vilket bitvis motsvarade flickornas terrängövningar.¹⁰¹

Av dessa övningar var det framförallt vid orienteringen man hittar de tydligaste likheterna mellan pojkarnas och flickornas övningar, och det går heller inte att hitta någon tydlig skillnad i relation till det betänkande som låg till grund för förslaget att införa värntjänstutbildning.¹⁰²

I fråga om läger tjänsten var det dock större skillnad. Dels var detta ett moment som hade betydligt större utrymme i flickornas övningar, dels hade momentet delvis olika inriktning för pojkar respektive flickor. För pojkarna handlade lägerliv framförallt om att klara sig i skog och mark och fokus låg på övernattnings i tält eller skärmskydd. Flickornas läger tjänst innehöll i och för sig även dessa aspekter, men var också inriktat mot upprättandet av tältläger och inomhusförläggningar, där flickorna bland annat skulle övas i att laga mat under enklare förhållanden och också utspisa andra. Det senare kan jämföras med pojkarnas undervisning i matlagning, vilken framförallt synes ha handlat om att i fält värma upp sin egen mat.¹⁰³

111–122.

100. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 106–119; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 126–135.

101. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 14; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 12.

102. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 23, 27; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 131–165; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 146–179.

103. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 165–175; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 74 och 83–110.

Därtill finns det även exempel på att man hade betydligt mindre tilltro till flickornas kunskaper om enklare handgrepp i naturen. Exempelvis finns det i anvisningarna för flickornas läger tjänst avsnitt som rör hur man hanterar kniv och yxa, hur man gör knopar samt hur man gör upp eld. Några liknande avsnitt finns inte i anvisningarna rörande pojkarnas övningar, utan där tar man bara upp säkerhetsföreskrifter i samband med eldning.¹⁰⁴

Vad vidare gällde flickornas terrängövningar handlade dessa till stor del om att röra sig i naturen och innefattade bland annat terränglek, avståndsbestämning samt förflyttningar till fots eller på cykel. Ifråga om övningarna i avståndsbestämning framstår flickornas övningar som mer omfattande än pojkarnas, trots att detta moment hos pojkarna hade egna timmar i planeringen. Den största skillnaden här var att pojkarna framförallt skulle övas i att uppskatta olika avstånd i samband med skyttet, medan flickornas övningar handlade mer om att faktiskt mäta avstånd genom exempelvis stegning.¹⁰⁵

Nämnas bör även att de terränglek som bara förekom bland flickornas övningar skilde sig något från de terränglek som presenterades i de värntjänstakkunnigas betänkande och som framförallt var tänkt för yngre barn. De ”lekar” som flickorna skulle utöva gick bland annat ut på att en figurant skulle försöka ta sig igenom en bevakningskedja i skogen eller att en spejare skulle ta sig runt en bana med kontroller och registrera färgen på kontrollskärmarna utan att bli upptäckt av den som vaktade kontrollen. I likhet med luftskyddsövningarna och undervisningen i olycksfallsjukvård, nämndes även här förekomsten av förberedande övningar för flickorna.¹⁰⁶

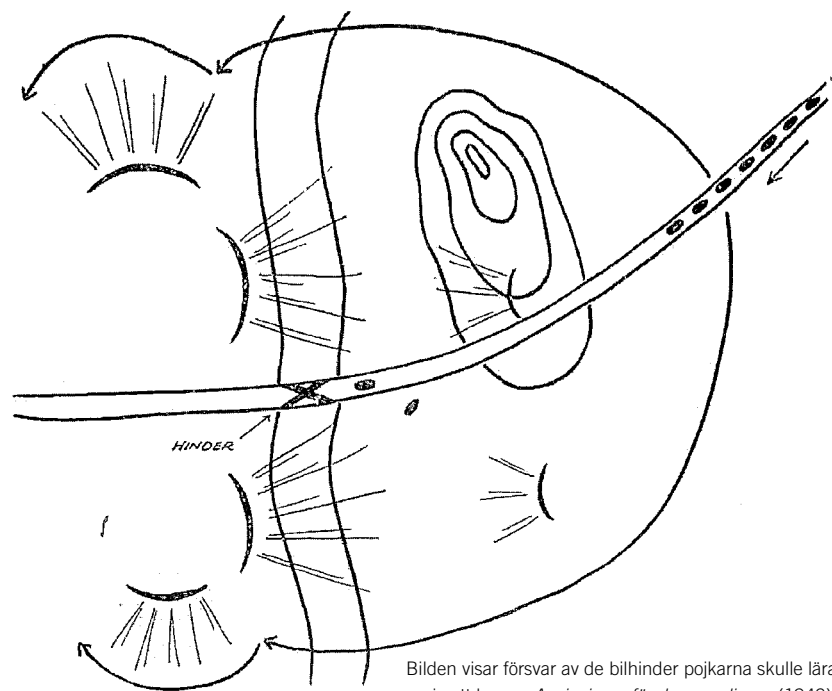
När det kommer till momentet förflyttningar som var en del av flickornas terrängövningar skilde de sig kraftigt från de förflyttningar som ingick i pojkarnas övning i grupp. Medan flickorna övades i att förflytta sig organiserat, men på enklare sätt, mellan två punkter, handlade pojkarnas övningar i förflyttningar om rent fältmässigt uppträdande, såväl enskilt som i patrull. I sammanhanget bör dock nämnas att pojkarnas förflyttningsövningar framförallt var att se som en förberedelse för värnpliktstjänstgöringen och det poängteras noga att utbildningen inte gjorde pojkarna till färdiga soldater.¹⁰⁷

104. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 166–167; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 75–83.

105. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 101–105; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 136–140.

106. *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 136 och 141–142.

107. *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 145–146; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 25–36.

Bilden visar försvar av de bilhinder pojkarna skulle lära sig att bygga. *Anvisningar för den manliga...* (1942).

I likhet med flickornas terränglekar innehöll också pojkarnas övningar i grupp moment som handlade om att leta igenom ett område genom att röra sig fram på linje eller så kallad jägarkedja. Talande nog skulle pojkarna i den exempelövning som togs upp fånga in sabotörer, medan flickorna skulle öva sig att röra sig på ett ordnat sätt (även om det i anvisningarna för flickornas övningar nämns att man måste leta noga om någon skulle fångas).¹⁰⁸

I samband med pojkarnas övningar i grupp finns det även exempel på ytterligare övningar, vilka på ett tydligt sätt visar hur man tänkte sig att pojkarna skulle kunna bidra till landets försvar i händelse av krig. Med hänvisning till användningen av luftlandssatta trupper i den moderna krigföringen påpekades att även hemorten kunde bli skådeplats för strider. I möjligaste mån skulle den luftlandsatta fienden i sådana situationer mötas med moderna och rörliga

108. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 43; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 141–142.

förband, men till dess att dessa anlände var det upp till hemvärnsförband att med hjälp av exempelvis skolungdomar fördröja fiendens framryckning. Detta skulle framförallt ske genom uppförandet av landningshinder för att hindra fienden att landsätta fordon och bilhinder för att fördröja enheter som lyckats landsätta fordon eller som tillskansat sig fordon efter landsättningen.¹⁰⁹

Skolungdom kunde i dessa situationer delta i två olika roller, antingen som hemvärnsmän för de skjutskickliga ynglingar som fyllt 17 år (alternativt som reservhemvärnsmän för dem som var 16 år) eller som civila medhjälpare som deltog i arbetet med att uppföra landnings- och bilhinder samt spanade efter och rapporterade om eventuella fientliga aktiviteter. På så sätt skulle hemvärnsmännen kunna koncentrera sig på att med vapen i hand försvara bilhindren.¹¹⁰

När man i samband med värntjänstutbildningen skulle öva detta fick ynglingarna först rekognosera för att hitta lämpliga platser för bilhinder varefter de övade att uppföra hindren. Därefter satte de även upp en rapportkedja för att varsko dem som försvarade bilhindret när en fiende närmade sig.¹¹¹

Som framkommit ovan var skjututbildningen en del av den manliga värntjänstutbildningen som fick utstå stark kritik och där förordningen utgjorde kraftiga inskränkningar i relation till det förslag som de värntjänstutbildnings-sakkunniga förde fram. Man kan därmed fråga sig i vilken mån detta påverkade skjututbildningens ambitioner. Ser man till syftet med de övningar som tas upp i Skolöverstyrelsens anvisningar finns det ingen tydlig skillnad i relation till utredningen, utan både i betänkandet och i anvisningarna framhålls att utbildningen skulle lägga en grund för fortsatt utbildning och att man även borde uppmuntra deltagande i frivilliga skytterörelsen. Den största skillnaden var istället att de inledande övningarna i korthållsskjutning med luftgevär eller salongsgevär togs bort. Därmed skulle lärjungarna börja öva med armégevär och kammarammunition direkt.¹¹²

I praktiken var det många av de föreslagna momenten i betänkandet som också återfanns i anvisningarna, och man tänkte sig där att lärjungarna skulle nå nästan lika långt i skjutövningarna som i det ursprungliga förslaget, om än på kortare tid.¹¹³ Skolskjutningen skulle enligt anvisningarna påbörjas vid 16

109. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 44–45.

110. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 45–46.

111. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 46–51.

112. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 35; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 52–53.

113. I en jämförelse av exempelvis övningarna i skolskjutning går det att märka att man i och

års ålder, mot 15 i betänkandets förslag, och det tillämpade skyttet fick i anvisningarna vänta tills 18 år, till skillnad från det tidigare förslaget där fältskjutningar påbörjades redan i 16-årsåldern och de tillämpade övningarna i grupp från och med 17 års ålder.¹¹⁴ Detta innebar att det ovan nämnda exemplet från betänkandet, där lärjungarna med laddade vapen skulle förflytta sig på cykel för att sedan öva bekämpning av landsatt fallskärmstrupp inte återfinns i anvisningarna. Istället blev den mest avancerade övningen att enskilt rycka fram till skjutvallen med laddat vapen och därifrån bekämpa olika mål på avstånd upp till 200 meter.¹¹⁵

Ett moment som togs upp i betänkandet, men som inte alls nämns i förordningen var handgranatkastning.¹¹⁶ Intressant nog finns det emellertid med som en egen övningsgren i det timfördelningsförslag som presenteras i Skolöverstyrelsens anvisningar. En närmare granskning av handgranatkastningens utformning visar att det inte rörde sig om kast med riktiga granater, utan längd- och målkastningsövningar med attrapper. I inledningen framhålls vidare att handgranatkastning också var en idrott, men som framgår av anvisningarna var det långtifrån bara idrottsliga aspekter som dominerade övningarna. Exempelvis hade man viss teoretisk utbildning rörande olika granaters verkan och användning samtidigt som man också ägnade sig åt tillämpade övningar. Gällande de senare framhölls exempelvis att man kunde göra övningarna mer fantasieggande om man till exempel lät lärjungarna kasta mot en människoliknande figur eller om de fick tävla i att från skyddsställning springa fram mot nedslagsplatsen efter det att handgranaten briserat.¹¹⁷

Bland flickornas övningsgrenar var det bara hemsjukvården som inte också togs upp i pojkarnas övningar. Till synes hade även denna utbildning krympts något i jämförelse med betänkandets förslag. Istället för undervisning under två av skolans läsår koncentrerades hemsjukvården till ett och ser man till vad som skulle tas upp hamnade fokus nu på omvårdnadsinslagen medan aspekter som puls, temperatur och medicinering inte längre nämndes uttryckligen.¹¹⁸

för sig skulle genomföra liknande moment, men att kraven hade sänkts något. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 134; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 79–81.

114. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 35–36; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 14.

115. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 142; *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 14.

116. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 16, 19, 25–26; *SFS 1941:604*.

117. *Anvisningar för den manliga...* (1942) s. 14, 120–129.

118. Värntjänstutbildningssakkunniga (1940) s. 39; *Anvisningar för den kvinnliga...* (1942) s. 72–73.

Värntjänstutbildningens praktiska genomförande

När det kommer till övningarnas praktiska tillämpning uppmärksammades det redan i remissvaren att man på många håll redan hade påbörjat värntjänstutbildningen under läsåret 1940/1941.¹¹⁹ Bakgrunden till detta var bland annat att Kungl. Maj:t i juli 1940 beslutade att anordna särskilda fortbildningskurser för lärare under sommaren 1940, för att värntjänstutbildningen skulle kunna komma igång redan till höstterminen 1940.¹²⁰ Denna information vidareförmedlades sedan från Skolöverstyrelsen till läroverk, flickskolor och högre folkskolor så sent som i slutet av augusti 1940. Av utskicket framgick att Skolöverstyrelsen ville ha information om hur skolorna skulle lösa denna uppgift samtidigt som man också lämnade öppet för rektors prövning rörande övningarnas utformning. Man framhöll också vikten av att övningarna kom igång så fort som möjligt.¹²¹

Som det skulle visa sig fick Skolöverstyrelsens uppmaning ett starkt gensvar och i svar från bland annat över 50 läroverk, 29 flickskolor och 30 högre folkskolor framhölls att man hade lärare på plats som kunde genomföra värntjänstutbildning redan under den förestående höstterminen. Endast undantagsvis förklarade man sig inte ha möjlighet att anordna några övningar på grund av bristen på lärare. Så var exempelvis fallet vid högre allmänna läroverket i Visby, där gymnastikläraren var inkallad och vid högre allmänna läroverket i Vänersborg, där man fortfarande väntade på besked om gymnastikläraren kunde bli hemförlovd.¹²²

Ser man till hur övningarna genomfördes hade de stora likheter med de förslag som sedan fördes fram av de värntjänstsakkunniga. Vad gällde åldern på de elever som inkluderas så synes man emellertid ha dragit gränsen vid 14 års ålder. Så skedde exempelvis vid Beskowska skolan där man hösten 1940 anordnade skjutövningar, exercis, avståndsbedömning, handgranatkastning, orientering, sjukvård, luftskydd samt lektioner i vapenkänedom, vilka inkluderade musergevär, pistol, kulsprutegevär, kulsprutegevär och kulspruta.¹²³

119. RA, Eck-dep. 21/3 1941, nr. 68, Rektorn vid Högre allmänna läroverket i Kristianstad 23/1 1941; Rektorn vid Gudmundrå samrealskola 24/1 1941. Vidare kan även nämnas att frivilliga övningar genomfördes vid en rad skolor så tidigt som under vårterminen 1940 i samband med "kokslovet" (föregångaren till sportlovet). Se Richardson (2003) s. 19.

120. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Kungl. brev 19/7 1940.

121. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Skolöverstyrelsen 26/8 1940.

122. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid högre allmänna läroverket i Visby 28/8 1940; Rektorn vid högre allmänna läroverket i Vänersborg 28/8 1940.

123. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Beskowska skolan 16/9 1940, F II:1,

En intressant aspekt i detta sammanhang var olika skolors möjlighet att anordna värntjänstutbildning. För medan många läroverk kunde ordna tämligen avancerade övningar synes man vid flera högre folkskolor ha fått nöja sig med en mer begränsad verksamhet. Av berättelsen från högre allmänna läroverket i Skövde framgår exempelvis att man redan under det så kallade kokslovet 1940 hade låtit officerare organisera ett hemvärnskompani vid skolan. I beskrivningen av verksamheten vid högre allmänna läroverket i Karlstad framhölls att skolans pojkar i samband med övningarna under hösten 1940 hade organiserats i sex plutoner som leddes av plutonchefsutbildade lärare alternativt officerare från Värmlands regemente. Som gruppchefer tjänstgjorde tolv underbefäl från regementet samt lika många landsstormspojkar ur elevkåren.¹²⁴ Detta kan jämföras med övningarna vid Hotings högre folkskola och Överkalix högre folkskola. Vid Hotings högre folkskola inskränkte man sig till orienteringsövningar för pojkarna samt olycksfallssjukvård och luftskydd för flickorna, medan man vid Överkalix högre folkskola koncentrerade övningarna till orientering och målspaning.¹²⁵

Värt att nämna är dock att det också förekom högre folkskolor som bedrev övningar i såväl målspaning och ordonnanstjänst som skytte och handgranatkastning.¹²⁶ I ett brev från Åsele högre folkskola frågade rektorn till och med om det inte vore möjligt att med statliga medel också bekosta skyttet för yngre elever, ”[d]å det anses av pojkarna som en stor heder att få skjuta med kronans skott”.¹²⁷ Vidare finns det även exempel på hur man anordnade övningarna i samarbete med den lokala skytteföreningen,¹²⁸ och vid högre folkskolan i Klintehamn gick man till och med så långt att man helt överlät ledningen av värntjänstkursen till Gotlands infanteriregementes depå på orten.¹²⁹

Som synes visade sig de aktuella skolorna minst sagt beredvilliga att med

Gymnastiksektionen, Skolöverstyrelsen, RA. För liknande upplägg, se exempelvis rektorn vid högre allmänna läroverket i Karlstad 13/9 samt 7/10 1940.

124. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid högre allmänna läroverket i Skövde 30/8 1940; Rektorn vid högre allmänna läroverket i Karlstad 7/10 1940.

125. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid Hotings högre folkskola 11/10 1940; Kollegiet vid Överkalix högre folkskola 9/9 1940.

126. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid Råneå högre folkskola 9/9 1940.

127. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid Åsele högre folkskola 18/11 1940.

128. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid högre folkskolan i Edsbyn 31/8 1940.

129. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid Klintehamns högre folkskola 30/11 1940.

kort varsel anordna värntjänstutbildning och det var i stort sett bara när det saknades resurser som övningar inte genomfördes. Ett tydligt exempel på hur man verkligen ansträngde sig för att genomföra övningarna hittar man i ett brev från rektorn vid högre folkskolan i Sävsjö. Där framhölls att han vid sidan om skolans gymnastiklärarinna, som skulle sköta flickornas utbildning, personligen tog på sig att leda pojkarnas utbildning. Att rektor i sammanhanget såg sig väl lämpad för uppgiften framgår av att han i uppräknningen av sina meriter nämner att han hade varit plutonchef vid linjetrupporna och därefter tjänstgjort inom landstormen. När det kom till skjutövningarna med armégevär trodde rektor emellertid att dessa skulle bli svåra att genomföra, på grund av bristen på ammunition. I dess ställe skulle han istället försöka ordna skjutning med luftgevär och eventuellt salongsgevär. Däremot trodde han sig kunna ordna fram armégevär för övningarna i vapenkännedom.¹³⁰

När det kommer till de övningar som under läsåret 1941/1942 genomfördes med stöd i SFS 1941:604 går det att märka att dessa inte bara följde förordningen, utan att de även låg mycket nära de anvisningar som Skolöverstyrelsen gav ut under våren 1942. Som Richardson visat med hjälp av inskickade rapporter från skolorna omfattade övningarna under detta läsår i genomsnitt 9,3 dagar, vilket i och för sig är mer än vad förordningen krävde, men inte så mycket som anvisningarna från Skolöverstyrelsen föreslog. Vidare kan Richardson visa att det endast var 22 av 6 932 pojkar som i praktiken använde sig av möjligheten att bli befriade från skjututbildningen. Mot bakgrund av de frågor som Skolöverstyrelsen ställde till skolorna i samband med inrapporteringen av uppgifterna rörande värntjänstutbildningen kan Richardson också visa att många elever även hade erfarenhet av frivillig försvarsverksamhet. Exempelvis var det tretton respektive åtta procent av pojkarna som deltagit i landstormens respektive hemvärnets verksamhet, och bland flickorna var det tolv procent som deltagit i Röda korsets verksamhet, nio procent i scoutrörelsen, nio procent som tjänstgjort som luftbevakare, sju procent som var engagerade i Lottakåren och lite mer än en och en halv procent som deltagit i Luftskyddets verksamhet.¹³¹

Tittar man närmare på de inskickade rapporterna finns det emellertid ytterligare observationer att göra, vilka kan bidra till kunskap om hur man i praktiken såg på pojkars och flickors värntjänstgöring och dess betydelse vid ett eventuellt krigsutbrott. När det gäller flickornas övningar inom ra-

130. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:1, Rektorn vid högre folkskolan i Sävsjö 30/8 1940.

131. Richardson (2003) s. 114–116.

men för de kommunala flickskolorna kan märkas att dessa i regel påbörjades i 15-årsåldern.¹³² I övrigt låg man som sagt var väldigt nära de anvisningar som publicerades 1942. Vid kommunala flickskolan i Borås valde man att inför terminsstarten 1941 anordna ett tredagars läger i Målsryd, någon mil utanför Borås. Där övades flickorna i användning av slidkniv och yxa, tältslagning, avståndsbedömning, livräddning, matlagning i kokgrop, sjukvård, terränglek med målspaning, orientering och rapportföring.¹³³ Ser man till övriga flickskolor var det många som inkluderade liknande övningar om än med vissa variationer. Exempelvis hade man inte övningar i att använda kniv och yxa eller tältslagning på schemat vid kommunala flickskolan i Falun, men väl ordonnans-tjänst och barnavård, och vid kommunala flickskolan i Gävle övade man istället knopslagning.¹³⁴

Ett intressant mönster i skillnaderna rörande vilka övningar som inkluderades i flickornas värntjänstutbildning går även att märka rörande målspaning samt ordonnans- och rapporttjänst. Av uppgifter från sammanlagt arton olika skolor framgår det att det var fyra som inte hade genomfört några övningar alls i målspaning samt ordonnans- och rapporttjänst, tre som bara nämnde målspaning och rapporttjänst samt två som bland genomförda övningar bara tog upp ordonnans- och rapporttjänst.¹³⁵ Hur avsaknaden av målspaning och/eller ordonnans- och rapporttjänst skall tolkas är mot bakgrund av det tillgängliga materialet inte helt klart. Av berättelsen från Nya elementarskolan för

132. Se exempelvis RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Kommunala flickskolan i Falun 6/12 1941; Kommunala flickskolan i Gävle 6/12 1941; Majornas kommunala flickskola i Göteborg 4/12 1941; Vasa kommunala flickskola 5/12 1941; Halmstads kommunala flickskola 2/12 1941.

133. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Kommunala flickskolan i Borås 5/12 1941.

134. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Kommunala flickskolan i Falun 6/12 1941; Kommunala flickskolan i Gävle 6/12 1941.

135. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, [skolor där inga övningar i målspaning samt ordonnans- och rapporttjänst genomförts] Majornas kommunala flickskola; Vasa kommunala flickskola; Halmstads kommunala flickskola; Nya elementarskolan för flickor; [skolor som genomfört övningar i målspaning samt ordonnans- och rapporttjänst] Hudiksvalls kommunala flickskola; Göteborgs högre samskola; Lunds privata elementarskola; Saltsjöbadens samskola; Sigtunastiftelsens humanistiska läroverk; Whitlockska samskolan; Gävle högre allmänna läroverk; Högre allmänna läroverket i Strängnäs; Östersunds högre allmänna läroverk; [skolor som genomförde övningar i målspaning och rapporttjänst, men inte ordonnans-tjänst] Kommunala flickskolan i Borås; kommunala flickskolan i Gävle; Kommunala flickskolan i Jönköping; [skolor som genomförde övningar i ordonnans- och rapporttjänst, men inte målspaning] Härnösands kommunala flickskola; Varbergs elementarläroverk.

flickor framgår emellertid att man inte haft möjlighet att genomföra mer än en värntjänstutbildningsdag, vilket gjorde att man prioriterade simning och livräddning, orientering, luft-, gas- och brandtjänst samt olycksfallsvård framför terränglekar, lägerliv, målspaning, ordonnans-tjänst och rapporttjänst samt hem- och lägertjänst.¹³⁶ Vidare kan man utifrån berättelsen från Saltsjöbadens samskola märka vissa skillnader i hur målspaningen organiserades för flickor respektive pojkar, då pojkarnas övningar verkar ha varit mer tillämpade i och med att pojkarna övade sig i att verka som spaningspatrull, vilket inte nämns rörande flickorna.¹³⁷

Vad övrigt gäller pojkarnas övningar överensstämmer även dessa till stora delar med de anvisningar som Skolöverstyrelsen gav ut. Bland de få undantag som återfunnits kan nämnas Lundsbergs skola, där inga vapenövningar finns upptagna i listan över genomförda övningar och Whitlockska samskolan som också hade simning för pojkar, men inte handgranatkastning. Vidare framhöll man från Fjellstedska skolan i Uppsala att man på grund av att gymnastikläraren var inkallad bara kunnat genomföra en enda övningsdag. Den hade innefattat skjutning, handgranatkastning, kartläsning, riksmarsch, skidåkning och patrulltjänst samt orientering. Därutöver hade man i samband med gymnastiklektionerna även övat uppträdande i mindre militära enheter, olika förflyttningssätt, instruktörstjänst med övertagande av befäl, kommandoövningar samt vapenkänedom.¹³⁸

Därtill går det även att märka att man på sina håll hade tämligen höga ambitioner med pojkarnas övningar. Vid Saltsjöbadens samskola övade man även att på skidor ingå i eldställning på ett fältmässigt sätt och patrulltjänsten omfattade spaningspatrull, flankpatrull och förpatrull. Från Högre allmänna läroverket i Skellefteå framhölls att man med fördel använde sig av lärjungar som var del av landsstormen som gruppchefer och biträdande instruktörer.¹³⁹

Tydligast märks dock ambitionerna med övningarna i berättelserna från Lunds privata elementarskola och Högre allmänna läroverket i Norrköping. I beskrivningen av övningarna vid Lunds privata elementarskola framhålls att

136. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Nya elementarskolan för flickor 14/6 1942.

137. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Pojkarnas spaningspatruller framhålls också från Lunds privata elementarskola. Saltsjöbadens samskola 11/6 1942; Lunds privata elementarskola 13/6 1942.

138. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Lundsbergs skola 31/3 1942; Whitlockska samskolan 15/6 1942; Fjellstedska skolan i Uppsala 2/6 1942.

139. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Saltsjöbadens samskola 11/6 1942; Högre allmänna läroverket i Skellefteå 28/3 1942.

huvudmålet med de militära övningarna hade varit "... att eleverna skulle er-hålla nödiga kunskaper och färdigheter för att vid yttersta behov kunna insät-tas i hemvärnet, varför utbildningen koncentrerades på ingjutandet av ett visst självförtroende hos eleverna vid hanterandet av gevär och handgranat samt dessa vapens ävensom kartans och kompassens användning i terrängen."¹⁴⁰ Från Högre allmänna läroverket i Norrköping framhölls behovet av att utöka övningarna genom att flytta brand- och gasskyddsövningarna till gymnastik-lektionerna och idrottsdagarna. I dess ställe borde man istället ta upp "landmi-nors konstruktion och användning i det pågående kriget samt någon övning i handgemäng".¹⁴¹

Pojkar och flickor i det totala krigets tjänst

Som tydligt framgått av föreliggande studie fanns det i samtiden ingen kon-sensus rörande det lämpliga i att låta även barn utbildas till landets försvar. För även om ingen öppet förespråkade involveringen av yngre barn i direkta stridshandlingar, menade man i den statliga utredning som tillsattes att värn-tjänstutbildningen borde göras till en integrerad del av all skolutbildning. Redan från sju år skulle barnen introduceras till området genom lek och idrott för att vid 12 års ålder kunna påbörja den egentliga värntjänstutbildningen.

Att det i denna fråga saknades en samsyn i det svenska samhället i synen på barn gör att det framstår som om tanken om första hälften av 1900-talet som en period som präglades av en ny syn på barn behöver omvärderas. För-visso förekom det röster som gav uttryck för ett starkt motstånd mot en så omfattande och långtgående verksamhet som förberedde barn i händelse av krig, men det fanns även gott om röster som accepterade och i vissa fall även välkomnade värntjänstutbildningen. Ser man till kritiken av värntjänstutbild-ningen var det vidare många gånger inte i första hand barnperspektivet som lyftes fram, utan snarare frågor av mer praktisk och organisatorisk karaktär.¹⁴²

140. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Lunds privata elementarskola 13/6 1942.

141. RA, Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II:4, Högre allmänna läroverket i Norrkö-ping 31/3 1942.

142. I detta avseende kan föreliggande studie nyansera Richardsons närmast svart-vita bild av de remissvar som skickades in med anledning av de värntjänstutbildningssakkunnigas ut-redning. I långt större utsträckning än vad som framkommer i Richardsons studie fanns det också inom olika korporationer och till och med individuella remissinstanser skilda meningar rörande värntjänstutbildningens utformning. Vidare finns det även anledning att i vidare studier av värntjänstutbildningens genomförande pröva Richardsons bild av de

I den kritik som utgick från barnens perspektiv förekom det vidare flera olika argumentationslinjer. Trots ett förestående krigshot var det många som hävdade barnens rätt att vara just barn och menade därvidlag att de skulle hållas utanför de vuxnas hotfulla värld. Om så inte skedde riskerade man inte bara att skada barnen, utan i slutändan hotades även en fredlig samexistens mellan olika länder om befolkningen redan från barnsben lärde sig att krig var en naturlig del av världen. Andra argument som fördes fram byggde istäl-let på barns utveckling, varvid det hävdades att det krävdes viss mognad och fysisk kapacitet för att lära sig skjuta och kasta handgranat. Vid vilken ålder man uppnått detta var man emellertid långtifrån ense om, även om de flesta var överens om att barnen behövde vara ett par år äldre än vad utredningen föreslog.

Som det skulle visa sig blev kompromissen mellan dessa olika viljor att värntjänstutbildningen introducerades först vid 16 år, vilket i praktiken inne-bar att delar av den verksamhet som hade påbörjats under läsåret 1940/1941, såsom värntjänstutbildningen vid de högre folkskolorna, fick avvecklas. En konsekvens av denna utveckling blev att värntjänstutbildningen i praktiken framförallt kom att omfatta medel- och överklassungdomar, eftersom dessa var i majoritet vid läroverk och flickskolor.¹⁴³ Detta är en intressant observa-tion mot bakgrund av vad tidigare forskning framhållit rörande klasstillhö-righetens betydelse för barns levnadsförhållanden. Till skillnad från det civila arbetslivet, i vilket arbetarklassens barn i regel trädde in före barn ur högre samhällskikt, blev alltså värntjänstutbildningen ett steg in i vuxenvärlden för företrädesvis ungdomar ur högre samhällsskikt.

Ser man till övningarnas utformning följde de i stort en tydlig uppdel-ning mellan manligt och kvinnligt, där pojkarna skulle lära sig skjuta och

militära övningarna som en verksamhet som upphörde på många håll i landet från och med läsåret 1943/44. Fortfarande under läsåret 1944/1945 var det nämligen 88 skolor som tillsammans rekvirerade inte mindre än 98 800 patroner kammarammunition och 483 580 skarpa patroner och så sent som i juni 1945 (över en månad efter värntjänst-utbildningens avskaffande) planerades värntjänstövningar vid centrala verkstadsskolan i Uddevalla. Se Richardson (2003) s. 33–38 och 119–120; RA, Skolöverstyrelsen, Gym-nastiksektionen, F II:12, Sammanfattning av rekvisitioner å ammunition för värntjänst-utbildningen under läsåret 1944–1945, 14/6 1944; Brev till rektor för central verkstads-skolan i Uddevalla 26/5 1945.

143. Se Sven Moberg, *Vem blev student och vad blev studenten? Statistiska studier rörande här-stamning, studentbetyg, vidare utbildning, yrkes-, inkomst-, förmögenhets- och familjeförhål-landen bland fem årgångar svenska studenter under perioden 1910–1943* (Lund 1951) *pas-sim*.

kasta handgranat, medan flickorna framförallt skulle ägna sig åt sjukvård och läger tjänst. Ett område som föreslogs ingå i såväl flickornas som pojkarnas utbildning var emellertid målspaning, rapporttjänst och ordonnanstjänst. Det som gör dessa övningar särskilt intressanta är att de återkommande beskrivs som en manlig verksamhet, vilket kanske tydligast märks i framställningen av målspaning såsom kopplad till ”jägarinstinkten”.

Målspaning blir även att betrakta som ett högtintressant övningsmoment i detta sammanhang i och med att det var en verksamhet som i tidigare forskning pekats ut som ett område där det skedde en förändring gällande vad som var att betrakta som manliga respektive kvinnliga uppgifter i händelse av krig. Att denna förändring inte var något som skedde helt konfliktfritt framgår inte minst i remissvaren, där det bland annat fanns röster som menade att målspaning inte borde ingå i flickornas utbildning. Vidare fanns det även de som inte ens reflekterade över att utredningen föreslog sådan verksamhet för flickor, vilket tyder på att luftbevakning som en kvinnlig syssla var att betrakta som en främmande tanke för många så sent som i januari–februari 1941. Vidare går det också att i de handböcker som gavs ut märka en tydlig skillnad mellan hur man presenterade övningar i målspaning för pojkar respektive flickor. Medan denna verksamhet var tydligt kopplad till soldatens uppgifter i pojkarnas övningar fick den en vagare utformning i flickornas dito, vilket gör att det blir oklart vad flickorna egentligen skulle spana efter.

När det kommer till övningarnas praktiska genomförande går det vidare att märka att just målspaning samt rapport- och ordonnanstjänst var de moment som oftast fick stryka på foten i de fall när flickornas verksamhet kortades ned. Viktigt att poängtera är dock att de skolor som inte inkluderade dessa moment var i minoritet samtidigt som de inskickade berättelserna ger vid handen att nästan var tionde flicka i de aktuella skolorna tjänstgjort som luftbevakare. Det senare framstår kanske inte som någon hög andel, men den var faktiskt 36 gånger högre än andelen kvinnliga luftbevakare inom den kvinnliga delen Sveriges befolkning år 1943.¹⁴⁴ Vidare kan också uppmärksammas att i ett av remissvaren framhölls även behovet av att i skolan lära de flickor som tjänstgjorde som luftbevakare att hantera vapen.

Vad slutligen gäller barns och ungdomars faktiska bidrag till landets försvar blev detta i praktiken en huvudsakligen hypotetisk fråga i och med att Sverige aldrig aktivt involverades i kriget. Vidare är det, särskilt rörande poj-

144. Andelen kvinnliga luftbevakare av den kvinnliga delen av Sveriges befolkning mellan 15 och 65 år uppgick till 0,25 procent. Sundevall (2011) s. 63; *Statistisk årsbok för Sverige*, Årg. 32 [1945], (Stockholm 1945) tab. 16.

karnas övningar, många gånger svårt att exakt avgöra vilka moment som var att betrakta som förberedande utbildning och vilka som direkt syftade till att göra ungdomarna nyttiga i krig. Det faktum att pojkar enligt de anvisningar som Skolöverstyrelsen gav ut redan i 16-årsåldern kunde träda in i hemvärnet gör dock att samtliga övningsmoment bör ses som både en förberedelse inför värnpliktstjänstgöringen och som en direkt utbildning för deltagande i försvaret av den egna hembygden. Liknande ambitioner framkommer även i berättelsen från Lunds privata elementarskola, där man tydligt framhöll att syftet med värntjänstutbildningen var att förbereda pojkarna för tjänstgöring inom hemvärnet. I sammanhanget bör dock nämnas att tjänstgöring inom hemvärnet inte sågs som något generellt mål för samtliga pojkar, utan som Skolöverstyrelsen framhöll, begränsades den till dem som förvärvat en tillräcklig skjutskicklighet. Möjligtvis tänkte man sig även att detta också krävde att pojkarna engagerade sig i olika former av frivillig försvarsverksamhet.

Utöver tjänstgöring inom hemvärnet fanns det emellertid andra uppgifter vilka ungdomar ansågs lämpliga att utföra. Som nämnts användes flickor inom luftbevakningen och i utredningen nämns att ungdomar med fördel kunde användas som ordonnanser i samband med flyganfall i händelse av att telefonförbindelserna var brutna. Också i detta sammanhang går det att i Skolöverstyrelsens anvisningar märka en viss skillnad mellan hur pojkar och flickor skulle övas. Medan pojkarnas övningar i ordonnanstjänst gick ut på att föra fram rapporter över längre avstånd får man närmast intrycket av att flickornas ordonnanstjänst framförallt var begränsad till kortare avstånd, vilket också ligger i linje med betoningen av hem- och läger tjänst i deras utbildning.

Det mest långtgående exemplet på användningen av pojkar i icke stridande befattningar var utan tvekan Skolöverstyrelsens förslag rörande försvar mot luftlandsättning. Där tänkte man sig att unga pojkar skulle delta i hembygdens försvar genom att bygga bilhinder, vilka skulle göra det möjligt för hemvärnet att bekämpa en stillastående fiende. För att få detta att fungera i praktiken skulle pojkarna även upprätta rapportkedjor för att varna för analkande fiender, en verksamhet som måste anses gränsa till användningen av minderåriga i stridande förband.

I jämförelse med hur minderåriga involverades i krigsansträngningarna i andra länder under andra världskriget framstår planen att använda svenska ungdomar som spejare framför hemvärnsförbanden som en ganska drastisk åtgärd. Som föreliggande studie visat rättfärdigas denna långtgående involvering av svenska ungdomar till landets försvar ofta genom hänvisning till det

totala kriget, där flygvapen och luftlandsatta förband gjorde att ett eventuellt angrepp riskerade att hota hela landet, och inte bara dess gränser. Det ligger därför nära till hands att hävda att krigföringens radikaliserings bidrog till att öppna upp för användningen av minderåriga för olika försvarsuppgifter, trots att det under mellankrigstiden skett en tydlig förändring i synen på barn.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA) (Stockholm)

- Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar 21 mars 1941, nr. 68.
Skolöverstyrelsen, Gymnastiksektionen, F II, vol. 1, 4.
Värntjänstutbildningssakkunniga, 1940, vol. 1.

Tryckta källor

- Anvisningar för den kvinnliga skolungdomens värntjänstutbildning* (Stockholm 1942).
Anvisningar för den manliga skolungdomens värntjänstutbildning (Stockholm 1942).
Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk (Stockholm 1935).
Svensk författningssamling (SFS) 1863:3: Kungl. Maj:ts nådiga cirkulär till Dom-kapitlen, angående undervisningen i gymnastik och militär-öfningar wid elementarläroverken, folkskolelärare-seminarierna och folkskolorna.
Svensk författningssamling (SFS) 1939:139: Kungl. Maj:ts cirkulär till Skolöverstyrelsen m. fl. rörande undervisning i luftskydd.
Svensk författningssamling (SFS) 1941:604: Kungl. Maj:ts kungörelse angående utbildning i värntjänst vid vissa läroanstalter.
Wallin, Harald och Grimlund, Hugo (red.), *1933 års förnyade läroverksstadga: med förklaringar och hänvisningar: jämte timplaner och undervisningsplan m. m. rörande allmänna läroverken, 2. uppl.* (Stockholm 1939).
Värntjänstutbildningssakkunniga, *Betänkande och förslag angående värntjänstutbildning för skolungdom* (Stockholm 1940).

Litteratur

- Cunningham, Hugh, *Children and Childhood in Western Society Since 1500* (London 2005).
Dahlberg, Hans, *I Sverige under 2:a världskriget, 1. uppl.* (Stockholm, 1986[1983]).
Friberg, Lennart, *Styre i kristid: Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945* (Stockholm 1973).
Heywood, Colin, *Growing Up in France: From the Ancien Régime to the Third Republic* (Cambridge 2007).
Holmes, Richard, Singleton, Charles och Jones, Spencer, *The Oxford Companion to Military History*, (Oxford 2004 [2001]).
Imlay, Talbot, ”Total war”, i *Journal of Strategic Studies*, Vol. 30, nr 3 (2007).
Kennedy, Rosie, *The Children’s War: Britain, 1914–1918* (New York 2014).
Larsson, Esbjörn, ”Barn från Mars: Skolungdomens vapenövningar”, *Militärhistorisk tidskrift 2013* (2014).
Mayall, Berry och Morrow, Virginia, *You Can Help Your Country: English Children’s Work During the Second World War* (London 2011).
Meinander, Henrik, *Towards a Bourgeois Manhood: Boys’ Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880–1940* (Helsingfors 1994).
Moberg, Sven, *Vem blev student och vad blev studenten? Statistiska studier rörande härstamning, studentbetyg, vidare utbildning, yrkes-, inkomst-, förmögenhets- och familjeförhållanden bland fem årgångar svenska studenter under perioden 1910–1943* (Lund 1951).
Månsson, Olle, *Industriell beredskap: Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget* (Stockholm 1976).
Noakes, Lucy, ”Women and World War II”, i Kassimeris, George och Buckley, John (red.), *Ashgate Research Companion to Modern Warfare* (Farnham 2010).
Nordisk familjeboks sportlexikon: Uppslagsverk för sport, gymnastik och friluftsliv. Vol. 6, S-Örevoll (Stockholm 1946).
Olsson, Ulf, *Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget* (Göteborg 1973).
Overud, Johanna, *I beredskap med Fru Lojal: Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2005).
Purseigle, Pierre, ”The mobilization of resources for total war” i Chickering, Roger, Showalter, Dennis och van de Vens, Hans, *Cambridge History of War: Volume 4, War and the Modern World* (Cambridge 2009).

- Richardson, Gunnar, *Hitler-jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredningspedagogik och demokratifostran i Sverige under andra världskriget* (Uppsala 2003).
- Sjöberg, Mats, *Att säkra framtidens skördar: Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* (Linköping 1996).
- Sköld, Johanna, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek: Barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925* (Stockholm 2006).
- Solberg, Anne, "Negotiating Childhood: Changing Constructions of Age for Norwegian Children" i James, Allison och Prout, Alan (red), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, 2 (London 1997).
- Statistisk årsbok för Sverige, Årg. 32* [1945] (Stockholm 1945).
- Sundevall, Fia, *Det sista manliga yrkesmonopolet: Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (Stockholm 2011).
- Trowald, Oscar, *Massornas skjutskicklighet: Den svenska frivilliga skytterörelsen tolkar situationer och möjligheter 1895–1918*, Opubl. masteruppsats vid Historiska institutionen i Uppsala 2014.
- Uhlin, Åke, *Februarikrisen 1942: Svensk säkerhetspolitik och militär planering 1941–1942* (Stockholm 1972).
- Wangel, Carl-Axel (red.), *Sveriges militära beredskap 1939–1945* (Stockholm 1982).
- Zelizer, Viviana A, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children* (New Jersey 1994 [1985]).
- Zetterberg, Kent, *Liberalism i kris: Folkpartiet 1939–1945* (Stockholm 1975).

Författarpresentation

Esbjörn Larsson (f. 1968), docent i historia och universitetslektor i utbildningshistoria vid Uppsala universitet. Larsson disputerade 2005 på avhandlingen *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning: Kungl. krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*. Sedan dess har han framförallt ägnat sig åt fortsatta studier av det svenska utbildningsväsendet och 2014 publicerades hans bok *En lycklig Mechanism: olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution*. I *Militärhistorisk tidskrift* har han tidigare medverkat med uppsatser som "Karriär eller hetsporre? – En studie av svenska officerare i utrikes krigstjänst under 1800-talets andra hälft" (2007), "Barn från Mars – Skolungdomens vapenövningar" (2014) samt "Att studera utrikes tjänst – Svenska örlogsofficerare i utrikes tjänst under 1800-talet".

Uppsatser

Slaget og freden: Betydningen av Waterloo og Wienerkongressen to hundre år etter

Morten Nordhagen Ottosen

Året 2015 markerer tohundreårsjubileet for to store begivenheter i europeisk historie: Slaget ved Waterloo og Wienerkongressen. Betydningen av de to begivenhetene har imidlertid vært vurdert nokså forskjellig. Waterloo har tradisjonelt blitt betraktet som overmåtelig viktig fordi slaget satte en definitivt stopp for Napoleons evinnelige kriger og bestrebelser etter europeisk hegemoni. Wienerkongressen har derimot hatt et atskillig dårligere rykte, som reaksjonære fyrster og statsmenns forsøk på å gjenskape Europa slik det hadde vært før den franske revolusjonen, og med det både kullkaste både revolusjonens politiske arv og nasjonenes selvbestemmelsesrett og i stedet vende tilbake til det gamle eneveldige privilegiesamfunnet som karakteriserte 1700-tallets Europa.

Denne artikkelen går i helt motsatt retning. For det første argumenterer den for at slaget ved Waterloo hadde forsvinnende liten militær og politisk betydning, rett og slett fordi Napoleon i lengden ikke hadde mulighet til å vinne en krig mot hele Europa. Wienerkongressen var derimot atskillig viktigere, for den la grunnlaget for et helt nytt internasjonalt system som både ga Europa fire tiår med fred og bidro til at det ikke ble noen ny europeisk storkrig før i 1914. Wienerkongressen var dessuten på ingen måte så tilbakeskuende som den tradisjonelt har blitt fremstilt som, men forsøkte både å forlike Europa med arven fra revolusjons- og napoleonstiden og, fremfor alt, forhindre fremtidige storkriger av den typen som hadde herjet Europa fra 1792 til 1815.

Napoleons og Wellingtons Waterloo

Om formiddagen søndag 18. juni 1815 begynte det som skulle bli napoleonskrigenes siste store slag, og ende med Napoleons definitive nederlag. Fra kl. 10 om formiddagen angrep Napoleons 73 000 mann hertugen av Wellingtons nesten like store armé av britiske og nederlandske tropper, som hadde tatt stilling ved Waterloo, beliggende litt sør for i det som i dag er Belgia, da en del av Nederland. Kampene raste hele dagen, med gjentatte franske angrep som brakte Napoleon nær et gjennombrudd. Det avgjørende vendepunktet kom imidlertid om ettermiddagen, og det var ikke til Napoleons fordel. Den prøyssiske generalen Gebhard Leberecht von Blücher ankom da slagmarken med sine omlag 50 000 tropper, og dermed var Napoleon både tallmessig og taktisk utmanøvrert. I 22-tiden kunne Wellington og Blücher slå fast at seieren var deres, mens Napoleon bega seg tilbake til Paris og abdiserte noen dager senere, for andre og siste gang. Den 15. juli overga han seg til britene i Rochefort og ble sendt avsted i eksil på St. Helena i Sør-Atlanteren, nesten 200 mil fra Afrikas vestkyst – for øvrig en helt annen skjebne enn det engelske eller amerikanske eksilet som Napoleon hadde håpet på.¹

Nettopp fordi det ble Napoleons siste nederlag, har slaget ved Waterloo fått monumental betydning i europeisk historie, i den grad at det fremdeles den dag i dag brukes som metafor for et fullstendig og avgjørende nederlag. Waterloo var riktignok et nederlag for Napoleon, men den enorme betydningen av det er både overdreven og mest av alt en britisk historisk konstruksjon.² Waterloo var ikke i seg selv årsaken til at Napoleon tapte i 1815, men understreket heller at Napoleon uansett ville ha lidd nederlag før eller senere.³ Dette er en viktig forskjell fra konvensjonelle oppfatninger av slaget som helt avgjørende for napoleonskrigene. Selv om Napoleon hadde vunnet ved Waterloo, kunne han ikke i lengden ha kunnet beseire stormaktene Storbritannia, Russland, Østerrike og Preussen – samt deres øvrige allierte – og enda mindre hadde han kunnet gjenoppbygge det kontinentaleuropeiske imperiet han had-

de regjert frem til 1814. Napoleon hadde nesten hele den franske felthæren med seg til Waterloo, hvor han bare møtte en liten brøkdell av den militære styrken som koalisjonsmaktene kunne mønstre så snart den russiske og østerrikske mobiliseringsprosessen var fullbyrdet. Da Napoleon barket sammen med Wellington og Blücher ved Waterloo, var ennå ingen av de russiske og østerrikske armeene sendt ut i felten. Et britisk-prøyssisk nederlag ved Waterloo hadde derfor neppe gjort mer enn å forlenge det som ble den sjuende europeiske koalisjonskrigen mot Frankrike siden 1792.⁴

Waterloo endret med andre ord ganske lite.⁵ Vel hadde Napoleon tidligere utrettet mirakler både på og utenfor slagmarken, senest gjennom det spektakulære comebacket i mars 1815 etter et kortvarig eksil på øya Elba i Middelhavet, men situasjonen var nærmest umulig for ham i 1815. Ikke bare var Frankrike utarmet etter to tiår med krig, men rojalistiske opprør i vestlige og sydlige deler av Frankrike etter Napoleons maktovertakelse viste at støtten til ham var begrenset. Krigen i 1815 var dessuten upopulær også blant de som støttet Napoleon. Napoleons innenrikspolitiske fundament var derfor svakt. Kanskje enda viktigere var det at koalisjonsmaktene som hadde beseiret Napoleon i 1813–1814 hadde lært seg å samarbeide om felles mål og sette disse foran egne særinteresser. Motsetningene, mistenksomheten og rivaliseringen mellom Storbritannia, Russland, Preussen og Østerrike hadde vært en vel så viktig årsak til Frankrikes fremganger på slagmarkene i de tjue årene mellom 1792 og 1812 som fransk militær styrke og Napoleons militære geni. Splitnelsen mellom koalisjonsmaktene hadde gjort det mulig for Frankrike å beseire dem enkelt- eller parvis, og ikke minst å spille dem ut mot hverandre, noe fransk diplomati hadde utnyttet til fulle. Da de øvrige stormaktene omsider klarte å etablere et fungerende samarbeid i den sjette koalisjonen mot Frankrike fra 1812–1813, forsvant dette franske spillerommet, noe som bidro til Napoleons nederlag i 1814 og av samme årsak gjorde hans nederlag unngåelig i 1815.⁶

Napoleons retur og velkomst i Frankrike i mars 1815 overbeviste fremfor alt de øvrige stormaktene om at Napoleon var en notorisk uromaker og bølge som måtte fjernes. Stormaktene kunne ikke leve med et ustabil eller ekspansjonistisk Frankrike. Dette eliminerte langt på vei Napoleons første mål

1. For en konsis fremstilling av slaget ved Waterloo og dets betydning, se Charles J Esdaile, *Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815* (London 2007) s. 557–560.
2. Om hvordan mytene om Waterloo ble til, se for eksempel Brendan Simms, "Britain and Napoleon", i Philip G Dwyer (red.), *Napoleon and Europe* (Harlow 2001) s. 200–201 og Catriona Kennedy, "From the Ballroom to the Battlefield: British Women and Waterloo", i Alan Forrest, Karen Hagemann og Jane Rendall (red.), *Soldiers, Citizens and Civilians: Experiences and Perceptions of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1790–1820*, (Basingstoke 2009) s. 137–156.
3. Michael Broers, *Europe under Napoleon 1799–1815* (London 1996A) s. 259.

4. William McElwee, *The Art of War: Waterloo to Mons* (Bloomington 1975) s. 5.
5. Owen Connelly, *Blundering to Glory: Napoleon's Military Campaigns*, 3. utg. (Lanham 2006) s. 211.
6. Paul W. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763–1848* (Oxford 1994) s. 443–516.

etter at han igjen tok makten, nemlig å overbevise stormaktene om at han denne gang ønsket fred og ville respektere traktater og grenser, slik at de ville kunne leve med ham som keiser av et Frankrike med grenser som i 1792. Dette hadde stormaktene vært parate til å gå med på helt frem til sen vinteren 1814, men Napoleons fullstendig manglende vilje til å slutte fred selv da han på dette tidspunktet hadde kniven på strupen, overbeviste dem en gang for alle om at hans regime i Frankrike var uforenelig med stabilitet og fred i Europa. Desto mer ble dette tilfellet våren 1815, da den tilbakevendte Napoleons aggressive og sjåvinistiske propaganda og retorikk overfor franskmennene ikke ga særlig grunn til å tro at han, til tross for forsikringene han ga via diplomatiske kanaler, hadde noen hensikt om å regjere Frankrike i fred og fordragelighet med det øvrige Europa.

Heller ikke Napoleons neste argument – at ingen andre makter hadde rett til å blande seg inn i Frankrikes indre anliggender og at det franske folkets valg av ham som keiser den 22. april 1815 derfor måtte respekteres – gjorde inntrykk på stormaktene. Stormaktenes kjølige svar var at internasjonal lov og behov for fred og stabilitet i Europa hadde forrang for Frankrikes suverenitet, samtidig som den ytterst lave deltakelsen i den franske folkeavstemningen i april heller ikke gikk ubemerket hen på de øvrige maktene. På dette tidspunktet hadde stormaktene allerede erklært Napoleon lovløs og i slutten av mars 1815 ble det den sjuende koalisjonen mot Frankrike inngått.⁷ Napoleons aller siste håp var at koalisjonen ikke ville kunne finansieres og at dette enten ville paralisere eller splitte den. Russland, Østerrike og Preussen var i alvorlig økonomisk uføre etter revolusjons- og napoleonskrigene, og dermed helt avhengige av subsidier fra Storbritannia dersom de i det hele tatt skulle være i stand til å føre krig. Storbritannias økonomiske situasjon var også anstrengt, men den britiske regjeringen bladde likevel opp ni millioner pund i subsidier til alliansepartnerne. Dermed var det duket for krig.

Spørsmålet var hvem som ville begynne krigen først. Det ville ta tid å mobilisere de russiske og østerrikske armeene, og Napoleon forsto derfor at alternativet til å gi koalisjonen tid og anledning invadere Frankrike, var å slå til først. På rekordtid klarte han å stable en ny armé på føttene en og sette den i marsj mot de eneste koalisjonsstyrkene som var mobilisert og befant seg innenfor rekkevidde, nemlig de britiske og prøyssiske armeene i Nederlandene og Rhinland under henholdsvis Wellington og Blücher. Den geografiske avstanden mellom de to armeene og personlige uoverensstemmelser mellom

Wellington og Blücher var en uimotståelig fristelse for Napoleon, som først satte kursen mot Blücher.⁸ Dette ga Napoleon en seier ved Ligny 16. juni, men kunne likevel ikke forhindre at Blüchers armé fikk forsterkninger og kom britene til unnsetning ved Waterloo to dager senere.

Uansett hvor nær Napoleon enn kan ha vært å vinne ved Waterloo, kunne han likevel ikke ha vunnet krigen i 1815. En fransk seier ville bare ha forsterket de europeiske maktenes allerede kraftige overbevisning om at Napoleon måtte bekjempes, og som sådan galvanisert koalisjonen, med alle de konsekvensene dette ville ha kunnet få for Frankrike dersom Russland, Preussen og Østerrike hadde kastet seg inn i krigen med full tyngde og invadert Frankrike. Avgjørelsen ved Waterloo gjorde at de ikke rakk å gjøre dette og bidro derfor, ikke uten et visst paradoks, til at Frankrike slapp unna verre onder etter at Napoleon gjennom sin retur til fransk jord hadde kastet terningene på landets vegne.

Konstruktiv fred

I den grad slaget ved Waterloo hadde avgjørende innvirkning på europeisk politikk, så var det mindre på grunn av at Napoleon tapte det enn at Storbritannia vant det. Seieren ga Storbritannia en avgjørende stemme i hvordan den nye freden med Frankrike skulle ta form, gjennom både hertugen av Wellingtons prestisje og den britiske hærens umiddelbare nærvær på fransk jord.⁹ Den britiske regjeringen gikk inn for å dele sol og vind så likt den kunne, noe som minsket risikoen for at spørsmålet om hva man skulle gjøre med Frankrike – eller retttere sagt hvordan man skulle straffe Frankrike – i 1815 skulle splitte stormaktene, både i synet på den nye freden med Frankrike spesielt og hvordan den generelle europeiske freden skulle se ut.

Frankrike hadde kommet nokså godt ut av den første freden med de allierte maktene, signert i Paris i mai 1814. Blant annet slapp landet alliert okkupasjon, beholdt sine grenser som i 1792 – etter at den territoriale utvidelsen i kjølvannet av revolusjonen hadde begynt – og fikk dessuten tilbake nesten alle sine kolonier. I tillegg slapp franskmennene å levere tilbake all kunsten og de historiske skattene som de hadde forsynt seg med fra kontinental-Europa gjennom de siste 20 årenes kriger og okkupasjoner. Selv om franske grenseområder i noen grad ble justert i henhold til allierte interesser og Frankrike ble

7. Ibid, s. 548–551.

8. Esdaile (2007) s. 551–557.

9. Schroeder (1994) s. 551–559.

stengt utenfor den omorganiseringen av Tyskland, så var vilkårene fra de allierte seierherrene likevel svært generøse, tatt i betraktning av at Frankrike var blitt så godt som nedkjempet.¹⁰ Dels skyldtes de gunstige vilkårene forhandlings- og meklingsvevnene til den franske utenriksministeren Charles Maurice de Talleyrand-Perigord, som hadde vært både i republikkens og Napoleons tjeneste og var en av Europas dyktigste diplomater. Dels skyldtes de fordelaktige vilkårene også en grunnleggende erkjennelse blant de allierte seierherrene at ingen – aller minst stabil europeisk fred – i lengden ville være tjent med et underkuet og revansjistisk Frankrike. Riktignok kan gjeninnsettelsen av bourbonerdynastiet på den franske tronen i form av Ludvig 18. i mai 1814 fremstå som en reaksjonær løsning påtvunget utenfra som var alt annet enn egnet til å stabilisere den politiske situasjonen i landet, men det glemmes ofte at Ludvig 18. fikk klar beskjed om å forlike seg med arven fra revolusjonen og Napoleon, og forsøkte å gjøre det i form av en konstitusjon - *Charte constitutionnelle* – av 4. juni 1814. Konstitusjonen var et forsøk på brobygging mellom revolusjonen og bourbonermonarkiet, samtidig som Ludvig i all vesentlighet videreførte Napoleons statsapparat. Håpet, både hos Ludvig 18. og de allierte, var at dette ville stabilisere Frankrike.

Napoleons comeback i 1815 viste ikke bare at Ludvig 18. og de allierte tok feil, men satte også den allierte imøtekommenheten overfor Frankrike på kraftig prøve. Forbitnelsen over at Napoleon nærmest uhindret fikk ta makten tilbake var stor, ikke minst i den britiske opinionen, mens Spania, Nederland og en del av de tyske statene krevde både fransk territorium, erstatninger, okkupasjon av Frankrike og ikke minst at franskmennene leverte tilbake all kunsten og de historiske skattene som de hadde fått beholde året før. Tsar Alexander av Russland var parat til å sende 400 000 russiske tropper tvers over hele Europa for å okkupere Frankrike, og med det i praksis sette landet under russisk administrasjon og kontroll. Dette var uaktuelt for Østerrike og de tyske statene, som på ingen måte ønsket nær en halv million russiske soldater på marsj tvers gjennom Tyskland, mens ingen av de øvrige stormaktene ønsket at Russland fikk kontrollen over Vest-Europa. Allikevel mente de fleste europeiske maktene at styret av Frankrike på en eller annen måte burde holdes under internasjonal kontroll. Det var på dette punktet den britiske regjeringen ble avgjørende.

Wellington og statsminister Castlereagh gikk inn for en politikk som siktet mot å stabilisere både Frankrike raskest mulig, ikke minst fordi det som i

10. Ibid, s. 508–509.

mars 1815 hadde begynt som et rojalistisk opprør mot Napoleon i tiden etter Waterloo hadde utviklet seg til en regelrett revansjekrig mot de som hadde støttet ham. Denne såkalte hvite terroren truet med å utløse borgerkrig og i verste fall en ny revolusjon i Frankrike. Castlereagh og Wellington fikk derfor på plass kompromisser både med de øvrige stormaktene og Frankrike, blant annet en ekstra subsidie til Russland for å imøtekomme tsar Alexander. For Frankrikes del innebar kompromisset å gi tronen tilbake til Ludvig 18. og etablere en midlertidig regjering med blant andre Talleyrand. Etter Ludvig 18.s ti måneder lange fiaskoregime i 1814-15 kunne de fleste allierte maktene styre sin begeistring for dette, men slik britene så det, var det ingen umiddelbare alternativer til ham som fransk konge. Det var heller ikke noe alternativ å la det dypt splittede franske folket velge ny konge selv ettersom det ville virke mer konfliktskapende enn stabiliserende. Gjeninnsettelsen av Ludvig 18. og den midlertidige regjeringen sikret i alle tilfeller Frankrikes politiske uavhengighet og suverenitet, men prisen å betale da den andre freden med de allierte maktene i Paris ble undertegnet i november 1815, var grenser som i 1790, rundt 700 000 francs i erstatninger til koalisjonsmaktene og, ikke desto mindre, å måtte finansiere og brødfø 150 000 allierte okkupasjonstropper frem til erstatningene var betalt.¹¹ Om lag 15 000 av disse troppene skulle for øvrig etter planen være danske, ettersom kong Frederik VI var desperat etter å komme på god fot med de allierte etter å ha vært blant taperne i 1814. Karl Johan hadde derimot allerede fått det han ville fra dem i form av Norge og holdt seg derfor utenfor okkupasjonen.¹²

Nødvendigheten av å stabilisere situasjonen i Frankrike etter Waterloo hang nøye sammen med hensynet til den overordnede freden og stabiliteten i Europa. Kun få dager før slaget ved Waterloo, var det i Wien blitt undertegnet en omfattende internasjonal traktat som ikke bare siktet mot å avslutte revolusjons- og napoleonskrigene, men som også var ment å utgjøre fundamentet for en ny orden i internasjonal politikk. Det var denne internasjonale ordenen den britiske regjeringen ønsket å bevare, og som en fullstendig underkuelse av Frankrike, eller en total uenighet mellom stormaktene om hvordan Frankrike skulle håndteres, kunne risikere å underminere. Den største betydningen av slaget ved Waterloo var derfor at det gjorde den britiske regjeringen i stand

11. Ibid, s. 552–555.

12. H F Bilsted, "Fra det danske Armeekontingent i Frankrig 1816–1818", i *Vort Forsvar* 1906; O Bauditz, "De danske tropper i Frankrig 1816–1818", i E Rindom (red.), *Gads Danske Magazin*, Vol. 15, 1921; F Nerland, "Danske tropper i Frankrig efter Napoleons fald", i E Lerdrup Bourgois og N. Høffding (red.), *Danmark og Napoleon* (Hovedland 2007).

til å ta føringen i fredsoppjøret med Frankrike og dermed redde den nye internasjonale ordenen fra Wien. Trusselen fra Napoleon i 1815 var derfor mindre at han ville legge under seg hele Europa på ny enn at han ville kunne velte kompromissene som siktet mot å skape en stabil europeisk fred og orden.

Wienerkongressen

Foranledningen for traktaten som ble undertegnet i Wien var en ni måneder lang kongress hvor alle de europeiske maktene på en eller annen måte var representert, i tillegg til forskjellige interessegrupper knyttet til alt fra den katolske kirken til delegasjoner fra enkeltbyer. Wienerkongressen, som den gjerne kalles, har, ikke uten sarkasme, også blitt kalt ”den dansende kongress”, med henvisning til tilsynelatende endeløse ballene, middagene, konsertene, operaene, jaktutfluktene, paradene og alle de andre forlystelsene som ble avholdt i løpet av den tiden kongressen varte. Disse festlighetene har fått vel så mye oppmerksomhet i historieskrivningen som de diplomatiske forhandlingene.¹³ Fyrstene og deres ministre og diplomater brukte imidlertid ikke bare tiden i Wien til å drikke og danse, og mange av dem slett ikke i det hele tatt. Både Keiser Franz av Østerrike og kong Frederik Wilhelm III av Preussen var alvorlige menn og likte ikke fest og dans, mens den 2,11 meter høye og 200 kg tunge kong Frederik I. av Württemberg og den nesten døde prøyssiske utenriksministeren Karl von Hardenberg av fysisk nødvendighet måtte holde seg unna dansegulvet.¹⁴ For de som deltok i festlighetene, hadde de imidlertid også funksjon som viktige uformelle samtale- og forhandlingsfora, hvor det ble inngått kompromisser og oppnådd avtaler. Grensegangen mellom forlystelse og alvor under Wienerkongressen var derfor flytende, noe nyere forskning omkring kongressen har vektlagt.

Wienerkongressen møttes aldri til noen form for formell plenumsesjon, hvor alle fyrstene og statsmennene var samlet til diskusjon på én og samme tid. I stedet foregikk den formelle delen av kongressens forhandlinger først og fremst i forskjellige komiteer for særskilte saker, for eksempel nyordningen av Tyskland, spørsmålet om Sveits’ internasjonale status, spørsmålet om slaveri og slavehandel, og om navigasjon på de europeiske elvene – bare for å nevne noen. I tillegg møttes av og til den såkalte «De åttes komité», som besto av

13. For et ferskt historiografisk overblikk over Wienerkongressen, samt vurderinger av den nyeste litteraturen, se Katherine B Aaslestad, ”Serious Work for a New Europe: The Congress of Vienna after Two Hundred Years”, *Central European History*, 48, 2015: 225–237.

14. James J Sheehan, *German History 1770–1866* (Oxford 1989) s. 393–399.

signatarmaktene fra Paris-freden mellom de allierte og Frankrike i 1814 (Sverige, Spania og Portugal, i tillegg til de fem stormaktene). I realiteten var det imidlertid stormaktene som langt på vei bestemte både kongressens prosedyrer og dens mest sentrale avgjørelser gjennom møter og forhandlinger seg imellom, gjerne av uformell karakter. Den prøyssiske delegaten Wilhelm von Humboldt kalte derfor disse fem maktene – det såkalte pentarkiet – for ”le véritable congrès”.¹⁵

Hovedtraktaten som kongressen munnet ut i, og som 9. juni 1815 ble signert og som sådan garantert av de samme åtte maktene som hadde undertegnet freden i Paris året før, en samling av forskjellige traktater som strakk seg fra freden mellom Danmark og Sverige i Kiel 14. januar 1814 til den tyske forbundstraktaten av 8. juni 1815, som etablerte en ny tysk konføderasjon. Wienertraktaten favnet med andre ord både fredstraktater mellom enkelte europeiske makter, traktater som etablerte nye stater og forbund (eller gjenopprettet gamle), og traktater som på forskjellige måter garanterte enkelte staters særskilte status eller territoriale omstruktureringer. Wienertraktaten ble av vesentlig betydning for etterkrigsordenen i Europa, som først og fremst ble bygget på en forståelse av traktaters ukrenkelighet, og som sådan på internasjonal lov, både gjennom selve traktatene som et slags rettslig grunnlag og internasjonale rettsprinsipper, med folkeretten i spissen. Selv om Europas jurister dermed fikk en helt ny betydning og status for internasjonal politikk i etterkrigstidens Europa, var nødvendigvis maktforholdene mellom de europeiske statene fremdeles viktig for hvordan internasjonal politikk skulle drives i praksis.

Skandinavia og Wienerkongressen

For de skandinaviske landene var Wienerkongressen en blandet affære. Danmark var som tapende part i napoleonskrigene ikke engang invitert, men kong Frederik VI reiste allikevel til Wien og ble reddet fra en ydmykende *gate-crashing* av kongressen gjennom en personlig invitasjon fra Østerrikes keiser Franz I, som var den eneste av de anti-napoleonske koalisjonspartnerne som ikke hadde erklært Danmark krig. Allikevel ble kongressen en svært ubehagelig affære for den danske kongen, i alle fall diplomatisk sett. Rent personlig hygget Frederik VI seg med den 18-årige skjønnheten Caroline Seufert, men

15. For de nyeste fremstillingene av Wienerkongressen, se Wolf D Gruner, *Der Wiener Kongress 1814/15* (Stuttgart 2014); Mark Jarrett, *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon* (London 2014); Heinz Duchhardt, *Der Wiener Kongress: Die neugestaltung Europas 1814–1815* (München 2013).

i de diplomatiske forhandlingene – som Frederik VI og de danske delegatene sjelden var invitert til – måtte danskene for det første kjempe for å få ratifisert fredstraktatene med koalisjonsmaktene og med det gjort slutt på den russiske okkupasjonen av Holstein, som i ytterste konsekvens truet med en oppløsning av hele den danske staten.¹⁶ Sverige og Preussen var ikke helt fremmede for ideen om å dele Danmark, noe som dels bunnet i Karl Johans raseri over begivenhetene året før i forbindelse med opprøret og krigen i Norge, som også da hadde fått ham til å sondere det diplomatiske terrenget med hensyn til ”le démembrement de la monarchie Danoise” mellom Sverige, Russland, Preussen og muligens Storbritannia.¹⁷

For det andre var heller ikke Sverige spesielt interessert i å gi Danmark den territorielle og økonomiske kompensasjonen for Norge som Kiel-freden tilsa, ettersom man på svensk side mente at den danske regjeringen hadde hatt en finger med i opprøret i Norge i 1814. Av den grunn mente Sverige at Danmark verken hadde krav på Svensk Pommern, kontantkompensasjonen på én million riksdaler og Norges andel av den felles dansk-norske statsgjelden. Saken fikk allikevel en foreløpig løsning gjennom en territoriell byttehandel som ga Svensk Pommern til Preussen, som på sin side ga hertugdømmet Lauenburg til Danmark. Lauenburgs 40 000 innbyggere var i danske øyne mager erstatning for Norges 900 000, men danskene hadde ikke noe valg og den territorielle hestehandlingen brakte slik sett i det minste ett av konfliktspørsmålene mellom Danmark og Sverige ut av verden. På denne bakgrunnen kunne Sveriges delegasjonsleder Carl Löwenhjelm den 7. juni høytidelig erklære på sin konges vegne at Sverige avsto fra alle videre krav overfor Danmark og derfor anså Kiel-traktaten som gyldig. To dager senere ble dette ratifisert av den svenske regjeringen, noe riktignok Karl Johan senere skulle komme til å angre bittert på, ettersom stormaktene kom til å betrakte denne erklæringen som mer bindende enn kronprinsen hadde regnet med.¹⁸ De svenske tankene om å dele opp Danmark viser imidlertid at den skandinaviske ordningen i Wien slett ikke bare simpelthen hadde vært «a matter of wrapping up final details», slik noen internasjonale historikere mener.¹⁹

16. Georg Nørregaard, *Danmark og Wienerkongressen 1814–15* (København 1948)

17. Se for eksempel Riksarkivet, Stockholm. Kabinettet/UD. Huvudarkivet 1681–1952. F 1 A – Rester av 1818 års dossiersystem enligt 1818 års generalinventarium. Volum 3. *Instruction Secrette* fra Karl Johan til Gustaf Löwenhjelm 28. juni 1814.

18. Torvald T:son Höjer, *Den svenska utrikespolitikens historia*. Vol. III:2, 1810–1844 (Stockholm: 1954) s. 236–239.

19. Schroeder (1994) s. 572.

Restaurasjon eller rekonfigurasjon?

Det overordnede målet for Wienerkongressen var å skape fred og stabilitet i Europa etter revolusjons- og napoleonskrigenes massive politiske, sosiale og økonomiske omveltninger og omkostninger. De fleste av Europas statsmenn var ikke bare på det rene med disse krigenes massive skala og omfang, men var også innforstått med at europeiske storkriger i fremtiden ikke ville kunne la seg kontrollere og innhegne noe mer enn tilfellet hadde vært med revolusjons- og napoleonskrigene.²⁰ Det var med andre ord ingen vei tilbake til 1700-tallets ”kabinettskriger”, noe alle ledende europeiske statsmenn var innforstått med. Løsningen var imidlertid alt annet enn entydig, og historikere diskutere fremdeles hva slags internasjonalt system kongressen egentlig skapte, og hvordan det fungerte. Noen mener at Wienerkongressen praktisk talt gjenopprettet 1700-tallets nokså rigide maktbalanse mellom stormaktene. Andre historikere mener det ble skapt nye former for maktbalanse, enten i form av en fleksibel multipolar balanse mellom de fem stormaktene eller i form av et slags bipolar britisk-russisk hegemoni som de øvrige europeiske maktene i større eller mindre grad innrettet seg etter.²¹ Den amerikanske historikeren Paul W Schroeder avviser derimot at det internasjonale systemet etter Wienerkongressen bygget på noen som helst form for maktbalanse, og mener i stedet det ble skapt et internasjonalt system bygget på solidaritet, kompromissvilje og tilbakeholdenhet mellom de europeiske maktene, samt ikke minst respekt for traktater og internasjonal lov som regulerende for forholdet mellom maktene.

Man finner gode argumenter for alle disse tolkningene, men det kan ikke være tvil om at systemet som Wienerkongressen skapte må betraktes som relativt vellykket, i alle fall i et førtiårsperspektiv. Riktignok kom de fleste av 1800-tallets historikere til å fordømme kongressen for å ikke ha tatt hensyn til nasjonal selvbestemmelsesrett og mange av de politiske prinsippene fra den franske revolusjonen, men heller praktisk talt fordelt Europas folk og nasjoner mellom ulike dynastiske imperier og stater, men likevel er det et faktum at Wienerkongressen kom til å bli fulgt av nesten fire tiår med fred i Europa – sett vekk fra revolusjoner, borgerkrigstilstander og intervensjoner – mens det ikke kom til å bryte ut storkrig som involverte alle stormaktene før 99 år

20. Se for eksempel Wolfram Siemann, *Metternich: Staatsman zwischen Restauration und Moderne* (München 2010) om Metternich og John Bew, *Castlereagh: A Life* (Oxford 2012) om Castlereagh.

21. Dette ble særlig debattert tidlig på 1900-tallet, jf. artiklene om kongressens betydning av Wolf Gruner, Paul W. Schroeder, Robert Jarvis og Enno E. Kraehe i *American Historical Review*, 97, 3, 1992, s. 683–735.

etter Wienerkongressens slutt. Det internasjonale systemet som kongressen opprettet ble kanskje ikke av alle opplevd som like rettferdig eller som spesielt progressivt, men det betyr likevel ikke at systemet var mislykket som en ny internasjonal orden som siktet mot å forebygge storkrig. Rasjonale bak det var ikke et kantiansk ideal om evig fred, og enda mindre noen form for pasifisme, men internasjonal konflikthåndtering som skulle unngå gjentakelse av revolusjons- og napoleonskrigenes katastrofer.

Samtidig skal man heller ikke overdrive den såkalte reaksjonære dimensjonen i Wienerkongressen og som sådan se den som et forsøk på å skru tiden tilbake i politisk forstand. Samtidens radikale og liberale, og ikke minst 1800- og det tidlige 1900-tallets nasjonalsinnede historikere, betraktet Wienerkongressen som et forsøk på å skru klokken tilbake til tiden før den franske revolusjonen, og perioden etter kongressens slutt har da også blitt gitt tilnavnet ”Restorasjonen”.²² Riktignok bygget Wienerkongressen på en dynastisk forestillingsverden, og bestrebet seg så langt det lot seg gjøre etter å basere Europa på en monarkisk orden, men dette dreide seg mer om å bygge broer mellom gammelt og nytt enn å skru tiden tilbake. Selv ikke for kongressens hovedarkitekt, den østerrikske statsmannen prins Klemens von Metternich, var det på noen måte et mål å gjenskape Europa slik det hadde vært før 1789. Noe slik ville rett og slett ikke kunne gjøres uten å utløse nye revolusjoner og en ny storkrig, som var nettopp det Wienerkongressen hadde til hensikt å forebygge.²³ Det måtte dermed gis spillerom for den nye tidens ideer, og av den grunn var perioden etter 1815 ikke en restaurasjon i begrepets egentlig betydning, men snarere en rekonfigurering av Europa i et forsøk på brobygging mellom nytt og gammelt – eller rettere sagt finne en plass for den institusjonelle arven fra revolusjons- og napoleonstiden uten at det samtidig brakte med seg internasjonal ustabilitet og storkrig.

Wienerkongressens brobygging kom til uttrykk på flere måter. Monarkene som i løpet av revolusjons- og napoleonstiden var blitt avsatt, men satt tilbake på sine troner av kongressen, ble generelt rådet til å innføre en eller annen form for konstitusjon, som i det minste innhegnet fyrstemakten og ga visse borgerlige og politiske rettigheter til folket. Disse rådene kom aller tydeligst til uttrykk i en av Wienertraktatens viktigste traktater, nemlig den

tyske forbundsakten av 8. juni. Denne opprettet Den tyske forbundet, en konføderasjon bestående av 39 suverene stater og fribyer – i seg selv en drastisk reduksjon fra de omlag 300 statene som frem til 1806 hadde utgjort Det tysk-romerske riket – og forbundsaktens artikkel 13 stadfestet at alle de tyske statene skulle ha en konstitusjon.

Flere av fyrstene, både i Tyskland og det øvrige Europa, tok, med større eller mindre grad av velvilje, hintet om konstitusjoner og rettigheter, mens noen konsekvent motsatte seg enhver konsesjon til revolusjons- og napoleonstidens arv. Dette bidro til å skape tre typer stater i Wienerkongressens Europa. Den første var relativt liberale stater, som tok med seg vesentlige deler av den institusjonelle arven fra revolusjons- og napoleonstiden, og innførte konstitusjoner som sikret en del av folket politiske rettigheter. Blant disse finner man Sverige, Frankrike, Nederland og de mellomstore sør-tyske statene Bayern, Württemberg og Baden. Den andre typen stater gikk diametralt motsatt vei, og nektet å på noen som helst måte forlike seg med den franske revolusjonen og Napoleons imperium. Således kom kongene av Spania, Napoli og Piemonte, for ikke å tale om Paven i Roma, etter beste evne virkelig til å forsøke å skru klokken tilbake i sine domener, mens Tsar Alexander i Russland allerede under Wienerkongressen hadde begynt på den reaksjonære ferden som få år senere fikk ham til å fullstendig vende ryggen til alt som kunne lukte av liberalisme. Disse reaksjonære statene var imidlertid i et klart mindretall, og det var ikke tilfeldig at samtlige av dem i løpet av relativt få år kom til å oppleve betydelig uro eller revolusjoner. Den tredje typen stater kan mest presist kalles konservative, som avsto fra å innføre konstitusjoner som innskrenket monarkens politiske makt, men som ellers bestrebet seg etter å modernisere sine stater gjennom reformer av administrasjon og lovverk, ofte etter Napoleons modell. Til disse hørte fremfor alt Østerrike og Preussen, som på ingen måte var grunnleggende reformfiendtlige, men til gjengjeld næret sterk skepsis mot konstitusjoner, selv om det i Berlin ble overveiet å innføre en konstitusjon helt frem til slutten av 1810-årene.²⁴

Wienerkongressens menn – for de var alle menn – fryktet fremfor alt revolusjon. Det er ikke minst på denne bakgrunnen man må se rådene om å innføre konstitusjoner, som ble betraktet som et slags forebyggende tiltak i egenskap av å skape visse ventiler som kunne absorbere folkelig misnøye av den typen som hadde utløst den franske revolusjonen og, i mange statsmenns øyne, krigene fra 1792. De fleste fyrstene i Europa strittet av samme årsak mot

22. Jacques Droz, *Europe Between Revolutions, 1815–1848* (Glasgow 1967); Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848* (London 1962) s. 99–131 og 234–252; Robert Tombs, *France 1814–1914* (London 1996) s. 329–353.

23. Michael Broers, *Europe after Napoleon. Revolution, Reaction and Romanticism, 1814–1848* (Manchester 1996B) s. 9–18.

24. *Ibid.*, s. 13.

reaksjonære krefter ute på det ytterste høyre, særlig blant adelen og geistligheten, som ofte ble betraktet som like store trusler mot den politiske stabiliteten som radikale krefter ute på det ytterste venstre, nettopp fordi de begge utgjorde ekstreme motpoler i den stabile politiske ordenen man forsøkte å skape. I dette bildet var reaksjonære en trussel nettopp fordi de hadde potensial til å egge opp vesentlige deler av befolkningen og forsterke den radikale fløyen. Dersom de absolutt måtte velge, var imidlertid de fleste europeiske fyrstene nødvendigvis mer parate til å samarbeide med reaksjonære krefter enn radikale, ettersom de sistnevnte som oftest omfavnet republikken og dermed per definisjon ville monarkiet til livs. Omvendt skal ikke Wienerkongressens og den påfølgende periodens vekt på dynastisk legitimitet og solidaritet uten videre forstås som reaksjonær. Gjeninnsettelsen av en rekke monarker og dynastiene på forskjellige europeiske troner var mindre et forsøk på å håndheve en slags gudegitt orden enn et politisk verktøy for å sørge for at makten lå hos det som ble betraktet som stabile regimer, under forutsetning av at monarkene tok hensyn til sine folk og som sådan ikke ga anledning til revolusjon.²⁵

Frykten for revolusjon skyldtes i sin tur mindre en ideologisk tro på monarkiet som eneste legitime styreform enn at revolusjonen ble betraktet som synonymt med europeisk storkrig. Modellen og skremmebildet i så måte var den franske revolusjonen og det påfølgende krigsutbruddet i 1792, som helt frem til 1848 ble sett som en slags mal for hvordan en revolusjon ville utarte seg og hvilke konsekvenser den ville få. Frykten for at revolusjon ville bety krig var ikke tatt helt ut av det blå, ettersom kombinasjonen av det ideologiske eksportelementet i den franske revolusjonen og de revolusjonæres bruk av ytre fiendebilder og krig for å glatte over indre splittelser var en vesentlig årsak til krigsutbruddet i 1792.²⁶ Forventningen ble derfor at det samme ville skje igjen dersom revolusjonære tok makten i et europeisk land. Samtidig erkjente Wienerkongressens delegater også at 1700-tallets nakne maktpolitikk, med krig som det eneste og nærmest vilkårlige redskapet for konfliktløsning, også hadde bidratt til revolusjonskrigenes utbrudd. Det var nettopp derfor Wienerkongressen siktet mot å skape et nytt system for internasjonal politikk.

25. David Laven och Lucy Riall, "Restoration Government and the Legacy of Napoleon", i David Laven och Lucy Riall (red.), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford og New York 2000) s 11–12.

26. Jf. Tim C W Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (London 1986).

Den europeiske konserten – En internasjonal rettsorden

Selv om historikere er uenige om betydningen av maktforholdene mellom stormaktene i det internasjonale systemet etter Wienerkongressen, er de fleste enige om at internasjonal politikk etter 1815 i langt større grad enn tidligere bygget på lov og rett. Historikeren Paul W. Schroeder går lengst i så måte, og mener at konsensus om lover og normer og respekt for traktater og internasjonal lov ble selve kjernen i det internasjonale systemet etter Wienerkongressen.²⁷ Andre historikere, som Mark Jarrett og Maartje Abbenhuis, mener at stormaktene fremdeles kunne ta beslutninger over hodene til de mindre maktene og som sådan la maktforhold veie tyngst, men at de likevel var opptatte av å legitimere og forankre disse beslutningene i internasjonal lov, og at de på den måten skapte et nytt rettsbasert system for internasjonal politikk.²⁸ Dette ser man ikke minst i at internasjonal politikk etter 1815 generelt ble mindre vilkårlig. Tidligere hadde fyrstene nærmest etter eget forgodtbefinnende kunnet blande seg inn i konflikter og kriger på basis av dynastiske mål og ambisjoner. Etter 1815 krevde imidlertid utenrikspolitiske vurderinger og tiltak en politisk og juridisk kompetanse som bare ministrene og byråkratiet kunne gi dem. Konsekvensen var blant annet at den hyppigste krigsårsaken i Europa på 1700-tallet – tronfølgekriser og dynastiske ambisjoner – forsvant nærmest fullstendig som krigsårsaker etter 1815.

Internasjonal lov var naturligvis ingen skriftlig lovkode, og enda mindre fantes det et institusjonelt rammeverk til å påse at hva enn som ble betraktet som internasjonal lov ble overholdt. Det internasjonale systemet etter 1815 løste dette på to måter. For det første ble traktater og legitimitetsprinsipper grunnsteinene i den nye internasjonale ordenen. Forståelsen av legitimitet var særlig knyttet til sedvane og rettigheter, og ble som sådan en rettesnor for hva som ble betraktet som gyldige krav og ikke. Hva gjaldt traktatenes viktighet og funksjon, var det særlig Wienerkongressens hovedtraktat som ble liggende til grunn for etterkrigsordenen og betraktet som bindende for alle den favnet, med de åtte signatarmaktene som garantister for at traktatens bestemmelser ble overholdt. Wienertraktatens bindende funksjon gjaldt også signatarmaktene selv, noe ikke minst Sverige fikk merke da Karl Johan i årene 1816–18 forsøkte å vri seg unna Kiel-fredens bestemmelse om at Norge skulle betale sin andel av den felles dansk-norske statsgjelden ved å argumentere for at Kieltraktaten

27. Schroeder (1994) s. 517–763.

28. Jarrett (2014) s. 149; Martje Abbenhuis, *An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815–1914* (Cambridge 2014) s. 239.

med Danmark var ugyldig. Stormaktene minnet imidlertid Karl Johan på at Sverige selv hadde anerkjent Kieltraktaten i Wien i juni 1815, og støttet derfor Danmark i tvisten om gjeldsoppgjøret ut fra en forståelse av den danske regjeringens krav som traktatfestet og derfor legitimt. For Sverige betydde dette at alternativet til å bøye seg for de danske kravene var stormaktsintervensjon, noe stormaktene også lot Karl Johan forstå var en reell mulighet.²⁹

Stormaktenes stilling i den dansk-svenske gjeldstvisten viser også hvordan internasjonal lov i praksis ble håndhevet etter 1815. Høsten 1815 ble det inngått to allianser, den såkalte Hellige Alliansen med Russland, Østerrike og Preussen i spissen for nesten alle koalisjonsmaktene mot Frankrike unntatt Storbritannia, samt Kvadrupelalliansen mellom de tre nevnte maktene og Storbritannia. Den Hellige Alliansen ble opprettet på Tsar Alexanders initiativ for å demme opp mot sekularisme og republikanisme, og var som sådan bygget på kristne verdier og monarkisk solidaritet, noe som også kom til uttrykk i at alliansen ble inngått mellom fyrstene personlig. Kvadrupelalliansen var i utgangspunktet en mer formell stormaktsallianse ment for å innhegne Frankrike, som la føringer for regelmessige møter mellom alliansepartnerne. Da den i 1818 ble utvidet til å også favne Frankrike, ble den ikke bare omdøpt til Kvintupelalliansen, men fikk også funksjon som et forum hvor stormaktene kunne møtes for overlegninger om aktuelle spørsmål og konflikter og enes om løsninger gjennom gjensidig forståelse, kompromisser og felles aksjon. I disse overlegningene ble nettopp traktater og legitimitet lagt til grunn for stormaktenes vurderinger, samtidig som konsensus mellom dem ble en uskreven betingelse for å skride til felles aksjon, noe som ikke minst også var motivert av et ønske om å hindre at lokale tvister og konflikter utartet seg til større kriger gjennom at to eller flere av stormaktene involverte seg på hver sin side, slik som ofte hadde skjedd på 1700-tallet. Dette betyr ikke at stormaktene ikke hadde motstridende interesser eller konflikter seg imellom etter 1815. Forholdet mellom Storbritannia og Russland var for eksempel svært anspent, både på grunn av rivalisering i Asia og uenigheter om kontinental-Europa, og brakte de to på randen av krig i 1830-årene. Bestrebelsene etter forståelse og konsensus mellom stormaktene fremfor krig innebar heller ikke med seg pasifisme i den forstand at maktbruk ble diskreditert som instrument i internasjonal politikk. Essensen i det internasjonale systemet som ble etablert fra og med Wienerkongressen var snarere at overlegninger og forhandlinger

29. Torvald T:son Höjer, *Carl XIV Johan*. Vol. 3: *Konungatiden* (Stockholm 1960) s. 25–42.

ble foretrukne midler for konfliktløsning i stedet for krig, både stormaktene imellom og i spørsmålet om intervensjon i øvrige områder og stater i Europa.³⁰

Dette var utgangspunktet for det såkalte kongresssystemet, også kjent som den europeiske konserten, som begynte med kongresser i Aachen i 1818, Troppau i 1820, Laibach (Ljubljana) i 1821 og Verona i 1822. Det var i Aachen i 1818 at de fem stormaktene entes om å støtte Danmark i tvisten om gjeldsoppgjøret, og dermed gjennom en felles uttalelse i dansk favør i praksis tvang Sverige (og Norge) til å føye seg, til Karl Johans og Stortingets grenseløse irritasjon. I løpet av de senere kongressene åpnet det seg imidlertid en kløft mellom Den hellige alliansens førende makter Russland, Østerrike og Preussen på den ene siden og Storbritannia og Frankrike på den andre siden. Dette fikk blant annet den konsekvensen at Den hellige alliansen i økende grad kunne bruke kongresssystemet til repressive tiltak under henvisning til monarkisk legitimitet og internasjonal stabilitet, noe som for eksempel kom til uttrykk gjennom østerrikske militære intervensjoner mot revolusjonære regimer i Italia i 1822–1823 og ved at Württemberg i 1823–1824 mot sin vilje ble tvunget til å innføre repressive tyske forbundslover.³¹ Også under revolusjonen i 1848–49 ble det monarkiske solidaritetsprinsippet trukket frem i forbindelse med russisk intervensjon i Romania og Ungarn og prøyssisk intervensjon i Baden.

Den økende splittelsen mellom hva man kan kalle østmaktene Russland, Østerrike og Preussen og vestmaktene Storbritannia og Frankrike bidro også til at kongresssystemet, som en serie regelmessige møter mellom fyrster og/eller ledende statsmenn fra alle de fem maktene, i tråd med hva som var stipulert i Kvintupelalliansen, i praksis opphørte etter 1824, da den britiske regjeringen fikk nok og forlot det. Allikevel opphørte ikke kongresssystemet helt å eksistere etter 1824. For det første fortsatte stormaktene – inkludert Storbritannia – sine overlegninger gjennom blant annet konferanser på ambassadørnivå, slik at stormaktene heller ikke etter 1824 kom til å foreta seg noe overfor tredjeparter, som for eksempel militære intervensjoner, uten at det rådet en viss enighet eller forståelse om det. De gangene det ikke rådet enighet forekom det da heller ikke intervensjoner, som for eksempel i forbindelse med den franske julyrevolusjonen i 1830. For det andre fortsatte kongresssystemet også som en slags stilltiende forventning om at stormaktene ville avholde kongresser eller konferanser i forbindelse med større internasjonale kriser. Dette kom både til

30. Schroeder (1994) s. 583–636.

31. Robert D Billinger, Jr., *Metternich and the German Question: States' Rights and Federal Duties, 1820–1834* (Newark 1991) s. 17–36.

uttrykk gjennom faktiske konferanser og kongresser – som i London i 1832 over spørsmålet om Hellas og i Berlin i 1878 over Balkan – og ikke minst gjennom forventninger om konfliktløsning gjennom kongresser, slik Danmark i det lengste håpet på i 1863.³² Omvendt viste både Krimkrigen i 1854–1856 og nettopp Danmarks krig med Preussen og Østerrike i 1864 kongresssystemets begrensninger, men det bidro like fullt utvilsomt til fraværet av noen storkrig i Europa mellom 1815 og 1854. Dette betyr ikke at de europeiske i maktene i denne perioden hadde funnet noen universaloppskrift for å forebygge eller unngå krig, men det betyr at kongressene, konferansene og øvrige diplomatiske overlegninger ble redskaper for konflikthåndtering – i alle fall stormaktene imellom – som forhindret krig mellom dem.

Waterloo og Wienerkongressen i perspektiv

Waterloo var kanskje et slag uten avgjørende betydning, men til gjengjeld var Wienerkongressen alt annet enn betydningsløs. Så langt som at den grunnlaget for et internasjonalt system som forhindret en internasjonal storkrig i 99 år, kan Wienerkongressen betraktes som vellykket. Slik sett kan den kontrasteres med den neste store kongressfreden i Versailles i 1919, som i noen henseender ble en krigsårsak i seg selv. Forskjellen mellom de to store fredsslutningene lå dels i hvordan den tapende hovedparten ble håndtert. Selv etter Napoleons comeback og 100 dager lange regime våren og sommeren 1815, ble Frankrike behandlet forholdsvis mildt og ganske raskt reintegrert i internasjonal politikk. Med Tyskland etter 1919 fortonet det hele seg nødvendigvis nokså annerledes, selv om forskjellene mellom Frankrikes forutsetninger etter 1815 og Tysklands etter 1919 heller ikke nødvendigvis skal overdrives. Frankrike fikk riktignok redusert erstatningskravene kraftig allerede i 1816, slik at landet bare to år etter hadde betalt dem – riktignok i stor grad med britiske lån – og dermed kunne slippes inn i den internasjonale varmen og få okkupasjonen av Nord-Frankrike hevet.³³

Tyskland slapp på ingen måte like lett unna etter Versailles-freden, men det kan allikevel diskuteres hvor mye Tyskland reelt sett – som følge av inflasjon og amerikanske investeringer og lån som senere ble slettet³⁴ – endte opp med å betale av de enorme erstatningene som ble pålagt landet i Versailles, samtidig som Weimar-Tyskland ikke nødvendigvis var et sort får i 1920-årenes

32. Jf Rasmus Glenthøj, 1864: *Sønner af de slagne* (København 2014) s. 343–363.

33. Schroeder (1994) s. 592.

34. Jf. Nial Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I* (London 1998) s. 395–432.

internasjonale politikk. Børskraket i 1929 og den påfølgende depresjonen gjorde imidlertid situasjonen i Tyskland vanskelig, og banet veien for Hitler. Samtidig skal det huskes at også Frankrike opplevde kraftige indrepolitiske spenninger gjennom 1820-årene, som foreløpig kulminerte med julirevolusjonen i 1830.³⁵ Slik sett var det flere paralleller mellom Frankrike etter napoleonskrigene og Tyskland etter 1. verdenskrig, men nødvendigvis med den vesentlige forskjellen at det liberale julimonarkiet fra 1830 var noe helt annet enn Hitlers regime fra 1933.

Selv om Wienerkongressen har blitt oppvurdert i nyere forskning for å ha bidratt til etableringen av et internasjonalt system som både ga fire tiår med europeisk fred og nesten 100 år uten storkrig, er kongressens ettermæle i innenrikspolitisk forstand vesentlig mer blandet. Noen historikere argumenterer for at de europeiske politiske elitenes bestrebelser etter fred og stabilitet i internasjonal politikk, og deres bestrebelser etter å bevare sine egne maktposisjoner, gikk på bekostning av den sosiale og demokratiserende utviklingen som den franske revolusjonen hadde utløst.³⁶ Så langt som at ytterst få europeiske stater etter 1814 kom i nærheten av å oppfylle revolusjonens politiske idealer, er dette kanskje en riktig vurdering, samtidig er det viktig å huske at mange av de europeiske statene – spesielt i vest- og sentral-Europa – etter 1815 videreførte mange av de sosiale reformene fra revolusjons- og napoleonstiden, som gjorde borgerne like for loven og ga dem grunnleggende sivile rettigheter, selv om disse ytterst sjelden strakk seg til politiske rettigheter.

Fraværet av politisk medbestemmelse i Europa etter 1815 i den grad den franske revolusjonen i teorien hadde båret bud om, skyldtes imidlertid ikke bare at fyrster og politiske eliter ønsket å bevare den politiske makten for seg selv, men også en ikke helt ubegrunnet skepsis til massenes politiske kompetanse og tilbøyeligheter. Den bayerske statsmannen Maximilian von Montgelas uttalte i 1817 at ”hele verden behøver borgerlig frihet, men hvor mange mennesker i en stat er egentlig i stand til å nyte rettighetene som politisk frihet gir, ja selv engang forstå hva det er?”³⁷ Dette var ikke et uttrykk for reaksjonær aristokratisk arroganse, men et utsagn helt i tråd med det grunnleggende liberale synet på stemmerett og politisk deltakelse i første halvdel av

35. Robert Alexander, “‘No, Minister’ French Restoration Rejection of Authoritarianism”, i David Laven och Lucy Riall (red.), *Napoleon's Legacy: Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford og New York) 2000.

36. Se Jarrett (2014) s. 353–354.

37. Michael Doeberl, *Ein Jahrhundert bayerischen Verfassungslebens* (München 1918) s. 33.

1800-tallet.³⁸ Montgelas' bekymring var at reaksjonære krefter ville utnytte stemmerett og parlamentarisme gjennom å mobilisere tradisjonelle hierarkier og maktforhold mellom godsherrer, kirke og den brede befolkningen til å reversere halvannet tiår med liberale samfunnsreformer i Bayern. Revolusjonene i Europa i 1848 kom på mange måter til å gi Montgelas og andre liberale rett, da reaksjonære krefter både i Frankrike og Tyskland fra 1849 "vendte revolusjonens eget artilleri mot revolusjonen", slik en prøyssisk adelsmann formulerte det, ved å utnytte allmenn stemmerett til å sikre seg flertall i de nyopprettede parlamentene, og dermed reversere mange av de radikale reformene fra revolusjonsåret.³⁹

I alle tilfeller pekte Wienerkongressen fremover og ikke bakover. Det var ikke på noen måte snakk om å gjenskape Europa slik det hadde vært før 1789, men snarere å finne en måte å integrere den franske revolusjonens og Napoleons institusjonelle arv uten å samtidig videreføre revolusjons- og napoleonstidens ødeleggende kriger. Langt på vei klarte Wienerkongressen begge deler gjennom å balansere sosiale og juridiske reformer med mer tradisjonelle politiske maktforhold basert på monarkisk legitimitet, og samtidig bidra til å skape et nytt system for internasjonal politikk basert på traktater og internasjonal lov på den ene siden, og nye former for konflikthåndtering og relasjoner mellom de ulike stormaktene og øvrige europeiske maktene. Diplomatsk sett var derfor Wienerkongressen en aldri så liten revolusjon med langvarig virkning, ettersom den skapte en internasjonal orden som ligner mer på dagens internasjonale politikk enn dagens internasjonale politikk ligner på 1700-tallets maktpolitiske og dynastiske realiteter.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (Stockholm)

38. Alan Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage* (Basingstoke 2003) s. 1–17.

39. Broers (1996B) s. 69–70; John Breuilly, "The Origins of 1848", i D Parker (red.), *Revolutions and the Revolutionary Tradition in the West 1560–1991* (London 2000A) s. 116–117; John Breuilly, "1848: Connected or Comparable Revolutions?", i Alex Körner (red.), *1848 – A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848* (Basingstoke 2000B) s. 43; Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848–1851* (Cambridge 2005) s. 117, 153–154, 202–206, 210–213 och 263.

Kabinettet/UD. Huvudarkivet 1681–1952. F 1 A – Rester av 1818 års dossiersystem enligt 1818 års generalinventarium. Volum 3. Instruction Secrete fra Karl Johan til Gustaf Löwenhjelm 28. juni 1814.

Litteratur

Abbenhuis, Martje, *An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815 – 1914* (Cambridge 2014).

Alexander, Robert. "No, Minister' French Restoration Rejection of Authoritarianism", i David Laven og Lucy Riall (red.), *Napoleon's Legacy: Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford og New York 2000).

Bauditz, O, "De danske tropper i Frankrig 1816–1818", E Rindom (red.), *Gads Danske Magazin*, Vol. 15, 1921.

Bew, John, *Castlereagh: A Life* (Oxford 2012).

Billinger, Jr, Robert D, *Metternich and the German Question: States' Rights and Federal Duties, 1820–1834* (Newark 1991).

Bilsted, H F, "Fra det danske Armecontingent i Frankrig 1816–1818", i *Vort Forsvar* 1906.

Blanning, T C W, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (London 1986).

Breuilly, John. "The Revolutions of 1848", i D. Parker (red.), *Revolutions and the Revolutionary Tradition in the West 1560–1991* (London 2000A).

Breuilly, John. "1848: Connected or Comparable Revolutions?", i Alex Körner (red.), *1848 – A European Revolution? International Ideas and National Memories of 1848* (Basingstoke 2000B).

Broers, Michael, *Europe under Napoleon 1799–1815* (London 1996A).

Broers, Michael, *Europe after Napoleon. Revolution, Reaction and Romanticism, 1814–1848* (Manchester 1996B).

Connelly, Owen. *Blundering to Glory: Napoleon's Military Campaigns*, 3. utg. (Lanham 2006).

Doeberl, Michael, *Ein Jahrhundert bayerischen Verfassungslebens* (München 1918).

Droz, Jacques, *Europe Between Revolutions, 1815–1848* (Glasgow 1967).

Duchhardt, Heinz, *Der Wiener Kongress: Die neugestaltung Europas 1814 – 1815* (München 2013).

Esdaile, Charles, *Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815* (London 2007).

Ferguson, Nial, *The Pity of War: Explaining World War I* (London 1998).

Glenthøj, Rasmus, 1864: *Sønner af de slagne* (København 2014).

- Gruner, Wolf D, *Der Wiener Kongress 1814/15* (Stuttgart 2014).
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution 1789–1848* (London 1962).
- Höjer, Torvald T:son, *Den svenska utrikespolitikens historia*. Vol. III:2, 1810–1844 (Stockholm 1954).
- Höjer, Torvald T:son, *Carl XIV Johan*. Vol. 3: *Konungatiden* (Stockholm 1960).
- Jarrett, Mark, *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon* (London 2014).
- Kahan, Alan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage* (Basingstoke 2003).
- Kennedy, Catriona, "From the Ballroom to the Battlefield. British Women and Waterloo" i Alan Forrest, Karen Hagemann og Jane Rendall (red.), *Soldiers, Citizens and Civilians: Experiences and Perceptions of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1790–1820* (Basingstoke 2009).
- Laven, David og Lucy Riall, "Restoration Government and the Legacy of Napoleon" i David Laven og Lucy Riall (red.), *Napoleon's Legacy: Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford og New York 2000).
- McElwee, William, *The Art of War: Waterloo to Mons* (Bloomington 1975).
- Nerland, F, "Danske tropper i Frankrig efter Napoleons fald", i E Lerdrup Bourgois og N. Høffding (red.), *Danmark og Napoleon* (Hovedland 2007).
- Nørregaard, Georg. *Danmark og Wienerkongressen 1814–15* (København 1948).
- Schroeder, Paul W, *The Transformation of European Politics 1763–1848* (Oxford 1994).
- Sheehan, James J, *German History 1770–1866* (Oxford 1989).
- Siemann, Wolfram, *Metternich: Staatsman zwischen Restauration und Moderne* (München 2010).
- Simms, Brendan, "Britain and Napoleon", i P G Dwyer (red.), *Napoleon and Europe* (Harlow 2001).
- Sperber, Jonathan, *The European Revolutions, 1848–1851*, 2. utg. (Cambridge 2005).
- Tombs, Robert, *France 1814–1914* (London 1996).
- Aaslestad, Katherine B., "Serious Work for a New Europe: The Congress of Vienna after Two Hundred Years", i *Central European History*, 48, 2015.

Mellan två krig och två herrar – Den tjeckoslovakiske militärattachén i Stockholm 1945–1946

Matej Medvecký¹ och Fredrik Eriksson

Inledning¹

Militärattachéernas uppdrag är inte avundsvårt och inte heller det tydligast definierade. Trots att attachéerna spelar en viktig roll i den legala underrättelsetjänsten, betraktas de ibland med skepsis av sin egen generalstab. De ses ofta som cocktailparty-officerare, även om sociala tillställningar är viktiga för kontaktskapande och informationsinhämtning. Militärattachén skulle vara "eyes and ears abroad in the days before satellite photography and sophisticated electronic intelligence collection techniques."² Den är att samla information om världandets krigsmakt, doktrin, förbandsstruktur och förbandens förläggningsorter. Uppgiften är också att sammanställa information om militär, politisk och ekonomisk utveckling, handel samt allianssträvanden. Det mesta av dessa uppgifter är helt öppna, och det är denna typ av underrättelsetjänst som

1. Matej Medvecký är fil.dr. i historia i Bratislava och tjänstgör vid den slovakiska militärhistoriska avdelningen. Han har genomfört arkivstudier i Prag av den tjeckoslovakiske attachéns arbete. Han har även skrivit grunden för denna uppsats, som sedan översatts till svenska och kompletterats med svenska perspektiv av Fredrik Eriksson.
2. "The Role of US Army Military Attachés Between the World Wars", <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/95unclass/Koch.html> (besökt den 24 juni 2015).

attachéerna är tillåtna att bedriva. Men även andra typer av källor och inhämtning användes, något som diskuteras längre fram. Syftet med denna studie är att analysera den tjeckoslovakiske militärattachéns arbete i Stockholm, med utgångspunkt i att han befann sig mellan två herrar. Han tillhörde den gamla krigsmakten. Under åren alldeles efter kriget pressades den tjeckiska krigsmakten och regeringen hårt av Sovjetunionen som allt tydligare började ta över makten i Tjeckoslovakien.

I denna uppsats studeras överstelöjtnant Alois Časlavka som besatt tjänsten som attaché i Stockholm mellan september 1945 och juni 1946. Kommanderingen till Stockholm illustrerar omställningen av den tjeckoslovakiska krigsmakten till fredsförhållanden, samtidigt som det kalla kriget ännu inte brutit ut. Vilka svårigheter innebar denna ställning mellan olika herrar? Hur såg attachéns vardag ut och vilken typ av information samlades in? Hans kommandering visar också vilka förhållanden som intresserade stater utan någon som helst animositet mellan varandra.

Den tjeckoslovakiska krigsmakten från mellankrigstid till röd armé

Den tjeckoslovakiska krigsmakten befann sig i ett spänningsfält där mellankrigstidens politiska och militära utveckling bröts mot det Tjeckoslovakien som återskapades 1945 – under överinseende av Sovjetunionen. Efter att Münchenavtalet 1938 accepterades av den ny tillträdde president Eduard Beneš och den tjeckoslovakiska regeringen tvingades överlämna det befästa Sudetområdet till Tyskland amputerades Tjeckoslovakien. Inrikespolitiskt tumult eldades på av Tyskland som i mars 1939 marscherade in och upplöste staten. Slovakien blev ”självständigt” under tyskt överinseende, medan protektoratet Böhmen och Mähren styrdes direkt av Tyskland. President Beneš flydde, grundade en exilregering och lyckades samtidigt utmanövrera sina politiska motståndare, främst premiärministern Milan Hodža.³ Benešregeringen erkändes av Storbritannien, Frankrike och USA i mars 1939 samt av Sovjetunionen 1941, det vill säga först efter operation Barbarossa. Motståndsrörelsen etablerades omgående i Böhmen-Mähren, och till mindre del även i Slovakien. Tidigare soldater och officerare tillhörde ofta ledarskiktet inom motståndsrörelsen, även om vissa officerare lämnade Böhmen-Mähren och reste till Frankrike, via Slovakien, Ungern och Jugoslavien. Vissa slovakiska

3. Hodža var också motståndsmän i exil och styrde den slovakiska befrielsekommittén. Utpräglad motståndare till ”tjeckoslovakisten” Beneš.

officerare enrollerade sig i den slovakiska krigsmakten, men detta var ingen naturlag utan det varierade från fall till fall. I Frankrike etablerades dock en tjeckisk exilarmé som efter Frankrikes fall i juni 1940 flydde till Storbritannien. Tjeckiska piloter slogs exempelvis i RAF under Blitzen. I Nordafrika och senare i Italienfälttåget deltog tjeckoslovakiska förband. Efter operation Barbarossa upprättades tjeckoslovakiska exilenheter i Röda armén. Exilarmén i Sovjetunionen rekryterades bland slovakiska krigsfångar som tidigare slagits på den tyska sidan i fälttåget mot Sovjetunionen.

Benešregeringens främsta målsättning efter kriget var att återupprätta det självständiga Tjeckoslovakien inom 1919 års gränser. Beneš hade relativt nära relationer med Sovjetunionen och mindre goda relationer västerut, som en följd av västmakternas prisgivande av Tjeckoslovakien i München.⁴ Beneš antog att nära relationer med Sovjetunionen skulle ge säkerhet mot framtida tysk aggression. Redan i december 1943 hade en vänskapspakt mellan Tjeckoslovakien och Sovjetunionen tecknats av Beneš. En del av detta avtal stipulerade att tjeckoslovakisk utrikespolitik skulle föras i nära samarbete med Sovjetunionen. De facto innebar detta en begränsning av den tjeckoslovakiska statens självbestämmanderätt. Avtalet i kombination med allt starkare kommunistiska rörelser i Tjeckoslovakien, avtalen från Teheran och Jalta, beseglade slutligen statens öde. En del av problematiken bestod i att även motståndsrörelsen var delad mellan kommunistiska element (både i protektoratet och i Slovakien), och en som lydde under exilregeringen i London. Kommunikationen västerut gick med kurir till Schweiz eller radio till Istanbul och sedan vidare därifrån. Även i exilregeringens motståndsrörelse fanns en tjeckisk och en slovakisk del. Generellt var situationen i Slovakien lättare för motståndsrörelsen, eftersom den slovakiska statens kontroll och förtryck inte var lika effektivt som den tyska repressionen var i Böhmen-Mähren.

I Tjeckoslovakien upprättades en nationell samlingsregering 1945, den så kallade nationella frontregeringen med sex partier (tjeckoslovakiska kommunistpartiet, nationella socialistpartiet, socialdemokraterna, nationaldemokra-

4. Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl první – Vznik budování a zlatá léta republiky 1918–1929* [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 1, Grundantdet, uppbyggnaden och de gyllene åren under republiken 1918–1929] (Prag 2000); Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl druhý – Československo a české země v krizi a v ohrožení 1930–1935* [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 2, Tjeckoslovakien och de tjeckiska landen i kris och under hot 1930–1935] (Prag 2002); Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl třetí – O přežití a o život 1936–1938* [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 3, För livet och överlevnaden 1936–1938] (Prag 2003).

terna i Tjeckien och Mähren, slovakiska demokratiska partiet och slovakiska kommunistpartiet). I valen 1946 segrade kommunisterna, som använde sitt inflytande inom säkerhetstjänsten för att frammana politisk kris. Slutligen kulminerade den inrikespolitiska situationen i den kommunistiska statskuppen i februari 1948.

Krigsslutet 1945 innebar ofta stora förändringar för de flesta krigsmakterna, inte minst i Öst- och Centraleuropa. Den sovjetiska dominansen var stark och Tjeckoslovakien var en av de första att anamma en sovjetisk modell. De första sovjetiska rådgivarna kom redan hösten 1945. Sovjetunionen använde olika metoder för att vinna inflytande över den tjeckiska krigsmakten och för att skaffa information. I detta ingick omfattande krav på personalförändringar. I den tjeckoslovakiska krigsmakten 1945 fanns flera olika grupper av officerare. Där fanns reaktiverade officerare som gått ur tjänst när armén upplöstes i mars 1939. Där fanns också officerare som slagits utomlands i exilarmén. Motståndsmän från olika grupper förekom också. Bland officerarna fanns också de från protektoratet Böhmen-Mährens väpnade styrkor (Vládní vojsko) och den självständiga slovakiska armén som existerat 1939–1945. Bland de sistnämnda märktes särskilt de som deltog i upproret mot den tyska överhögheten 1944. Denna officersblandning var dock temporär och de kommunistiska ledarna försökte nyskapa den tjeckoslovakiska officerskårens bakgrund och politiska övertygelse. Officerare skulle rekryteras bland kadetter där bonde- och arbetarbakgrund premierades. Partimedlemskap blev ett krav och äldre officerare avskedades, i vissa fall fängslades de. Inom några år ersatte nyutbildade unga kommunistiska officerare de äldre, delvis på bekostnad av militär effektivitet. Detta var reformer som genomfördes trots officersbrist och att man befarade att krig kunde bryta ut mellan öst och väst. Detta pekar på den stora betydelse som fästes vid kommunistisk ”pålitlighet”. 1945 hade den tjeckoslovakiska armén omkring 13 000 officerare, av dessa fanns endast en tredjedel kvar i tjänst 1952.⁵

Till en del liknade detta situationen efter första världskriget där den nyupprättade tjeckoslovakiska armén ärvde officerare främst från den österrikisk-ungerska armén. En annan grupp officerare kom från den tjeckiska legionen som sattes upp under första världskriget för att slåss på rysk, fransk och italiensk sida mot trippelalliansen. Legionärsofficerarna var privilegierade i den mellankrigstida krigsmakten och avancerade fortare än de tidigare österrikisk-

5. Jiří Bílek, Jaroslav Lánik och Jan Šach, *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí. Květen 1945–květen 1955 [Tjeckoslovakiska armén under det årtiondet efter kriget – Maj 1945–Maj 1955]* (Ústí nad Labem 2006), s. 106.

ungerska officerarna, något som ledde till konflikter mellan olika officersgrupper.⁶

Men perioden mellan 1945 och statskuppen 1948 är fortfarande relevant att studera, eftersom vägen fram till kuppen innebar väsentliga påfrestningar på krigsmakten. Forskningen omkring den tjeckoslovakiska militära underrättelsetjänsten och särskilt dess attachéer är sparsmakad med några få studier av mellankrigstiden och andra världskriget.⁷ Det finns dock inga studier av perioden alldeles efter kriget på väg mot statskuppen 1948.

Utvecklingen av den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten efter kriget skedde i ljuset av den politiska utvecklingen. Ett exempel på det hårdnande politiska klimatet var att general František Moravec tvingades avgå som chef för den militära underrättelsetjänsten – generalstabens andra avdelning. Kommunisterna betraktade nämligen Moravec som politiskt opålitlig. Beneš såg därför Moravec som en ”politisk belastning” och tvingade honom att avgå trots lång och trogen tjänst.⁸ Samtidigt etablerades de sovjetiska underrättelsetjänsterna i Tjeckoslovakien och ställdes in efter läget i det uppseglade

6. Alex Maskalík, ”Rakušáci – ”trpené zlo” pri budovaní armádnej elity Čs. Brannej moci” [”Österrikare – ”Nödvändig Ondska” i ”Byggandet av de tjeckoslovakiska väpnade styrkorna”], *Vojenská história* 1/2015, s. 99–116; se även Max Engman, ”Legionärer och jägare: skapandet av en nationell officerskår i mellankrigstidens nya stater”, i Jussi Kuusanmäki och Kauko Rumpunen (red.), *Snellmanin ja Mannerheimin välissä: Kirjotyksia sodasta, rauhasta ja isänmaan historiasta* (Helsingfors 2000).

7. Jan Němeček och Jan Kuklík, ”Zpráva o činnosti úřadu československého vojenského ataše v Paříži po 15. březnu 1939” [”Rapport om den tjeckoslovakiske militärattachéns i Paris arbete efter den 15 mars 1939”], i *Historie a vojenství. Časopis Historického ústavu Armády České republiky*, No 4, 2000, s. 780–805; Sławomir Nowinowski, ”Politici, generalové a vyšší meziválečné ČSR z pohledu vojenského ataše” [”Politiker, generaler och högre officerare i mellankrigstidens Tjeckoslovakiska republik i den polska militärattachéns ögon”], i *Slovanský přehled – Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe*, no. 3-4 2011, s. 367–373; Zlatica Zudová-Lešková, ”Československá vojenská zahraniční služba 1939–1945. Uvod do problematiky. [”Tjeckoslovakisk militär i utlandet 1939–1945: En introduktion”], i Zlatica Zudová-Lešková och Petr Hofman (red.), *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945: Sborník studií* (Prag 2008), s. 10–91; Zlatica Zudová-Lešková, ”Československé vojenské diplomati a ich postoj k okupácii a kolaborácii” [”Tjeckoslovakiska militära diplomater mellan ockupation och kollaboration”], i Ivo Pejčoch och Jiří Plachý (red.), *Okupace, kolaborace, retibuce [Ockupation, kollaboration och hämnd]* (Prag 2010), s. 41–53; Zlatica Zudová-Lešková, *Československé vojenské diplomati v letech 1938–1945 [Den glömda eliten: Tjeckoslovakiska militära diplomater 1938–1945]* (Prag 2011).

8. Jiří Šolc, *Po boku prezidenta: František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů [Vid presidentens sida: František Moravec och hans underrättelsetjänst i ljuset av arkiven]* (Prag 2007), s. 313–322.

kalla kriget.⁹ Det är viktigt att notera att efterkrigstiden innebar en väsentlig omorganisering av underrättelsetjänsten. Den tidigare andra avdelningen i generalstaben var en krigsmaktsgemensam funktion med ansvar så väl för kontraspionage som för inhämtning utomlands. I en omorganisation 1945 blev andra avdelningen ansvarig endast för inhämtning utomlands (och därmed attachéverksamheten), medan Obranné spravodajstvo (*OBZ – Försvarets underrättelsetjänst*) fick ansvar för kontraspionaget i Tjeckoslovakien. OBZ lydde mer eller mindre under de sovjetiska rådgivarna och endast ”pålitliga” officerare tjänstgjorde där. OBZ var Sovjetunionens maktresurs och användes för att påverka krigsmakten inför övertagandet av landet. Illustrativt är att OBZ 1945 placerades inom försvarsdepartementet som dess femte avdelning, medan den gamla andra avdelningen alltså tillhörde generalstaben. OBZ rekryterade flera officerare ur generalstabens andra avdelning. Generellt var dock försvarsdepartementet mer kontrollerat av sovjetiska officerare än generalstaben där många tjänstgjort i exilregeringens staber utomlands.

Den tjeckiske attachén i Stockholm

I maj 1945 hade den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten under exilregeringen, officerare på olika poster i världen. Deras ställning och tjänst måste klaras ut i den nya fredliga krigsmakten. Officerarna fortsatte att rapportera och arbeta, men befann sig ändå i ett maktvakuum. Exilregeringens likvidation sammanföll med att regeringen i Prag återupprättades. Den tjeckoslovakiska militärmissionen i London, som fortfarande hade uppgifter under 1945–1946 var involverade i att styra attachéerna. Militärmissionen hade begränsade medel för att fortsättningsvis finansiera sina kommenderade officerare. Det beslutades dock att de flesta av officerarna skulle placeras ut som militärattachéer. Varje enskilt fall skulle dock beslutas om i försvarsdepartementet i Prag, som i sin tur var under rekonstruktion.

Attachén i Stockholm var Alois Časlavka (1899–1963) som föddes i Česká Skalica och tjänstgjorde under första världskriget i det 29:e fältartilleriregementet i den österrikisk-ungerska armén. Han fortsatte efter freden som artilleriofficer i den tjeckoslovakiska armén och utexaminerades från militärakademien i Hranice 1922. Časlavka började sin tjänst vid generalstabens andra avdelning 1936. Efter den tyska ockupationen av Böhmen och Mähren i mars 1939 deltog Časlavka i motståndsrörelsen Konšelé, inom vilken han agerade

9. Ibid, s. 302–317.

som kurir och inhämtare. Han smugglade även ut familjer i ett nätverk styrt av chefen för andra avdelningen František Moravec. Sommaren 1939 tog han sig till Frankrike, 1940 vidare till Storbritannien och kom där att ingå i Moravacs exilunderrättelsetjänst. Den 20 april 1944 utsågs Časlavka till underrättelseofficer i Stockholm och från september 1945 arbetade han som militärattaché för Sverige och Danmark. Han återvände till Prag i juni 1946 och blev chef för utlandssektionen i generalstabens andra avdelning fram till i mars 1948. Där efter var han förbindelseofficer mellan försvars- och utrikeshandelsdepartementen. I januari 1949 blev han ställföreträdande chef för artilleriregementet i Louny för att nio månader senare bli chef för 110:e artilleriregementet i Trenčín. Han gick i pension i oktober 1950 och arbetade efter detta som tjänsteman vid de medicinska baden i Trenčianske Teplice.¹⁰

I april 1945 omnämndes Časlavka för första gången som militärattaché, då den tjeckoslovakiske ambassadören i Stockholm nämner hans namn i en intervju i *Dagens Nyheter*.¹¹ Det stora problemet var dock att Sverige den 26 juli 1939 hade erkänt Slovakien som självständigt, och frågan var hur och när Sverige återigen skulle erkänna det återupprättade Tjeckoslovakien. Detta spelade in i Časlavkas utnämning till militärattaché och beslutet att formellt utnämna honom var fattat redan 1944. Frågan om Tjeckoslovariens ställning var ännu inte utredd, och detta fördröjde processen med ackreditering i Stockholm. Utnämmandet av Časlavka var på flera sätt logiskt och ”ekonomiskt”. Det var viktigt att ha en person på posten som kände landet och som hade ett utarbetat kontaktnät. Časlavka verkade dock inte särskilt upphetsad över sin utnämning och antog att han inte skulle inneha posten särskilt länge.¹²

Utnämningsprocessen var dock allt annat än enkel och allt var officiellt färdigt den 1 september 1945, även om Sverige hade accepterat honom redan den 27 juli 1945.¹³ Inledningsvis var tanken i tjeckiska försvarsdepartementet att Časlavka skulle vara ackrediterad även i Danmark och Norge, men Norge vägrade att godkänna att Časlavka satt i Stockholm utan krävde att han skulle

10. Zudová-Lešková (2011), s. 229.

11. ”Odpověď na telegram z 28. Dubna 1945, zaslání (adresovaná pplk. Emilovi Strakomül-lerovi) [Svar på frågor i telegram den 28 april 1945 adresserat till överstelöjtnant Strankmüller] 5 maj 1945 f. Spravodajská správa Generálního štábu” [sant den 5 maj 1945 till underrättelsedirektoratet i generalstaben] vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv i Prag.

12. Ibid.

13. ”Přestěhování legace, hlášení [Flyttande av legationen, rapport] 8 augusti 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv; Agrément u Švédů, hlášení [Svenskt erkännande, rapport], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

ha sin postering i Oslo. Av denna anledning utsågs Časlavka inte till militärattaché i Norge.¹⁴

Attachéns vardag

Situationen under kriget och under det första fredsåret fyllde vardagen med allehanda problem. Detta är en viktig del i diplomatisk historia, nämligen att vardagen oftast inte tilläts intaga den roll som den faktiskt gör i tjänsten. Det handlade nästan alltid om att läsa tidningar, möten i generalstaben och liknande göromål. Časlavka hade sitt kontor i den tjeckoslovakiska ambassaden, men ett problem som återkom i Stockholm var utrymmesbrist. Han hade endast tillgång till ett rum på ambassaden:

...de kan omöjligt ge mig mer utrymme eftersom de [ambassaden] saknar kontor. Ambassaden vill även använda mitt rum till handelsattachén som för tillfället arbetar i badrummet.¹⁵

Det dagliga värvet handlade just om utrymme, postgången och andra småsaker. Ackrediteringsprocessen tog som redan nämnts lång tid och det påtalades från Prag att Časlavka hade tagit alltför lång tid på sig att träffa kungen och alla de tjänstemän som skulle besökas. Det hade tagit flera månader och den nye chefen för underrättelsetjänsten, överste Karel Hanus skrev i ett brev att en utländsk militärattaché i Prag genomförde alla dessa besök inom två dagar. Časlavka svarade att det var svårt att jämföra situationen i Prag med den i Stockholm. I Sverige var det inte vanligt att mer än två besök i veckan genomfördes. Ytterligare en anledning som Časlavka nämnde var att många svenska officerare var upptagna med frågan om tyska krigsfångar som befann sig i läger i södra Sverige, där det även fanns överlevande flyktingar från koncentrationsläger.¹⁶

Det förekom ofta kommunikationsproblem mellan attachén och Prag, något som demonstrerades av att Časlavka begärde att Prag även skulle försöka utse honom till flygattaché. Anledningen var att han som arméofficer inte

14. Agrément u Švédů, hlášení [Svenskt erkännande, rapport], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

15. "Kancelář pro vojenského attaché v Stockholmu, hlášení [Militärattachéns kontor i Stockholm, Rapport] 30 oktober 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

16. "Návštěvy voj. Hodnostárů v Štockholmě 13.11 1945 [Besök hos militära chefer i Stockholm 13 november 1945], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

tilläts besöka flygfabriker. En potentiell förklaring till detta, om än spekulativ, är att det från svensk sida fanns en viss oro över att den tjeckoslovakiske attachéns överordnade skulle vidarebefordra informationen till Sovjetunionen. En annan anledning till begäran att utnämnas även till flygattaché var att den svenska flygstaben visade intresse för uppbyggnaden av det tjeckoslovakiska flygvapnet och särskilt flygindustrins utveckling. Prag svarade dock negativt på Časlavkas begäran under förevändning att hans uppgifter var mer än tillräckliga som de var. Dessutom skulle han snart återvända till Tjeckoslovakien.¹⁷

Bortsett från de dagliga sysslorna och vardagliga problemen var attachéns huvuduppgift underrättelsetjänst. Delvis samlades information in med hjälp av informanter. Omkring krigsslutet hade Časlavka ett väl utbyggt kontaktnät i Sverige, omfattande minst 20 personer. Vissa av informanterna kan ha varit professionella "agenter", medan andra bara var bekantskaper med fragmentariska kontakter. Sannolikt var den sistnämnda kategorin vanligast. Časlavka skrev i en av sina rapporter att de flesta av de svenska informanterna var socialdemokrater eller kommunister.¹⁸ Några av kontakterna är dock flyktingar från Tjeckoslovakien eller flyktingar från Sudetlandet. Enligt rapporterna verkar informationsöverföringen främst ha skett genom personliga möten och restaurangbesök där attachén stod för notan. Pengar var ett att Časlavkas återkommande problem i relationen både till informanter och till generalstaben i Prag. I vissa fall betalade Časlavka sina informanter med varor, särskilt tobak och alkohol. Naturligtvis spelade de svenska ransoneringarna in.

Pengar återkom konstant i breven till Prag och svårigheterna berodde på flera olika faktorer. Den ekonomiska situationen i Tjeckoslovakien med återuppbyggnaden av ett till stora delar plundrat land spelade naturligtvis in. Men relationerna mellan generalstaben, utrikesdepartementet och finansdepartementet var heller inte de bästa.

...Jag skriver härmed eftersom jag den 23 maj 1945, det vill säga 14 dagar innan chefen för generalstabens andra avdelning avreste från Storbritannien, skickade ett telegram till mina överordnade och begärde överförandet av den vanliga summan 500 brittiska pund senast den 10 juni 1945. Jag fick inga pengar och är här skyldig 300 svenska kronor och har inga pengar för juli 1945. Av denna anledning, ber

17. "Návrh na jmenování čs. Vojenského attaché v Stockholmu leteckým attaché [”Begäran om att utse militärattachén i Stockholm även till flygattaché] 30 april 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

18. "Materiál 100-ky, předložení [Dokument 100 och uppåt] 4 augusti 1945, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv.

jag högakttningsfullt om att den tjeckoslovakiska militära representationen i Storbritannien, från sina medel, skickar mig de 500 pund som nämnts tidigare, och återkräver medlen från generalstabens andra avdelning i Prag. Vänligen skicka mig pengarna över *British Broadway Office* som vidarebefordrar min post och mina pengar.¹⁹

Časlavka levde på lånade pengar fram till slutet av juni 1945 när han erhöll £ 400. Trots begränsade utgifter hade Časlavka svårt att leva på detta och i september 1945 var han återigen i trångmål. Han vände sig till MI 6-representanten i Stockholm, Mr. Whistondale, med en förfrågan om att få låna £ 500. Whistondale lånade ut pengarna först efter en diskussion, där Časlavka uttryckligen frågat om det var bättre att han gick ”till ryssarna”.²⁰ Časlavka hade instruerats av sina överordnade att vända sig till ambassaden när han bad om medel, men försvarsdepartementet hade inte tagit de nödvändiga kontakterna gentemot sina parter i utrikesdepartementet.²¹ Časlavka påpekade här att den normala expensnivån på 240 svenska kronor i månaden var för lite och pekade på att han var tvungen att använda sina egna medel för att bekosta inhämtningen av underrättelser, liksom för att bekosta taxiresor i tjänsten. Under 1946 blev hans klagomål om pengar färre, men det påtalades att Sverige var det dyraste landet av alla att leva i. I Prag betraktades dock klagomål av detta slag som rena lyxproblem. I samband med ett besök av en ung kvinnlig löjtnant i Stockholm berördes pengafrågan.

...vidare är det underligt när chefen för generalstabens andra avdelning sagt till löjtnant Šířová innan hon reste till Stockholm, att i hans fall [Časlavkas] spelade 1000 kronor ingen roll. ”De gnäller alla, men lever på det hela taget mycket väl” var chefens ord.²²

För att göra den ekonomiska situationen värre blev Časlavka av med sitt bagage under transport från Storbritannien och han var därför i behov av vinterkläder för sin familj redan innan hans tillhörigheter dök upp i april 1946.²³

19. ”Prošba o zaslání penězs [”Begäran om överförande av medel”] 20 juli 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv.
20. ”Poukazy peněz do Švedska” [”Överföringar av pengar till Sverige”] 27 september 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.
21. ”Výúčtování za listopad 1945, předložení” [”Kontoutdrag i november 1945”] 15 december 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.
22. Výúčtování za únor 1946 [Statement of accounts February 1946 19 mars 1946], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.
23. ”Osobní zavazadla pplk. A. Časlavka, hlášení [”Överstelöjtnant A Časlavkas personliga tillhörigheter”] 20 april 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

Ytterligare ett slag mot den redan ansträngda ekonomin var devalveringen av den tjeckoslovakiska kronan i november 1945 och den därpå följande reduktionen i köpkraft – även om lönen i tjeckiska kronor ökade.²⁴ I brev till Prag beskrevs han som utblottad och skuldsatt – bland annat i november 1945. I samma brev nämndes att han var skuldsatt samtidigt som han var slösaktig. Misstanken fanns att han fick pengar från andra makter.²⁵

Tjeckoslovakisk underrättelsetjänst i Stockholm 1945–1946

Delar av den tjeckiska underrättelsetjänsten i Sverige handlade om kontakter med informanter. Men även här spelade freden in med de förändringar som det innebar. De symptomatiska svårigheterna med övergången från krig till fred illustreras av agent 100, den tyske socialdemokraten Karl Pulz som levde i Sverige. Han arbetade i Stockholms hamn där han tillsammans med andra hade ägnat sig åt antinazistisk verksamhet och delat ut propaganda. Han rapporterade under kriget om tyska aktiviteter i Sverige till den tjeckoslovakiska ambassaden men också till den brittiska militära underrättelsetjänsten.²⁶ Britterna hjälpte Pulz att efter kriget finna nytt arbete, medan den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten var mindre generös. Trots skepsis bland högre tjeckoslovakiska officerare försökte Časlavka skaffa Pulz en tjänst som agent för tjeckoslovakiska företag i Skandinavien.²⁷ Pulz nådde begränsade framgångar och misslyckades ekonomiskt i Norge. Detta var en av anledningarna till att han avslöjade hemligheter från kriget och särskilt en tysk spionring för svensk press.²⁸ Den tjeckoslovakiska reaktionen var delvis svårförståelig eftersom landet inte nämndes, men oron för att så skulle ske var stor. Alldeles oavsett visar Pulz-affären på att tidigare agenter ofta lämnades åt sitt öde, men samtidigt utgjorde de säkerhetsrisker. 1947 försökte den tjeckoslovakiska un-

24. ”Zmenšení platu čs. voj. Attaché v Stockholmu, hlášení [”Lönereduktion för militärattachén i Stockholm] 9 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.
25. ”Německá emigrace z ČSR do Švédska, hlášení [Tysk emigration från ČSR till Sverige”] 19 november 1945, f. Hlavní štáb – 2. Oddělení, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 34, Säkerhetstjänstens arkiv.
26. C G McKay, *From Information to Intrigue: Studies on the Secret Service Based on the Swedish Experience, 1939–1945* (London 1993) s. 125–126.
27. ”Materiál 100-ky, předložení [Dokument 100 och uppåt] 4.8 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv.
28. ”Uverejnění tajného materiálu bývalým agentem ”100” v Expressen, hlášení [”Publicering av hemliga dokument av den tidigare agenten 100 i *Expressen*] 20 mars 1946, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

derrättelsetjänsten återetablera kontakt med Pulz.²⁹ Affären illustrerar också Časlavkas huvudproblem, nämligen pengar. Han hade inga medel att hjälpa Pulz med och försörjningen var ofta sparsmakad.

De dagliga bekymren med pengar och insamlandet av information var endast delar av tjänsten. De vanliga uppgifterna beskrevs som:

... en av de främsta uppgifterna var den generella underrättelseinhämtningen genom att följa den militära, politiska och ekonomiska utvecklingen i ackrediteringslandet. För att lyckas med denna uppgift måste alla attachéer och militära chefer utomlands göra stora ansträngningar. De måste styra sina underordnades insatser mot detta mål och använda all kompetens hos de officerare som finns på plats i ackrediteringslandet.³⁰

Alla attachéer skulle skicka en månadsrapport den femte dagen varje månad, inkluderat bilagor. Dessa rapporter användes som grund för dragningar för presidenten, försvarsministern, statssekreterare, generalstabschefen och andra berörda. Månadsrapporterna skulle byggas upp enligt en mall från Prag. Utifrån de bevarade rapporterna verkar Časlavka inte ha ägnat sig åt underrättelseinhämtning riktad mot Sverige. Det mesta intresset handlade om att sammanfatta den allmänna politiska utvecklingen 1945–1946 med utgångspunkt i pressen. Časlavka ägnade mycket utrymme åt att kommentera journalisternas analyser, den politiska utvecklingen och den ekonomiska politiken, särskilt i relation till Tjeckoslovakien. Under denna tid fanns sannolikt ingen svensktalande personal vid generalstaben i Prag utan Časlavka ägnade tid åt att få artiklar och annat material översatt och sammanfattat. Det Prag främst var intresserat av var en redogörelse för de mest centrala militära och politiska händelserna. Den första rapporten skulle enligt instruktionen sändas in den 5 september 1945, men Časlavka svarade i oktober att han på grund av tekniska problem skulle sända in den första av sina månadsrapporter i december 1945.³¹ Därefter inflöt rapporterna för januari, februari och mars 1946. Som ett exempel kan nämnas rapporten för april-maj 1946, uppdelad i nio kapitel bestående av ett trettiotal sidor. Kapitlen berörde de frågeställningar som de-

29. Arkivnummer 5005, operativa handlingar, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

30. "Zprávy od vojenských zahraničních orgánů – překládání" [Rapporter från militär utlandsrepresentation] 4 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv.

31. "Zprávy od vojenských zahraničních orgánů" ["Rapporter från militära representanter utomlands"] utgående från Prag 3 augusti 1945 och besvarad den 17 oktober 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

finierats av generalstaben: militära händelser; politisk utveckling; ekonomisk politik; sociala frågor; kulturella frågor; pressdebatten och sport; atombombsfrågan; transporter och infrastruktur; attityd till Tjeckoslovakien; samt övrigt.

I rapportens andra avsnitt gällande den politiska utvecklingen redogjorde attachén för Helge Jungs tal om kärnvapen där en enkel översättning sändes till Prag. Andemeningen i Jungs tal enligt Časlavka var att Sverige skulle drabbas mindre hårt av kärnvapen än andra länder i Europa eftersom rikets befolkning var utspridd. Jung fortsatte i sitt tal med att redogöra för den strategiska och taktiska utvecklingen samt innebörden för Sverige. Gällande tredje avsnittet om ekonomisk utveckling vidarebefordrade Časlavka en redogörelse för försvarsdepartementets organisation, vidare en lista över svenska armé- och flygförband, en redogörelse för de officiella relationerna mellan kungen, överbefälhavaren och ministrarna. Efter det följde en redogörelse för generalstabens administrativa struktur och försvarets fredsorganisation anno 1942. Slutligen kom en redogörelse för fördelningen av de värnpliktiga där 50–55 000 värnpliktiga kallades in årligen varav 80 procent blev soldater, 5 procent officerare och reservofficerare samt 15 procent frisedel. Av återstoden gick 70 procent till armén, 15 procent till flottan och 10–15 procent till flygvapnet.³²

I sammanställningen av den militära utvecklingen nämns motsättningar mellan överbefälhavaren Helge Jung och militärbefälhavaren för VI. militärområdet general Nils Rosenblad.³³ I redogörelsen för den militära utvecklingen följde chefsutnämningen för K 2 skånska kavalleriregementet. Där nämndes också att svenska officerare besökte Schweiz, Tyskland, Frankrike och Storbritannien på studieresa. I Karlstad byggdes en ny ammunitionsfabrik, medan riksdagen debatterade försvarsdepartementets budget. Gällande utrustning nämndes stridsvagnar, sannolikt stridsvagn m/42 som slutlevererades 1945 men som inte var tillfyllest till alla delar. Där nämndes också nya spaningskameror till flygvapnet och förändringar i den militära utbildningen.³⁴ Gällande underrättelsefrågor nämnde Časlavka att Sverige försökte få tillgång till tyska dokument som tagits av amerikanska trupper. Dessa dokument innehöll bland annat information om svenska förbands grupperingar 1943–1944.

Vid en middag där chefen för svensk militär underrättelsetjänst, överste

32. Souhrná zpráva za prosinec 1945, předložení 5.1 1946 [Rapport från december 1945, sammanställning den 5 januari 1945], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

33. Ibid

34. "32. Súhrná správa, 19. Mája zvasok, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

Curt Juhlin-Dannfelt, deltog fick Časlavka information om att Sverige skulle utse en militärattaché i Schweiz med ansvar även för Tjeckoslovakien. Juhlin-Dannfelt var den svenska underrättelsetjänstens främsta namn och hade under 1920-talet varit attaché i Riga och i Berlin mellan 1933 och 1945. Därefter var han i Stockholm som chef för försvarsstabens underrättelseavdelning. Det var han som utnämndes till attaché i Schweiz 1947, med sidoackreditering i Prag. Detta var dock endast under en kortare period, eftersom Juhlin-Dannfelt därefter kommanderades till Moskva där han var svensk militärattaché fram till 1953. Časlavka skrev också att Juhlin-Dannfelt var intresserad förhållandena i Sovjetunionen och försökte utröna om demobiliseringen av den sovjetiska armén verkligen genomfördes.³⁵ Detta illustrerar svenska krigsmaktens främsta intressen samt att det fanns en viss oro i militära kretsar att Sovjetunionen inte demobiliserade och således alltjämt kunde utgöra ett hot mot riket. Juhlin-Dannfelt bjöd Časlavka på lunch och de talade då om det goda utbytet mellan Tjeckoslovakien och Sverige under 1930-talet, samt att detta borde återupptas. Dannfelt hade även pratat om sina dagar i Berlin, sin relation till amiral Canaris och hur Gestapo alltid fanns i bakgrunden. Časlavka uppskattade denna öppenhet, särskilt när Dannfelt pratade om Ryssland, och hade då sagt:

... Jag känner hotet från Ryssland i framtiden. Vi måste vara mycket försiktiga, alltid på vakt och vi får inte provocera ryssarna.³⁶

Dannfelt frågade därefter Časlavka om läget i den tjeckiska armén, om ryssarna hade dragit sig tillbaka, och i så fall var någonstans. Časlavka svarade att han bara kände till det han hörde på radio och läste i pressen. För att skaffa information prenumererade han på fyra svenska dagstidningar och sex militära tidskrifter. Inledningsvis inhandlades även militär litteratur, men han uppmanades från Prag att upphöra med inköpen. Anledningen som gavs var att det saknades svenskspråkig personal.³⁷ I några specifika fall visade Prag intresse för svensk litteratur, särskilt gällande byggandet av fortifikationer. Det finns en förfrågan från Prag att skicka generell information om svenska per-

35. Náštevý u švédských vysokých vojenských hodnostářů, hlášení 15.11 1945 [”Besök hos högre militära chefer, rapport den 15 november 1945”], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

36. Rozmluva s lpk. Dannefeltem, přednostou 2. Odděl. hl. št. 15.12 1945 [”Samtal med överste Dannfelt, chef för generalstabens andra avdelning, rapport den 15 december 1945”], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

37. ”Nákup publikací v jazyku švédském, hlášení” [”Inköp av svenska publikationer, rapport”] 10 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89B, Säkerhetstjänstens arkiv.

manenta fästningar. Časlavkas svar på denna förfrågan var att det inte fanns någon sådan litteratur i handeln.³⁸ I några rapporter uppmärksammade han personer i Sverige som stött motståndsrörelsen, eller var positivt inställda till Tjeckoslovakien. Det gällde oftast personer med relativt hög social status.

Det nätverk som funnits med kontaktpersoner under kriget fanns fortsättningsvis kvar och Časlavka försökte använda sig av det redan upparbetade nätverket. I en rapport från oktober 1945 nämner Časlavka ett möte med informant 160, en journalist som tillhandahöll information om TT:s korrespondent i Prag, Harald Dikman. Korrespondenten hade rapporterat uppgifter om antisemitiska demonstrationer i Topolčany liksom om sudetttyskarnas situation.³⁹ I en rapport från den 5 december 1945 skrev Časlavka om en informant som nyss återvänt från Finland. Rapporten berörde den politiska utvecklingen i Finland, frågan om krigsskadestånd och krigsförbrytarrättegångar. Den berörde också den sovjetiska ställningen i den allierade kontrollkommissionen i Finland.⁴⁰

Rapporterna varierade generellt i kvalitet och fokus. Chefen för generalstabens andra avdelning, överstelöjtnant Anton Rašla begärde i slutet av september 1945 information om att danska frivilliga rekryterades till den brittiska ockupationsarmén på grund av personalbrist.⁴¹ Rašla var chef för andra avdelningen mellan april och oktober 1945.⁴² Stort intresse riktades också mot att försöka följa vart de tjeckoslovakiska ambassadmedlen tagit vägen. Dessa uppgick till omkring en halv miljon kronor och hade satts in på svenska banker alldeles innan Tjeckoslovakien upplöstes 1939.⁴³

38. Souhrná zpráva za prosinec 1945, předložení 5.1 1946 [”Rapport från december 1945, sammanställning den 5 januari 1945”], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

39. ”Korrespondent STB Harald Dikman, upozorní” [”TT:s korrespondent Harald Dikman, varning”] 30 oktober 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

40. ”Politická zpráva z Finska – zaslání” [”Politisk rapport från Finland”] 5 december 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

41. ”Dánové v britské armádě a spojeneckém okupačním vojsku, hlášení” [”Danskar i brittiska armén och den allierade ockupationsarmén”] 12 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88 Säkerhetstjänstens arkiv.

42. Alex Maskalík, *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918–1992 [Arméns elit: Tjeckoslovakiska generaler 1918–1992]* (Banská Bystrica 2012), s. 501.

43. ”Hotovost uložena před 15.3 1939 u čs. vyslanectví v Stockholmu, hlášení” [”Medel deponerade av den tjeckoslovakiska ambassaden i Stockholm före den 15 mars 1939, rapport”] 20 mars 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

I några frågor lovade attachén mer information längre fram efter ett ytligt svar. Detta gällde exempelvis en fråga från Prag om den svenska underrättelse-tjänstens omorganisation. Först skrev Časlavka en allmänt hållen rapport och återkom senare med mer information och dokument.⁴⁴ I ett fall vidarebefordrade attachén information om en svensk medborgare, anställd av Röda korset, som skulle resa till Bratislava, Prag och Berlin. Časlavka var misstänksam och menade att damen ifråga agerade antingen på uppdrag av den svenska militära underrättelsetjänsten eller på uppdrag av utrikesdepartementet.⁴⁵

Handelsfrågor var också viktiga och attachén biträdde förhandlingar om inköp av artillerigranater från Škoda.⁴⁶ Granaterna var avsedda för de 21 cm kustartilleripjäserna m/42 som inköpts genom Škodas generalagent till Sverige från det av Tyskland ockuperade Tjeckoslovakien. Pjäserna, nio till antalet, var i svensk tjänst fram till början av 1980-talet.⁴⁷

Generalstabens krigshistoriska avdelning, Bofors och vinterövningar Časlavka genomförde flera besök i Sverige och Danmark, och ett av dessa gick till generalstabens krigshistoriska avdelning i januari 1946. Han skrev uppskattande om det vänliga bemötandet från chefen överste Ribbing. Časlavka uppskattade särskilt ett besök vid avdelningens hemliga arkiv, där källmaterial samlades in rörande svensk militär beredskap under kriget.⁴⁸ Ribbing hade sagt till Časlavka:

... Vår generalstab har ofta angripits och angrips fortfarande, av utlänningar såväl som svenskar, med anklagelser om att den svenska krigsmakten inte gjorde någonting under kriget, eller var oförberedd och dylikt. Sanningen är dock att vi i början av kriget, med hänsyn till de resurser vi hade till vårt förfogande, gjorde allt vi kunde. Armén arbetade dagar och nätter och när armén växte, så växte även alla dessa volymer [sannolikt pekade Ribbing på arbetet i arkivet]. De är

44. "Zpravodajská služba západních mocností – zjištění" ["Västliga underrättelsetjänster"] 8 november 1945 och svar daterat 10.1 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

45. Ibid.

46. "Uzavření dodávky munice pro Švédsko, hlášení" ["Undertecknandet av leveransavtal, ammunition till Sverige, rapport"] 15 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

47. Urban Sobčus, *Det svenska rörliga kustartilleriet 1902–1945* (Stockholm 2006), s. 85–148.

48. Det senare utkomna Beredskapsverket, se Carl-Axel Wangel (red.), *Sveriges militära beredskap 1939–1945* (Stockholm 1982).

hemliga nu men när behov uppstår kan vi publicera dem och visa alla att Sverige inte sov!⁴⁹

Besök vid olika inrättningar är som nämnts en del av attachéns arbete, och särskilt deltagandet i av värdlandets krigsmakt organiserade besök. I samband med kronprins Olavs av Norge officiella besök i Sverige anordnades ett besök vid Bofors i Karlskoga. Där förevisades 57mm pansarvärnskanonen m/43 och den välkända 40mm luftvärnsautomatkanon m/36, som under kriget och långt därefter tillverkades på licens på många platser. Även andra pjäser förevisades, bland annat en 21cm kanon tillverkad vid Bofors. Om denna pjäs skrev Časlavka:

...Det är helt säkert en kopia av Škodas 21cm kustartilleripjäs. Först hade värdarna sagt till överstelöjtnant Hassel [norsk militärattaché i Sverige] att det var en fältartilleripjäs. Senare erkändes att den sannolikt skulle användas som kustartilleri.⁵⁰

Denna specifika pjäs är relativt okänd och togs fram på prov åren 1945–1946. Den blev dock aldrig mer än en prototyp.⁵¹ Vid sidan av besök vid industrin och till enskilda militära förband deltog Časlavka i arméns vinterövningar i mitten av mars 1946. En förutsättning för att få delta i övningarna var en veckolång kurs i skidåkning.⁵² Vinterövningarna ägde rum i Stugun nära Ragunda i Jämtland under svåra förhållanden med temperaturer nedåt minus 30 grader och ett snödjup på mellan 40 och 80 centimeter. Časlavka lyfte fram de svenska infanteristernas rörlighet, envishet och goda kunskaper i skidåkning och terrängkunskap. Även de svenska stridsvagnsbesättningarnas utbildning lyftes fram, liksom kavalleriets. Vid sidan av detta nämnde även Časlavka att flyget hade till uppgift att leverera underrättelser genom att släppa ned behållare till stabsplatsen. Flygvapnet deltog under övningen med S 14, B 18, J 20 och J 22. Han påpekade dock att det förekom förvirring bland annat när en hel pluton blev tillfångatagen i svår skogsterräng med dålig sikt. Han noterade

49. "Návštěva švédsko VHÚ, hlášení" ["Besök vid krigshistoriska avdelningen"] 26 januari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

50. "Rozmluva s norským vojenským attaché pplk. Haselem på odjezdu korunního prince Olafa dne 29 mars 1946" ["Samtal med norske militärattachén överstelöjtnant Hassel efter kronprins Olavs avresa den 29 mars 1946"], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89A, Säkerhetstjänstens arkiv.

51. Stig A Fransson, *Bofors 350 år* (Stockholm 1996), s. 180–181.

52. "Účast na švédských manévrech v prostoru Stugun, hlášení" ["Deltagande i svenska övningar i Stugun, rapport"] 23 februari 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

även brister i stridsvagnarnas metoder för framryckning, både under förflyttning och under anfall. Stridsvagnarna hade även en tendens att i uppförsbacke blotta sina sårbara undersidor. Generellt bedömde han den svenska arméns utrustning och träning på det individuella planet som god, men lyfte fram den slappa disciplinen, det halvdana uppträdandet och soldaternas uppkäftighet. Detta menade han berodde på Sveriges långa fred och att den svenska armén inte tagit till sig lärdomarna från världskriget. Detta var uppfattningar som enligt uppgift delades av den brittiska attachén såväl som den ryska. Slutligen jämförde han den svenska arméns utbildning 1946 med den tjeckoslovakiska armén 1935–1938 och pekade på de stora likheterna, utom när det gällde att "...vi hade mer disciplinerade och nöjda soldater"⁵³

Časlavka redogjorde i en annan rapport för de svenska soldaternas ekonomiska förhållanden och de löner som olika kategorier hade, liksom han redogjorde för den militära utbildning som erbjöds ungdomar innan inryckning. Civilförsvarsutbildning var obligatorisk, men den militära utbildningen utfördes av frivilligorganisationer.⁵⁴

Sudettyskar och slovakiska nationalister

Attachén analyserade ofta tidningsartiklar som kritiserade förhållandena i Tjeckoslovakien, särskilt när den nationella frontregeringen som upprättades 1945 betecknades som odemokratisk. Det gällde särskilt artiklar som kritiserade den tjeckoslovakiska hanteringen av minoriteter och fördrivandet av sudettyskar 1945–1946.⁵⁵ Časlavka skickade här en översikt över regionala svenska tidningar, och bilade ibland vissa översatta artiklar. Här ingick också översikter av sudettyska publikationer (oftast broschyrer). I Sverige var det särskilt publikationer från en grupp som samlades kring den tyske socialdemo-

53. "Relace o švédských zinnich manévrech v prostoru Oestersund-Bispgarten-Solleftea v dnech 12.-15. března 1946" ["Rapport om svenska vintermanövern i området Östersund-Bispgården-Sollefteå 12–15 mars 1946"], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

54. "Peněžní náležitosti a materiální výhody švédské armády, zaslání" ["Inkomster och bidrag i svenska armén"], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv; "Přípravný vojenský výcvik mužské švédské mládeže před vstupem do branného věku" ["Förberedande militär utbildning för pojkar innan militärtjänstgöring"], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 89A, Säkerhetstjänstens arkiv.

55. Det ges flera exempel, bland annat *Arbetsbladet* 19 maj 1945, samt artiklar ur *Svensk tidskrift*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter*. Články ze švédského tisku, předložení 27.10.1945 ["Artiklar från svensk press, sammaställning den 27 oktober 1945], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

kraten Wenzel Jaksch som åtnjöt "särskild" uppmärksamhet i denna fråga.⁵⁶ Jaksch hade tidigare varit riksdagsman i Tyskland under mellankrigstiden och kritiserade fördrivningarna av sudettyskar. Efter 1945 flyttade han tillbaka till Tyskland och organiserade där *Sudetendeutsche landmannschaft*. Den tjeckoslovakiska regeringen upprördes över att Sverige tillät grupper av i Sverige bosatta suddettyskar att agitera. Deras ställning utomlands var en känslig fråga för den tjeckoslovakiska regeringen. Alla sudettyskar betecknades som landsförrädare och nazister. Den tjeckiska utrikesrepresentationen, militärattachéerna tillika, ägnade därmed stor energi åt att försöka följa och kartlägga personer som Jaksch och hans allierades aktiviteter i hela norra Europa. Detta innefattade inte bara publikationer, broschyrer, politiska möten och tal, utan även adresslistor med sudetsympatisörer. Časlavka hade hjälp av Walter Taub, representant för den tjeckoslovakiska pressagenturen i Stockholm i denna fråga.⁵⁷ Ett sammanträffande är att Walter Taubs bror, Kurt Taub tjänstgjorde som amerikansk underrättelseofficer i Prag samtidigt. Walter Taub hade varit aktiv i motståndsrörelsen i exil sedan 1939, greps av svenska myndigheter men släpptes senare. Han återupptog då kontakten med den tjeckoslovakiska exilregeringen och fortsatte inhämtningen av underrättelser för motståndsrörelsens räkning. Han samarbetade med Časlavka när denne anlände till Sverige hösten 1944. Till Prag rapporterade Časlavka om Taub och nämnde samtidigt många högt uppsatta personer i både Sverige och Norge, som var potentiella allierade.

Bortsett från sudettyskarna var Časlavka även intresserad av tjecker och slovakier i exil, särskilt den slovakiske nationalisten Lev Prchala och hans kollegor som anlände till Sverige 1945. Även ungerska grupper i Sverige intresserade den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten, eftersom det fanns ungerska territoriella krav på Slovakien sedan tidigare.

56. Exempelvis Jaksch tidskrift *Fakta*, men också *Blätter für Sudetendeutsche Sozialdemokraten*. Švédský originál Jakšova pamfletu FAKTA, předložení 9.11.1945 ["Svenskt original av Jaksch pamflett *Fakta*, sammaställning 9 november 1945"], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv. Se även Tisk Jakšovců, předložení 1.9.1945 ["Jaksch understödjare och deras press, sammaställning 1 september 1945], underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

57. "Činnost E. A. Grantha v Praze, hlášení" ["E A Granths aktiviteter i Prag, rapport] 25 november 1945, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

Avslutning och hemresa

Sommaren 1946 drogs den tjeckoslovakiska militärattachéposten i Stockholm in. Časlavka informerades om detta i början av april 1946, och klagade i slutet av maj 1946 över den brådska med vilken hans tjänst lades ned. Han återkom också till den finansiella sidan av attachélivet:

... avvecklandet av tjänsten och tillika hushållet, bortsett från de stora sociala problemen och åtagandena som det innebär [att resa hem], bör inte göras med en månads varsel och särskilt inte i början månaden när inga pengar finns.⁵⁸

I en av de sista rapporterna kritiserade han förhållandena som han var tvungen att arbeta under. Hans uppfattning var att han sannolikt var den enda tjeckoslovakiske militärattaché som utnämndes utan någon som helst utrustning, och utan något stöd hemifrån.

... Jag beskrev för dig de förhållanden som råder här och jag gjorde det mycket uppriktigt. Ni förstod det dock inte. Jag beskrev för er hur andra militärattachéer understöds. Deras lägenhetshyror betalas, de har högre löner och representationskonton med mera. Medveten om situationen hemmavid, som jag är, skulle jag inte be om detta om det inte var nödvändigt.⁵⁹

I slutänden verkar det dock som om attachén fått sina överordnade att lyssna på klagomålen, åtminstone hindrade de inte en vidare karriär. Efter att han återvände till Prag 1946 utsågs han nämligen till chef för utrikessektionen inom generalstabens andra avdelning, med ansvar för samtliga militärattachéer.⁶⁰

Denna studie visar, trots den korta perioden på nio månader, att Časlavka lyckades utföra sitt arbete trots de svåra förhållanden han arbetade under. Ofta var han tvungen att arbeta under pressade förhållanden utan stöd eller intresse från sina överordnade i Prag. De finansiella problemen härrörde delvis från den ekonomiska situationen i Tjeckoslovakien efter kriget, men också från att kostnaderna för kontraspionaget ökade. Kommunisterna som kontrollerade kontraspionaget hade andra prioriteringar än andra avdelningen.

58. "Vyúčtování za květen 1946, předloženi" ["Kontoutdrag för maj 1946"] 6 juni 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

59. "Vojenský attaché ČSR, Stockholmu, přezkousení zapravodajského paušlu" ["Tjeckoslovakiske militärattachés slutredovisning för representationskonto"] 2 maj 1946, underrättelsedirektoratet i generalstabens samling, vol. 88, Säkerhetstjänstens arkiv.

60. Zudová-Lešková (2011), s. 229.

Chefen för generalstabens andra avdelning, översten och senare generalen Anton Rašla, var heller inte underrättelseman. Han hade inget större intresse att utveckla underrättelsetjänsten utan låg kontinuerligt i konflikt med chefen för det kommunistledda kontraspionaget, Bedřich Reicin. Rašlas målsättning var istället att arbeta inom rättstjänsten och politiskt. Skandinavien var före och under kriget allt mindre intressant ur en underrättelsesynpunkt, eftersom Tyskland var det traditionella målet för den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten. Skandinavien var en bra utsiktspunkt, men efter Tysklands nederlag i kriget kunde underrättelsetjänsten arbeta på plats i Tyskland utan några större risker. Men inom några år skulle Skandinavien åter bli "hett" när det kalla krigets frontlinjer dragits upp.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Säkerhetstjänstens arkiv (Prag)

Underrättelsedirektoratet i generalstabens samling [Spravodajská správa Generálního štábu]

Volym 34

Volym 88

Volym 89B

Litteratur

Bílek, Jiří, Láni, Jaroslav och Šach, Jan, *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí. Květen 1945–květen 1955* [Tjeckoslovakiska armén under det årtiondet efter kriget – Maj 1945–Maj 1955] (Ústí nad Labem 2006).

Engman, Max, "Legionärer och jägare: skapandet av en nationell officerskår i mellankrigstidens nya stater", i Kuusanmäki, Jussi och Rumpunen, Kauko (red.), *Snellmanin ja Mannerheimin välissä: Kirjotyksia sodasta, rauhasta ja isänmaan historiasta* (Helsingfors 2000).

Fransson, Stig A, *Bofors 350 år* (Stockholm 1996).

Kárník, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl první – Vznik budování a zlatá léta republiky 1918–1929* [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 1, Grundandet, uppbyggnaden och de gyllene åren under republiken 1918–1929] (Prag 2000).

- Kárník, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl druhý – Československo a české země v krizi a v ohrožení 1930–1935 [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 2, Tjeckoslovakien och de tjeckiska landen i kris och under hot 1930–1935]* (Prag 2002).
- Kárník, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938): Díl třetí – O přežití a o život 1936–1938 [De tjeckiska landen under den första republiken 1918–1938: Volym 3, För livet och överlevnaden 1936–1938]* (Prag 2003).
- Maskalík, Alex, *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918–1992 [Arméns elit: Tjeckoslovakiska generaler 1918–1992]* (Banská Bystrica 2012).
- Maskalík, Alex, ”Rakušáci – ”trpené zlo” pri budovaní armádnej elity Čs. Brannej moci” [”Österrikare – ”Ett nödvändigt ont” i ”Byggandet av de tjeckoslovakiska väpnade styrkorna”], *Vojenská história* 1/2015.
- McKay, C G, *From Information to Intrigue: Studies on the Secret Service Based on the Swedish Experience, 1939–1945* (London 1993).
- Němeček, Jan och Kuklík, Jan, ”Zpráva o činnosti úřadu československého vojenského ataše v Paříži po 15. Břzenu 1939” [”Rapport om den tjeckoslovakiske militärattachéns i Paris arbete efter den 15 mars 1939”], i *Historie a vojenství. Časopis Historického ústavu Armády České republiky*, No 4, 2000.
- Nowinowski, Sławomir, ”Politici, generálové a vyšší meziválečné ČSR z pohledu vojenského ataše” [”Politiker, generaler och högre officerare i mel-lanskrigstidens tjeckoslovakiska republik ur den polska militärattachéns ögon”], i *Slovanský přhled – Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe*, no. 3-4 2011.
- Sobéus, Urban, *Det svenska rörliga kustartilleriet 1902–1945* (Stockholm 2006).
- Šolc, Jiří, *Po boku prezidenta: František Moravec a jeho zpravodajská služba ve světle archivních dokumentů [Vid presidentens sida: František Moravec och hans underrättelsetjänst i ljuset av arkivhandlingar]* (Prag 2007).
- ”The Role of US Army Military Attachés Between the World Wars”, <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/95unclass/Koch.html> (besökt den 24 juni 2015).
- Wangel, Carl-Axel (red.), *Sveriges militära beredskap 1939–1945* (Stockholm 1982).
- Zudová-Lešková, Zlatica, ”Československá vojenská zahraniční služba 1939–1945. Uvod do problematiky. [”Tjeckoslovakisk militär i utlandet 1939–1945: En introduktion”], i Zudová-Lešková, Zlatica och Hofman, Petr (red.), *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945: Sbornik studií* (Prag 2008).
- Zudová-Lešková, Zlatica, ”Československí vojenský diplomati a ich postoj k okupácii a kolaborácii” [”Tjeckoslovakiska militära diplomater och deras attityd till ockupation och kollaboration”], i Pejčoch, Ivo och Plachý, Jiří (red.), *Okupace, kolaborace, retibuce* (Prag 2010), s 41–53; Zlatica Zudová-Lešková, *Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945 [Den glömda eliten: Tjeckoslovakiska militära diplomater 1938–1945]* (Prag 2011).

